

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

[2023 | 4]

Válság: demokratizálás, egyenlőtlenségek, olajárrobbanás, kivételes jogrend
• Burgenland100 • Budapest150 • Wilson • ellenségképek

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standaesky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egry Gábor,
Fiziker Róbert, Ignác Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1114 Budapest, Villányi út 11–13.
www.multunk.hu

Tel.: 381-8141 · E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Megjelenik évente négyszer.
ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

Gyermek KRESZ-park benzinkúttal egy dombóvári óvodában az olajválság idején, 1974. Magyarország. Forrás: Fortepan / Eredeti: Erky-Nagy Tibor

E SZÁM MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA

Nemzeti Kulturális Alap

Politikátörténeti Alapítvány

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXVIII. évfolyam 4. szám]

Szelényi Iván és Magyar Bálint szociológus, Juhász Pál közgazdász és agrárszociológus
Homokmégy községben, 1984
Forrás: Fortepan / Eredeti: Jankó Attila

Válságok a 20. században

MURBER IBOLYA

Válság és demokratizálás

Az osztrák és a magyar demokráciamodel az első világháború végén*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.1>

A tanulmány az 1918 késő őszen Ausztriában és Magyarországon egyaránt meghirdetett demokratizálás jellemzőit és válságkezelő jellegét hasonlítja össze. Arra keresi a választ, hogy a sok száz éves közös múlt, a dualista államszervezet és a közösen elveszített első világháború ellenére miért különbözött olyannyira az osztrák és a magyar demokratizálás, illetve azok eredményessége. Ennek érdekében a tanulmány először tisztázza az elméleti és fogalmi kereteket. Ezt követően röviden áttekinti az 1918 előtti osztrák és magyar demokratikus tradíciókat, illetve azok hiányát, majd felvázolja az első világháború utolsó éveiben megerősödött, a politikai demokratizálódást elősegítő endogén és exogén folyamatokat. Végezetül számba veszi a két ország demokratikus intézményesülésének kritériumait és gyakorlatát, hogy láthatóvá váljanak a két modell közötti normatív különbségek.

Válság

A Svájci történeti lexikon bejegyzése szerint a válság kifejezést – a tudományban és a köznyelvben egyaránt – olyan egyedi, problémás helyzetek leírására használjuk, amelyeket nem lehet a hagyományos problémamegoldó technikákkal orvosolni, ha-

* Köszönettel tartozom a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának, amely a tanulmányhoz kötődő kutatásaimat támogatta.

nem újszerű megoldásokat, speciális helyzetkezelést igényelnek. A válság az adott rendszerben keletkezett olyan zavarokat jelent, amelyek magát a rendszert vagy a benne lévő meghatározó struktúrák fennmaradását veszélyeztetik.¹ A válság ezen egyszerű definícióját alapul véve azt mondhatjuk, hogy az első világháború alatt az Osztrák–Magyar Monarchia működésében keletkezett zavarok kritikus mértékűvé váltak, amelyet a háború végi nemzetközi hatások még tovább fokoztak. Ezek az endogén és exogén folyamatok 1918 őszén nemcsak a dualista államszerveződés megszűnését eredményezték, hanem a Habsburg Monarchia romjain születő utódállamok demokratikus válságkezelését is kiváltották.

A válságok nyilvánvalóvá teszik a társadalmi konstrukciók törekenységét. A válságos időszakban megkérdőjeleződik a társadalom önmagáról alkotott képe, illetve a hagyományos struktúrák és intézmények működése is, ami új megoldások és újszerű válságkezelések előtt nyithatja meg az utat.² Reinhard Koselleck válságról szóló alapmunkájában kifejtette, hogy a modern nyugati társadalmi formációkat a válságok formálták, így a 19–20. századi modernitás a „permanens átalakulások” sorozatának is tekinthető. A német történész szerint a nyugati modernitás³ szerves részei a válságok, amelyek az állandó változás miatt egyfajta normalitást is képviselnek.⁴ Az első világháború végén kulminálódott közép-európai válság megnyitotta az utat a Habsburg-utódállamok új vezetői számára, hogy a szemükben a nyugati modernitással összefüggő politikai demokratizálás útjára lépjenek.

¹ Andreas ERNST: Krisen. In: *Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*, Version vom 04.11.2008.

<https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/026214/2008-11-04> (Letöltve: 2023. 09. 20.).

² Thomas MERGEL: Krisen als Wahrnehmungsphänomene. In: Thomas MERGEL (Hg.): *Krisen verstehen. Historische und kulturwissenschaftliche Annäherungen*. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 2012. 9–22., 10–12.

³ A modernizációs elméletekről egy kiváló összefoglalás: Benjamin ZIEMANN: Gesellschaftswandel und Modernisierung, 1800–2000. Zur Einführung. *Archiv für Sozialgeschichte*, 57. 2017. 3–20.

⁴ Reinhart KOSELLECK: *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*. Schurkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1973.

Az egyén a válságot szubjektív nézőpontból rendkívülinek és fenyegetőnek érzékeli, amely veszélyezteti az egzisztenciáját és megkérdőjelezi a magától értetődőt. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy csak a válságra jellemző felgyorsult állapotban tűnik az „előtte” és az „utána” olyan normának, amelyben a rend az úr. 1918 őszén a válságtudat kézzelfoghatósága jellemezte az osztrák és magyar közéletet, amelyet pozitív és negatív fogalmak egyszerre domináltak. Az emocionálisan túlfűtött negatív kifejezések, mint a „válság”, „zűrzavar”, „káosz”, „tragédia”, „szégyen”, „bizonytalanság”, „életképtelenség” az általános bizonytalanságot és félelmet tükrözték. Míg az érzelmileg hasonlóan túlfűtött, gyakran túlzó reményeket a „szebb jövő”, „pacifizmus”, „wilsonizmus”, „szabadság”, „népek önrendelkezése” és a „demokratikus újrakezdés” szavakkal írták körül.

Demokrácia

Az utóbbi években a demokráciatörténet önálló fogalomként és kutatási területként is elfogadottá vált tudományos és emlékezetpolitikai összefüggésben. Célja, hogy megértse a demokráciát a maga komplexitásában, és feltárja, értelmezze a tömeg politizálásának történetét. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a demokrácia mindmáig vitatott koncepció (*essentially contested concept*), hiszen nem egy zárt világgépen alapul, inkább az értelmezések közötti verseny jellemzi.⁵ A demokrácia egy olyan képlékeny fogalom (*fuzzy term*),⁶ amelynek határai elmosódnak. A közmegegyezés hiánya nem utolsósorban azzal is összefügg, hogy a kifejezés már csaknem két és fél ezer éves, és az ókori görög városállamok demokráciafelfogása óta számos különböző jelenségekre használták és használják ma is. Az idők során

⁵ Klaus von Beyme: *Systemwechsel in Osteuropa*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1994. 70.

⁶ Roland N. Stromberg: *Democracy. A Short, Analytical History*. Routledge, New York, 1996. 3.

a demokrácia fogalma⁷ jelentős mértékben kibővült, szinte egy mindenre kiterjedő (*catch all*) kifejezéssé vált. A demokrácia röviden – és nem csak a köznyelvben – a következőt jelenti: az állampolgárok egyenrangú részvétele az őket közvetlenül érintő döntéshozatalban. A nép uralma, amely az egyének vagy kevesek (önkéntes) uralmával áll szemben. A demokrácia ideája szerint mindenkinek egy szavazata van, illetve fontos kritériuma, hogy az individuumban van a szabadságának. Így egyénként és csoportként egyaránt képes lényegi kérdésekben véleményt nyilvánítani, és ezzel saját és közössége sorsát irányítani.

Tim B. Müller úgy fogalmazott a nyugati demokrácia születéséről, hogy „a demokrácia az első világháborút követő években kezdett országonként eltérő, aszinkron sebességgel tömegdemokráciává válni. Ezen demokratizálási folyamatok eredményét nevezzük ma nyugati, liberális demokráciáknak”.⁸ Thomas Mergel arra hívta fel a figyelmet, hogy az európai régiókban a modernitásra jellemző – válságokhoz kapcsolódó – átalakulások⁹ nem csupán eltérő sebességgel zajlottak, hanem különféle politikai berendezkedések előtt nyitottak utat.¹⁰

Paradox módon éppen a pusztító első világháború segítette elő, gyorsította fel Közép-Európa első demokratizálódását. A világháborút követő komplex válságban a demokrácia ígérete egy progresszív jövőképet testesített meg, a válságkezelés egy lehetséges eszközét ígérte, amely beleillett a nemzetközi tendenciákba¹¹ is. A demokratikus rendszer ígérete magában hordozta az

⁷ Bővebben a demokráciafogalomról: Thomas MEYER: *Was ist Demokratie? Eine diskursive Einführung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2009; Samuel SALZBORN: *Demokratie: Theorien, Formen, Entwicklungen*. Nomos UTB Verlag, Baden-Baden, 2012; Paul NOLTE: *Was ist Demokratie? Geschichte und Gegenwart*. C. H. Beck Verlag, München, 2012.

⁸ Tim B. MÜLLER: *Nach dem Ersten Weltkrieg. Lebensversuche moderner Demokratien*. Hamburger Edition, Hamburg, 2014. 30.

⁹ A modernitáshoz kapcsolódó válságok (első világháború) és új irányok (demokrácia) összefüggéseiről bővebben értekezik Adam TOOZE: *The Deluge: The Great War, America and the Remaking of the Global Order, 1916–1931*. Penguin Books, London, 2014.

¹⁰ THOMAS MERGEL: I. m. 13.

¹¹ TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 367.

autokratikus régi renddel és a világháborús múlttal való szakítás lehetőségét. A demokráciába vetett – utólag látjuk, gyakran túlzó – reményeket a nemzetközi „demokratikus korszellem”¹² és a hozzá kapcsolódó pozitív elképzelések is növelték. 1918 őszén a demokrácia a szebb jövő szinonimája volt Közép-Európában. Martin Lipset megítélése szerint azok a politikai rendszerek, amelyek megtagadják az új, feltörekvő társadalmi csoportoktól a politikai részvétel (participáció) lehetőségét, azáltal is csökkentik hatalmuk és rendszerük legitimitását, hogy fokozzák a túlzó és utópisztikus remények kialakulását.¹³

Az első világháborút követő demokratikus kísérleteket a sokszínűség és a formagazdagság jellemezte.¹⁴ Sokféle motiváció állt a nyugati demokratikus modell meghirdetésének hátterében. A kezdeti tervek szerint a világháborús győztesek – a wilsoni elképzeléseknek megfelelően – csak a demokratikusan megválasztott kormányok képviselőit fogadták volna el tárgyalópartnerként. A vesztes országok kedvezőbb tárgyalási pozíciókat remélhettek egy meghirdetett demokratizálási programtól még abban az esetben is, ha nem rendelkeztek kiforrott elképzeléssel arról, hogy azt miként kívánják megvalósítani. 1918-ban a demokrácia eszménye Közép-Európában a haladás és a modernitás szinonimájának számított. A gazdasági, társadalmi és politikai problémák megoldásának projekciós felületévé vált, így rövid időre pozitív morális többletjelentést is kapott. A politikai vezetők a demokrácia ígéretétől a háborúban kimerült, elégedetlen lakosság lecsillapodását remélték.

1918 őszén Közép-Európa, ezen belül Ausztria és Magyarország demokratizálása – a nyugati demokrácia fokozaatos és organikus formálódása helyett – improvizatív jellegű volt a háborús összeomlás miatt. A kényszerhelyzet szülte rögtönzés eredményességét nagyban befolyásolta az 1914 előtti parla-

¹² Tim B. MÜLLER–Adam TOOZE: *Normalität und Fragilität. Demokratie nach dem Ersten Weltkrieg*. Hamburger Edition, Hamburg, 2015.

¹³ Seymour Martin LIPSET: *Homo politicus*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 83.

¹⁴ Az első világháborút követő demokratizálódás sokszínűségéről számos példa: Heidi HEIN–KIRCHER–Steffen KAILITZ (Hg.): *Verflochtene Herausforderungen politischer und gesellschaftlicher Demokratisierung. Ostmitteleuropas Demokratien zwischen den Kriegen*. Verlag Herder-Institut, Marburg, 2022.

mentarizmus működőképessége, a lakosság politikai integrációja, mobilizálhatósága, illetve a korlátozott és/vagy hiányzó demokratikus tapasztalat. A komplex gazdasági és társadalmi válságállapotban végrehajtott osztrák és magyar demokratizálási kísérletek sikerére hatást gyakorolt az is, hogy a politikai döntéshozók mennyire ragaszkodtak a nyugati modell korabeli normatív feltételeinek átvételéhez, a demokratikus struktúrák (alkotmányosság, parlamentarizmus, széles körű politikai részvétel) megszilárdításához, és közben miként voltak képesek a válságra is megoldást találni.

A 20. század második felének modernizációs elméletei még abból indultak ki, hogy a nyugati demokratikus modell átvétele mindenképpen a demokratikus intézmények kiépítéséhez vezet.¹⁵ A történelmi tapasztalat azonban ezt nem támasztja alá. Az 1989–1990 utáni évekre vonatkozó transzformációkutatások pedig azt mutatták, hogy a közép-európai országok nemcsak egyszerűen átvették a nyugati liberális parlamentáris modellt, hanem azok dinamikus változáson mennek keresztül, ami aztán visszahatott a nyugati országokra is.¹⁶

Mivel a demokrácia egy sokdimenziós folyamat állandóan változó eredménye, így érdemes a kölcsönhatások, többirányú transzferek jelentőségét külön is hangsúlyozni. A 2010–2020-as évek történelmi munkái megkérdőjelezték és újragondolták Európa 19–20. századi nyugat-keleti megosztottságáról alkotott hagyományos képét (a nyugati modern magterület és a keleti felzárkózó/lemaradó peremterület kettőssége). Az új megközelítés szerint a hagyományos nyugat-keleti felfogás csupán a „Nyugat” idealizált képét alkotja meg, amelyet a „Kelet” nem tud utolérni. Hiszen a „keleti lemaradás” képe egy ördögi körbe kerülve önfenntartóvá válik. Mire ugyanis az felzárkózna, a „fejlettebb Nyugat” ismét megelőzi, folyamatosan fenntartva a sikertelen modernizáció alapvető motívumát és az abból fakadó frusztrációs potenciált.

¹⁵ Anja KRÜKE–Philipp KUFFERATH: Einleitung: Krisendiagnosen, Meistererzählungen und Alltagspraktiken. Aktuelle Forschungen und Narrationen zur Demokratiesgeschichte in Westeuropa. *Archiv für Sozialgeschichte*, 58. 2018. 12.

¹⁶ Philipp THER: *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europas*. Shurkamp Verlag, Berlin, 2014.

A lemaradás kulcsfogalma helyett az újabb megközelítések éppen ezért a transzfer és a kölcsönhatások vizsgálatát hangsúlyozzák (*entangled history*).¹⁷

Tranzíció (átmenet)

A tranzíció a demokratikus átmenetet jelenti, amely a demokratikus rendszerreform szimbolikus meghirdetése és az első, „alapító” választás (*Gründungswahl*), általánosságban az alkotmányozó nemzetgyűlési választás között eltelt időtartamot jelenti. Ebben az időszakban a társadalom többsége szabadon és fair körülmények között választhatja meg a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat.¹⁸ Ekkor zajlik a demokrácia intézményszerűsítése, ekkor alakulnak ki azok a demokratikus struktúrák és intézmények, amelyeket a lakosság többsége az alkotmányozó nemzetgyűlési választások során megerősít. A demokratikus átmenet során az új politikai vezetésnek – rövid idő alatt – alapvető döntéseket kell hoznia eljövendő társadalmi rendjéről, még akkor is, ha nem támaszkodhat elegendő információra. Így a bizonytalanság az átmenet egyik meghatározó mozzanata.

Az 1970-es években Göran Therborn svéd politológus a demokrácia kialakulását három fő indokra vezette vissza. 1. Háborús vereség következtében, előzetes elképzelés, kidolgozott demokratikus program nélkül, kényszerűségből került sor a demokrácia bevezetésére. 2. Nemzeti mozgósításhoz (háború, függetlenedés) volt szükség a demokrácia bevezetésére. 3. A demokrácia belső fejlődés eredményeként alakult ki, 3a) a nagybirtokosoktól független kisbirtokosok erejének köszönhetően, vagy 3b) az ural-

¹⁷ Hannes GRANDITS–Pieter JUDSON–Malte ROLF: Towards a new quality of statehood. In: Włodzimierz BORODZIEJ–Sabina FERHADBEGOVIĆ–Joachim von PUTTKAMER (Hrsg.): *The Routledge History Handbook of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century*. Routledge, New York, 2020. II. 41–116., 44. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780367822118-2>

¹⁸ Steffen KAILITZ: Nach dem „Großen Krieg” – vom Triumph zum Desaster der Demokratie 1918/1919 bis 1939. In: Steffen KAILITZ (Hg.): *Nach dem „Großen Krieg” – vom Triumph zum Desaster der Demokratie 1918/1919 bis 1939*. Franz Steiner Verlag, Göttingen, 2017. 27–50., 30.

DOI: <https://doi.org/10.13109/9783666369742.27>

codó osztályok (politikai elit) szétszakadása miatt.¹⁹ Therborn kategorizálása alapján az 1918. őszi közép-európai demokratizálás forgatókönyve Csehszlovákiában a második és a 3b, míg Ausztriában az első és a 3b kategóriába sorolható. Ausztriában a háborús vereség felgyorsította a demokratizálást azáltal, hogy az elitcsere miatt politikai gyakorlattal és széles körű társadalmi bázissal rendelkező, demokratizálást szorgalmazó csoportok összefogása valósult meg, Csehszlovákiában pedig az új hatalmi elit az önálló államalapítás alap gondolatává tette a demokratizálást. A magyar demokratizálás azonban hiába esett Therborn kategorizálása szerint – Ausztriához hasonlóan – az első és a 3b kategóriába, a háborús vereség és a demokratikus programot szorgalmazó – az osztrákhöz képest gyengébb – politikai szereplők összefogása mégis kevésnek bizonyult a demokrácia intézményesüléséhez.

Az 1980-as évek közepén Adam Przeworski az autokratikus rendszerek megszűnését négy lehetséges okra vezette vissza. Ezek a következők: 1. a rezsim betöltötte a feladatát, 2. a rendszer legitimációs válságba kerül, 3. az elit egy része valamilyen konfliktushelyzet miatt mozgósítja a tömegeket, 4. kívülről kezdeményezik a rendszerváltást.²⁰ Ezek szerint az 1918. őszi közép-európai demokratizálásra Ausztriában, Csehszlovákiában és Magyarországon egyaránt a leváltott rendszer legitimációs válsága miatt került sor.

Wolfgang Merkel erre a megközelítésre építve további két nagy csoportra – endogén és exogén tényezőkre – bontotta a demokratizálás lehetséges okait.²¹ A CEU professzora szerint egy autokrácia leváltásának rendszeren belüli okai mindig valamilyen

¹⁹ Göran THERBORN: *The Rule of Capital and the Rise of Democracy*. *New Left Review*, 103. 1977. 3–41. Idézi: Hirata TAKESI: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Valóság*, 1993/11. 57.

²⁰ Adam PRZEWORSKI: *Some Problems in the Study of the Transition to Democracy*. In: Guillermo A. O'DONNELL–Philippe C. SCHMITTER (eds.): *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986. 50.

²¹ Wolfgang MERKEL: *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*. 2. Auflage. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2010. 96.

legitimációs válsággal állnak összefüggésben, amelynek sokféle eredete lehet, például gazdasági indokok, egy diktátor halála, az elitek közötti konfliktusok vagy egy vesztes háború.

Az első világháború utáni közép-európai demokratizálódást kiváltó legitimációs válságnak belső és külső okai egyaránt voltak. A háborús terhek okozta gazdasági és társadalmi kimerülés kikezdte a lakosság monarchia iránti lojalitását, amelyet az elvesztett háború értelmetlensége csak tovább fokozott. A világháború végén a demokratizálás programja alternatívát, ellentétet és egyben remélt ellenszert jelentett a gyűlölt „régirenddel”, a Habsburgok uralmával, a háborús terhekkal és vereséggel szemben.²² E korabeli felfogás hátterében egyrészt az állt, hogy a demokrácia ideáját a nyugati modernizáció szükségzerű elemének tekintették. Másrészt úgy képzelték, hogy a térség gazdasági és társadalmi lemaradását a Habsburgok által gátolt nemzetállami szuverenitás hiánya okozta. Így a késedelemért a Habsburg Monarchiát, a „népek börtönét” lehetett okolni. Merkel azt is hangsúlyozta, hogy a tranzíciók nem csupán egyetlen okra vezethetők vissza, hanem azok különböző okok egymásra hatásai, amelyek országonként eltérő módon érvényesültek.²³ A tanulmány e gondolatmenet alapján hasonlítja össze a Monarchia felbomlásával párhuzamosan meginduló osztrák és magyar tranzíciós folyamatokat.

Az osztrák demokratikus átmenet alapvetően sikeresnek mondható. A demokrácia tartós konszolidációja azonban nyugati szomszédunknál sem járt sikerrel, hiszen Ausztria 1934-re alkotmányban rögzített módon is autoriter állammá vált. Az osztrák demokratikus átmenet 1918. november 12-étől, a köztársaság demokratikus berendezkedésének törvényi rögzítésétől 1919 kora tavaszáig tartott. 1919. február 16-án tartották meg az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat, amelynek alapján megkezdhette működését az alkotmányozó nemzetgyűlés, lezárva ezzel a tranzíció, a demokrácia intézményesülésének folyamatát.

²² Pieter M. JUDSON: „Where our commonality is necessary...”. Rethinking the End of the Habsburg Monarchy. *Austrian History Yearbook*, 48. 2017. 1–21., 6. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0067237816000527>

²³ Wolfgang MERKEL: I. m. 96–97.

Magyarországon a demokratikus átmenet kezdő és záró dátumának meghatározása már nehezebb. A magyar politikai közbeszédet 1918. október–november fordulóján – Ausztriához hasonlóan – a „demokratikus” jelző dominálta. Károlyi Mihály ideiglenes miniszterelnök november 16-án, a köztársaság kikiáltása napján úgy fogalmazott beszédében, hogy az „ifjú magyar köztársaság demokratikus alapokon kell, hogy felépüljön és amely szociális intézményekkel kell, hogy telítve legyen”.²⁴ A kormányprogram a nyugati demokratikus modell átvételét hirdette meg. Ennek ellenére jogszabályban – korabeli szóhasználattal élve néphatározatban vagy néptörvényben – nem rögzítették a demokratikus állam kiépítésének célját és tervezett intézményrendszerét, mint ahogy ez Ausztriában történt. Az osztrákkal ellentétben a magyar ideiglenes kormányzat nem tartotta explicit szükségesnek a demokratikus program jogszabályi rögzítését, mint ahogy egy demokratikus írott alkotmány megalkotására sem került sor.

A definíció alapján a magyar tranzíció a jogszabályi szinten ugyan nem rögzített demokratikus program 1918. november közepi meghirdetésétől a megtartott választások időpontjáig, azaz az 1920. januári nemzetgyűlési választásokig tartott volna. A feltételes mód azonban több szempontból is szükséges. A magyar demokratikus átmenet az osztrákhhoz képest közel egy évvel hosszabb volt, ami már önmagában is előre jelezte a demokratikus átmenet zavarait. Az 1918. november 23-i I. néptörvény ugyan rögzítette az általános, titkos, egyenlő, közvetlen választójogot, amely alapján azonban nem került sor választásokra. Az 1920. januári választásokat viszont már korlátozottabb választási szabályokkal, és ami még fontosabb, nem szabad, és nem fair körülmények között (korlátozott szabadságjogok, cenzúra) tartották meg. Ha a következő évek eseményeire is kitekintünk, már nemcsak a demokratikus átmenet megrekedésének, hanem az egyértelműen antidemokratikus tendenciák erősödésének lehetünk szemtanúi. Bethlen István miniszterelnök 1922-es rendelete ugyanis nemcsak lecsökkentette a választójoggal rendelkezők arányát az 1920-as 40%-ról 29,5%-ra, hanem ismételt

²⁴ *Népszava*, 1918. november 17. 5.

bevezette a nyílt szavazást (amely egyedülálló volt a korabeli Európában), és végérvényesen lezárta a már korábban megrekedt demokratikus tranzíciót.²⁵

Egy demokratikus tranzíció akkor mondható sikeresnek, ha minden érintett csoport tartósan elfogadja a demokratikus játékszabályokat. Samuel P. Huntington úgy fogalmazott, hogy a demokrácia akkor szilárdul meg, amikor az emberek megtanulják, hogy a demokrácia megoldás a zsarnokság problémájára, de nem feltétlenül jelent gyógyírt más problémákra.²⁶ Wolfgang Merkel többdimenziós demokrácia koncepciója szerint egy konszolidált, „beágyazott” demokrácia (*embedded democracy*) akkor valósul meg, ha a demokrácia intézményeit széles körű társadalmi elfogadottság övezi a régi elit és a lakosság részéről egyaránt.²⁷

Az 1918 őszén hasonlóképpen meghirdetett magyar demokratikus törekvések 1920-at követő egyértelmű megrekedése és leépítése jelentősen eltért a közel tizenöt évig még működőképes osztrák és az 1938-ig működő, „nem befejezett” (*unvollendetete Demokratie*)²⁸ csehszlovák demokráciától. Ezeket figyelembe véve Magyarország esetében célszerűbb a demokratikus átmenet helyett eredménytelen demokratizálási kísérletről vagy megrekedt tranzícióról beszélni.

Az 1918 előtti korlátozott liberális parlamentarizmus és a demokratikus hagyományok

Európában a 19. század egyik hosszú időtartamú, *longue durée* folyamata a politikai részvétel lassú, de tartós növekedése volt. Huntington szerint a demokratizálódás első hulláma 1828 és

²⁵ PÜSKI Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006. 101.; Hirata TAKESI: I. m. 56–57.

²⁶ Samuel P. HUNTINGTON: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, Norman–London, 1993. 262.

²⁷ Wolfgang MERKEL: I. m. 127.

²⁸ Ota KONRAD: Widersprüchlich und unvollendet. Die Demokratie der Ersten Tschechoslowakischen Republik 1918 bis 1938. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 66. 2018/2. 337–348.

DOI: <https://doi.org/10.1515/vfzg-2018-0020>

1926 között zajlott.²⁹ Ez a francia forradalomban és az amerikai függetlenségi háborúban megfogalmazott liberális elvekre alapozva a modern polgári jogállam és parlamentarizmus intézményesülésének időszaka volt, amelyhez már demokratikus jellemzők is kapcsolódtak. A korlátozott és ellenőrzött állami főhatalommal és az alkotmányossággal párhuzamosan kialakult a tömegpártokra és a tömegmédiára épülő tömegnyilvánosság is. Azonban az általános választójog igénye mint a széles körű politikai részvétel kerete még nem terjedt el. Tomka Béla megfogalmazása szerint a liberális parlamentarizmus 19. századi formái az alkotmányos oligarchiáknak tekinthetők, hiszen „a kormányok jogi keretek között és azok tiszteletben tartásával működtek, de a hatalmat egy kisebbség gyakorolta”.³⁰

A liberális parlamentarizmus lassú formálódása nem követett egységes sémát, nem létezett általános forgatókönyv. A módszerek és a politikai kontextusok ugyan eltérőek voltak, a tendenciák azonban mégis hasonló irányba mutattak (parlament és a többségi elv elsőbbsége, nincs uralkodói túlhatalom, parlamenti váltógazdaság). A századfordulóra egyre több országban megindult a fokozatos demokratizálódás is, azaz a társadalom egyre szélesebb rétegének bevonódása, integrációja a politikai folyamatokba és a döntéshozatalba. A lassú demokratizálás mérföldkövei szorosan összefüggtek az iparosítással, a gazdasági-társadalmi modernizációval, a globalizációval és az ezekből fakadó kisebb-nagyobb válságállapotokkal. A korszakban a demokratizálást elsősorban a politikai részvétel kiterjesztése jelezte, amely a hagyományos elit pozícióvesztését és újabb, feltörekvő társadalmi csoportok térnyerését jelentette.

A politikai részvétel kiterjesztésének engedélyezése vagy elutasítása tükrözte egyrészt a politikai elitek védekezési képességét, másrészt a demokratizálást támogató politikai csoportok erejét is. A demokráciatörténet szociológiai megközelítése kapcsán Stephan Lessenich arra is felhívta a figyelmet, hogy a demokratizálódás sikerét nagyban befolyásolja a régi elit ellenálló-

²⁹ Samuel P. HUNTINGTON: I. m. 16–17.

³⁰ TOMKA Béla: I. m. 366.

és érdekérvényesítő képessége.³¹ Bódy Zsombor úgy fogalmazott, hogy a liberális parlamentarizmus 20. századi demokratizálódása a politikai jogokból eredetileg kizárt csoportok emancipálódása volt a 19. századi polgársággal szemben.³²

A 19–20. század fordulóján a nemzetközi demokratikus hatások azt az érzetet keltették, hogy a választójog kiszélesítése a modernizáció, a fejlődés jele. A demokráciával és választójoggal kapcsolatban megfogalmazódott progresszív elvárások összhangban álltak a korabeli liberalizmus haladásba vetett reményével és hitével is. A fokozatos demokratizálódás globálisan érzékelhető tendenciái az Osztrák–Magyar Monarchiát sem hagyták érintetlenül, azonban az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság demokratizálódáshoz való viszonya jelentősen eltért egymástól. A lassú demokratizálódás kiindulópontjának egyaránt az 1848-as forradalmakat tekinthetjük, amelyek a kollektív emlékezetben a nemzet-, a demokratizálódás- és a liberalizmusfogalommal fonódtak össze. Fél évszázaddal később mindkét birodalomrészben a szociáldemokrata pártok voltak a választójog kiterjesztésének és a demokratikus átalakításnak a fő szószólói, hiszen a századfordulón Ausztriában és Magyarországon a nyugat-európai országokban a politikai részvételt szorgalmazó liberális demokraták politikai aktivitása egyaránt alacsony volt.

Az osztrák és a magyar politikai elit eltérő ellenállóképességgel rendelkezett a demokratizálási igényekkel és követelésekkel szemben. Az Osztrák Császárság regionális és területi tagolt-sága miatt a császári politikai vezetés a dinasztikus osztrák állameszme, egy nemzetek feletti állam és birodalom koncepcióját képviselte. Pieter Judson szerint az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati felében az 1880-as években indult meg a lassú demokratizálódás az iparosítás, a közlekedés és az infrastruktúra eszközeinek fejlődésével párhuzamosan. Az amerikai történész megítélése szerint ez lehetővé tette az intenzívebb társadalmi mobilitást,

³¹ Stephan LESSENICH: *Grenzen der Demokratie. Teilhabe als Verteilungsproblem*. Reclam Verlag, Stuttgart, 2019.

³² BÓDY Zsombor: Parlamentarizmus a parlament falain kívül. Észrevételek a magyar parlamentarizmus társadalmi beágyazottságával kapcsolatban a XX. század első felében. *Politikatudományi Szemle*, 2014/2. 36.

amely növelte az egyén participációs igényét és lehetőségét is.³³ Ugyan Magyarországon is hasonló gazdasági folyamatok zajlottak le, azonban azok intenzitása elmaradt a ciszlajtániai területek modernizációjától, ami a parlamentarizmus és a demokratizálás gátjává is vált.³⁴

Ausztriában máig érvényben vannak az Osztrák Császárság 1867. decemberi írott alkotmányában rögzített alap- és szabadságjogok.³⁵ Ausztria a 19. század közepe óta írott alkotmánnyal rendelkezett, amely 1918 őszén példaként és viszonyítási pontként szolgált az ideiglenes alkotmányként funkcionáló alaptörvény megalkotásakor az éppen csak formálódó új bécsi politikai vezetés számára.³⁶ Ellentétben az osztrákkal, a magyar történeti alkotmány nem volt egységes szerkezetbe foglalva, önálló törvényben kiadva. Magyarországon az írott alkotmány hiánya miatt az 1918. őszi forradalom vezetése sem tekintett sürgető feladatként az alaptörvények alkotmányos rögzítésére. A bécsi példához hasonlóan a Károlyi Mihály vezette kormány 1918. novemberben szintén meghirdette az alkotmányozó nemzetgyűlési választások szükségességét, így implicit egy alkotmány létrehozása mellett is letette a voksát. Azonban a választások tényleges megtartására és egy írott alkotmány megalkotására már nem tekintett prioritásként, ami előrevetítette a magyar demokratikus koncepció gyengeségét.

Ausztriában az 1861-es februári pátens szabályozta a parlament (*Reichsrat*) működését, amely 1867-től két kamarával – a képviselőházzal (*Abgeordnetenhaus*) és a felsőházzal

³³ Pieter M. JUDSON: *Habsburg. Geschichte eines Imperiums 1740–1918*. C. H. Beck Verlag, München, 2017. 426–433.

DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406706547>

³⁴ A gazdasági fejlettség és a demokrácia összefüggéseiről bővebben lásd: Seymour Martin LIPSET: I. m. 41–64.; Andrew C. JANOS: *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában*. Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 93–117.

³⁵ Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder. StGG RGBl. Nr. 142/1867.

³⁶ StGBI. 1/1918. Beschluß der Provisorischen Nationalversammlung für Deutschösterreich über die grundlegenden Einrichtungen der Staatsgewalt. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=sgb&datum=19180004&seite=0000001> (Letöltve: 2023. 10. 21.).

(*Herrenhaus*) – rendelkezett. Az Osztrák Császárság államhatalmi rendszere mégsem tekinthető parlamentárisnak, ugyanis a végrehajtó hatalom (az uralkodó és a kormány) nem a törvényhozástól eredeztette a legitimitását. Ahogy a kiegyezés után a magyar kormányzati rendszer sem volt – a kétkamarás országgyűlés (Képviselőház, Főrendiház) ellenére sem – parlamentáris monarchia, hiszen nem a törvényhozás biztosította a végrehajtó hatalom legitimitását, illetve az ellenzéknek nem volt reális esélye a választásokon való győzelemhez (lásd az 1905-ös válságot). A dualizmus idején Ausztria és Magyarország esetében csak korlátozott liberális parlamentáris keretek között működő alkotmányos monarchiáról beszélhetünk.³⁷ Ráadásul a magyar országgyűlés összetételét egy rendkívül szűkre szabott cenzusos választójog alakította, amely csupán a hagyományos politikai elit érdekeit képviselte. Így a társadalom nagyobb részét kitevő parasztság és munkásság politikai részvétele – ellentétben az 1907-es reform utáni Ausztriával – nem valósulhatott meg. A politikai élet epicentrumának számító országgyűlés a nemzeti szuverenitás megnyilvánulásának szimbolikus tere, az Ausztriától való különállás és elhatárolódás központi színtere volt.

A pártszerveződés is eltérően alakult a két birodalomrészben, ami markánsan befolyásolta az 1918 utáni demokratizálást. Ausztriában a pártok világnézeti alapon szerveződtek, és a politikai erőviszonyokat többnyire a politikai váltogazdaság alakította. A pártok közötti különbséget a modernizációval összefüggő társadalmi és gazdasági problémákhoz való viszony alakította. A századfordulóra tömegpárttá alakult szociáldemokrata és keresztényszociális pártok már egyértelműen a modernizáció okozta társadalmi törésvonalak (*cleavages*)³⁸ mentén szerveződ-

³⁷ A dualizmus kori magyar parlamentarizmus jellegéről folytatott vitához lásd: SZENTE Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után, 1867–1918*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2011; CIEGER András: *Válasz Szenté Zoltánnak. BUKSZ, 2013/1. 5–6.*; CIEGER András: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában. I. A képviselőház (1865–1918)*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2021., főleg 431–439.; BÓDY Zsombor: I. m. 34–36.

³⁸ Bővebben: RÓNA Dániel: *A törésvonal fogalma a politikatudományban. Politikatudományi Szemle, 2008/4. 121–144.*

tek, így alkalmasnak bizonyultak az általuk képviselt társadalmi csoportok politikai integrációjára és mobilizálására.

Ehhez képest a dualizmus kori magyar pártképződést az úgynevezett közjogi kérdés, a Bécshez és az uralkodóházhoz való viszony határozta meg. A magyar pártok az osztrák és a nyugat-európai pártszerveződéstől eltérően nem a társadalmi törésvonalak mentén szerveződtek, így nem is modern politikai, hanem csak klubpártoknak tekinthetők. Utóbbiak csak a választásokat megelőzően fejtették ki aktív tevékenységet, többnyire a választási korteskedés kereteit biztosították. Csupán parlamenti frakcióként működtek, a szűk választójognak köszönhetően nem volt társadalmi beágyazottságuk, és politikailag sem integrálták a társadalom szélesebb rétegeit. A parlamenti pártok szociális karakterében nem, vagy alig volt eltérés.

A politikai részvétel kérdése az 1848-as cenzusos választójog bevezetése óta meghatározó eleme volt az osztrák politikai diskurzusnak. Az 1850–1860-as években ennek további bővítését nem támogatták a domináns konzervatív és liberális pártok. Az 1870-es években bekövetkezett politikai erőeltolódás a liberálisok visszaszorulását okozta, ami a választójog területén is változásokat eredményezett. Az új pártok, a szociáldemokraták, a keresztényszociálisok és a nagynémetek már az általános választójog bevezetését szorgalmazták. Az Osztrák Császárságban 1896-ban minden huszonnegyedik életévét betöltött, fél éve egy helyben lakó osztrák állampolgárságú férfi választójogot kapott. Amikor 1907-ben bevezették a férfiak számára az általános választójogot, a bécsi vezetést elsősorban nem a politikai élet demokratizálása, hanem a saját hatalmának átmentése és a birodalom széthullásának a megakadályozása motiválta. A választójog kiszélesítésével törekedtek elejét venni a lakosság többségét adó nem német nyelvi-etnikai kisebbségek további politikai követeléseinek,³⁹ ami teljes mértékben ellenkezője volt a magyar politikai elit nemzetiségi és választójogi politikájának.

³⁹ Peter BERGER: *Kurze Geschichte Österreichs im 20. Jahrhundert*. Wien, 2008. 13.

A Magyar Királyságban az 1848. V. törvénycikk választójogi rendelkezései liberálisabbak voltak, mint a korabeli osztrák szabályozás, azonban a szavazati jog kiterjesztése a század második felében gyakorlatilag megrekedt. A 20. század elején a lakosság csupán 6%-a rendelkezett választójoggal.⁴⁰ Ez a nemzetközileg is alacsony szintű politikai participáció jelezte egyrészt a hagyományos politikai elit ellenállóképességét, másrészt a demokratizálást zászlójjára tűző politikai csoportosulások gyengeségét is. A politikai és parlamenti döntéshozatal rendkívül exkluzív volt, a társadalmi elit szűk szegmense vett benne részt. A politikai elit a választójog kiterjesztésének megakadályozásával elsősorban a magyarság szupremáciájának megőrzését⁴¹ és a nyelvi-etnikai kisebbségek politikai döntéshozatalból történő kizárásának fenntartását célozta. A hagyományos liberális, konzervatív elit merev elzárkózása megakadályozta az osztrákhhoz hasonló, parlamenti képvisellel rendelkező tömegpártok létrejöttét.⁴² Így 1918 őszén, a hagyományos politikai elit fragmentálódása és lefagyása idején, hiányzott a parlamenti gyakorlattal rendelkező tömegpártok összefogása, amely alkalmas lehetett volna a keletkezett hatalmi vákuum betöltésére, amint az Ausztriában történt. A magyar válságkezelést néhány politikai szereplő elképzelése és nem a társadalom többségét politikailag képviselő és integráló osztálypártok konszenzusa alakította. Ennek is köszönhető, hogy 1918–1919 fordulóján a magyar politikai életben háttérbe szorult a demokratizálás konkrét programja, illetve a Tanácsköztársasággal gyorsan lekerült a napirendről.

A századfordulón az osztrák tömegpártok széles társadalmi beágyazottsággal, kiterjedt párthálózáttal rendelkeztek, és jelen voltak a társadalom gyakorlatilag minden szegmensében, beleértve a munkásságot és a vidéki parasztságot is. Az osztrák parla-

⁴⁰ A mérsékelt és elkésett reform, az 1913. évi XIV. tc. értelmében a lakosság 8-9%-a rendelkezett volna választójoggal, azonban e törvény alapján már nem tartottak választásokat.

⁴¹ BERTÉNYI Iván: A századelő politikai irányzatai és Tisza István. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 45.

⁴² ILONSZKI Gabriella: *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009.

mentarizmus korlátozottságát jelezte, hogy a keresztényszociális, szociáldemokrata és nagynémet pártok hiába rendelkeztek 1911-től többséggel az alsóházban, mégsem tudták ténylegesen befolyásolni a császár által kinevezett kormány politikáját. Ennek ellensúlyozására elsősorban a szociáldemokrata párt folytatott intenzív parlamenten kívüli tevékenységet. A szociáldemokrata párt utcai demonstrációi mellett a párthoz kapcsolódó szakszervezetek is eredményesek voltak a gyárak szintjén a bér- és munkaügyi harcokban. A németországihoz mérhető számú sztrájkok nagy többségükben a munkások követeléseinek teljesítésével értek véget,⁴³ amit Judson a demokrácia tanulóéveiként jellemzett.⁴⁴ Magyarországon a szűk választójog miatt a szociáldemokrata párt nem is vehetett részt a parlament munkájában, így az osztrák testvérpárthoz képest is szűkebb mozgástérrel rendelkezett. Azonban a magyar baloldali szakszervezetek az üzemekben szervezett sztrájkok által szintén eredményeket értek el a bér- és munkaügyi követelések terén, főleg a világháború második felében.⁴⁵

A vesztes első világháború végén Bécsben a régi rend ellenállóképessége megtört. Az addig megkérdőjelezhetetlen császári hatalom támaszaival (bürokrácia, hadsereg) együtt erőtellenül eltűnt a politikai hatalom süllyesztőjében. A keletkezett hatalmi űrt a modern osztálpártok politikai gyakorlattal rendelkező szereplői töltötték be, akik az ideológiai ellentéteik dacára, együttesen az osztrák politikai élet demokratizálása mellett álltak ki.

A magyar pártok gazdasági-társadalmi, illetve etnikai törésvonalak mentén történő differenciálódása az ausztriaihoz képest később, az 1890-es években indult meg, azonban a nyelvi-etnikai

⁴³ Tamara SCHEER: Die Kriegswirtschaft am Übergang von der liberalen-privaten zur staatlich-regulierten Arbeitswelt. In: Helmut RUMPLER (Hg.): *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band XI. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2016. 477.

⁴⁴ Pieter M. JUDSON: *Habsburg*. I. m. 433.

⁴⁵ Bővebben lásd: IGNÁCZ Károly: A szervezkedés mint „csodatevő hatalom”? – munkásképviselet az első világháború idején. In: KABA Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 157–186.

alapú pártszerveződésre – mint Ausztriában – már nem került sor. A 20. század első évtizedében a parlamenten belüli kispártok körében (Vázsonyi-féle demokraták és a Nagyatádi Szabó-féle kispagzák) megjelent az általános választójog igénye, azonban a politikai fővonal ettől mereven elzárkózott. Az első világháború előtt egyetlen parlamenti párt programjában sem szerepelt a politikai élet explicit demokratizálása, amely megkérdőjelezhette volna a fennálló hatalmi viszonyokat. A háború végére legnagyobb tömegbázissal (1918 végére több mint hétszázezer fővel) rendelkező szociáldemokrata párt – az osztrák testvérpárthoz hasonlóan – egyértelműen az általános választójog programját képviselte. A világháború végére Magyarországon egy polgárháborús állapotot megelőző hatalmi patthelyzet alakult ki. Különböző, egymással szembenálló politikai erők tevékenykedtek úgy, hogy a hatalom különböző szegmenseit (parlament, vármegye, városok, közvélemény, utca) birtokolták. Ezek a parlamenten belüli és kívüli politikai csoportosulások konszenzus hiányában egymást korlátozva, egymást blokkolva tevékenykedtek az 1918. őszre már állóháborúvá váló helyzetben, amely nem a konszenzusos válságkezelés irányába mutatott. Magyarországon sem a politikai elit, sem a társadalom széles rétegei – a szociáldemokraták demokratikus programja ellenére – nem rendelkeztek demokratikus hagyományokkal és tapasztalattal, ami korántsem jelentett kedvező kiindulópontot egy vesztett világháborút követő válságállapotban történő demokratizáláshoz.

Az első világháború és a nemzetközi hatások

A háború okozta gazdasági-társadalmi terhek katalizátorként hatottak a 19. század második felében megindult politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokra,⁴⁶ amelyek a vereséget követően Ausztriában és Magyarországon is forradalmi sebességű átalakulásokhoz vezettek. A háború megingatta a korábbi ha-

⁴⁶ Aribert REIMANN: Der Erste Weltkrieg – Urkatastrophe oder Katalysator? *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 54. 2004/29–30. 30–38.

talmi eliteket, mobilizálta a lakosság politikai jogokkal nem rendelkező részét, így hozzájárult a választójog kiterjesztéséhez és a demokratizáláshoz. Ugyanakkor e folyamatok csak fokozatosan és ellentmondásokkal terheltén bontakoztak ki. A világháború első felében az addig meghatározó liberális-konzervatív gondolkodás – politikai és gazdasági értelemben egyaránt – háttérbe szorult, helyét az állami-katonai hatalomkoncentráció és anti-demokratikus tendenciák vették át. A világháború alatt minden hadviselő félnél tovább erősödött és radikalizálódott a nacionalizmus nemzetépítő és mozgósító ereje.⁴⁷ Wolfgang Mommsen megítélése szerint a háborút viselő országok politikai elitjének legitimitását megkérdőjelezte a végrehajtó hatalom koncentrációja és a demokratikus szabadságjogok felfüggesztése. Ennek ellensúlyozását szolgálta a politikai élet minden területére kiható nacionalista mozgósítás.⁴⁸ Az egymással rivalizáló háborús nacionalizmusok különösen veszélyesekké váltak a soknemzetiségű Habsburg Birodalom számára, azonban mégsem csupán a nyelvi-etnikai ellentétek és nemzeti mozgalmak okozták a multietnikus birodalom szétesését. Az elhúzódó háború próbára tette a birodalom gazdasági teljesítőképességét, egyre nagyobb terhet róva a lakosságra. 1916–1917 fordulójától, amikor a társadalom tűrőképessége elérte a kritikus szintet, szükségessé vált a hatalomkoncentráció mérséklése a háború folytatása érdekében. Az Osztrák–Magyar Monarchia belső válságát már nem sikerült megoldani, nem segített rajta sem a hadsereg, sem az uralkodóváltás, sem I. (IV.) Károly reformkurzusa, sem a háborús kormányok intézkedései. A háborús terhek, a közellátás mélyülő zavarai egyaránt aláásták a lakosság bizalmát az államban, a bürokráciában és az uralkodóházban, az egyre komolyabb legitimitációs válság a dualista állam integrációs erejét is gyengítette. Eric Hobsbawm kifejezése, a „háború demokratizálódása” arra utal, hogy a negatív következmények egyaránt érintették

⁴⁷ Jörn LEONARD: *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges*. C. H. Beck Verlag, München, 2014. 285. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406676802>

⁴⁸ Wolfgang J. MOMMSEN: *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters*. S. Fischer Verlag, Frankfurt a. M., 2004. 20–21.

a fronton és a háterszágban a lakosság széles rétegeit,⁴⁹ amely egyben megnyitotta az utat a háború utáni demokratizálás előtt is. A vereséggel a régi rend legitimációs válsága elérte csúcspontját, amely Ausztriában november 13-án, Magyarországon három nappal később a köztársaság kikiáltásához vezetett.⁵⁰

1918 őszén, a Habsburg Birodalom szétesésével párhuzamosan a hagyományos konzervatív politikai elit is erejét veszítette – Ausztriában tartósan, Magyarországon átmenetileg. A legitimációs válság utat nyitott új megoldások, így a demokratikus válságkezelés előtt, amelynek sikerét nagyban befolyásolta a vesztes háború végén megfogalmazott nacionalista államkoncepció is.

A demokratizálódás egy állam határai között történik, és ennek megfelelően többnyire egy ország demokráciatörténeteként értelmezhető. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a kérdéskört, azt láthatjuk, hogy a demokratizálódás az elmúlt közel két évszázadban olyan globális jelenség volt, amelynek voltak kifejezetten intenzív szakaszai, amikor is a transznacionális folyamatok egymást erősítették. Ilyen intenzív demokratizálási hullám seperst végig az első világháború után Közép-Európában, amelyhez a magyar és az osztrák demokratikus program meghirdetése is kapcsolódott.

Közép-Európában 1917 februárjától 1918 elejéig elsősorban a keletről, Oroszországból érkező nemzetközi hatások domináltak, amelyeket 1918-ban a nyugatról érkező, főként az amerikai elnökhöz kötődő remények (*Wilsonian promise*) váltották fel. Az 1917-es keleti hatások mérséklésére és ellensúlyozására még elégségesnek bizonyult az uralkodói válságmenedzsment és a Habsburg Birodalom ellenálló képessége. Az 1917. februári orosz példa, a cári család és vezetés eltávolítása, az orosz köztársaság kikiáltása és a polgári demokratikus program meghirdetése egyaránt megerősítették IV. Károlyt a mérsékelt kurzusváltás szük-

⁴⁹ ERIC HOBBSBAWM: *Das Zeitalter der Extreme: Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*. DTV Verlag, München, 1998. 49.

⁵⁰ Az utolsó Habsburg-uralkodó és a köztársaság viszonyáról bővebben: FIZIKER Róbert: Hoch die Republik! Az osztrák forradalom „udvari tanácsosai”. *Múltunk*, 2021/4. 8–27.; MURBER Ibolya: Habsburg IV. Károly restaurációs elképzelései. Osztrák és magyar válságkezelés. *Századok*, 2021/5. 921–938.

ségességében. A fiatal uralkodó a birodalom megmentése érdekében megerősítette a közellátás területén a bécsi civil kormányzat jogkörét a hadvezetéssel szemben,⁵¹ illetve újra összehívta a háború kezdete óta szünetelő *Reichsrat*ot. Magyarországon az uralkodó demokratizálásra irányuló elképzelései (például a választójogi reform) azonban nem jártak sikerrel. Az osztrák kríziskezelés eltért a némettől, ahol II. Vilmos császár a hadigazdaság fokozásától, a hadvezetés befolyásának növelésétől és a háború totalizálásától várta a válság megoldását.

Az 1917. novemberi orosz bolsevik hatalomátvétel komoly lépéskényszerbe hozta a demokratikus programot hirdető szociáldemokratákat az Osztrák–Magyar Monarchiában is. Ha nem akarták a radikális mozgalommal szemben elveszíteni a háború második felében ismét gyarapodó szavazóbázisukat, akkor irányvonalat és sebességet kellett váltaniuk.⁵² A váltást a parlamentáris demokráciához ragaszkodó, de radikális, béke- és forradalom párti szókinccs jellemezte, megalapozva ezzel az ausztrómarxizmus forradalmi programját, amelyet 1919. március 21-ig a magyar szociáldemokrata párt is követett. 1918 elején a hagyományos politikai elit még képes volt a szociáldemokratákkal együttműködve arra, hogy a radikális, szélsőbaloldali csoportosulások által Bécsűjhelyen kirobbantott, majd az egész birodalmat érintő sztrájkmozgalmat (*Jännerstreik*) lecsendesítse.

A háború elhúzódása és az oroszországi radikális átalakulások a későbbi győztes államokra is visszahatottak. A háború második felében az antanthatalmak fokozták a propagandaháborújukat.⁵³ A cári Oroszország 1917. februári összeomlását követően

⁵¹ Manfred RAUCHENSTEINER: Gedächtnisort Erster Weltkrieg. In: Helmut RUMPLER (Hg.): I. m. 54.

⁵² A szociáldemokraták erősödéséről bővebben: Hans HAUTMANN: *Geschichte der Rätebewegung in Österreich 1918–1924*. Europa Verlag, Wien–Zürich, 1987; Włodzimierz BORODZIEJ–Maciej GÓRNY: Die stürmischen Kontexte der Unabhängigkeit. Sozialer Protest um 1918 in Ostmitteleuropa. In: Heeresgeschichtliches Museum Wien (Hg.): *1918 – Das letzte Kriegsjahr*. Wien, 2019; VARGA Lajos: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon, 1914. július – 1919. március*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010; IGNÁCZ Károly: I. m. 157–186.

⁵³ Bővebben lásd: Klaus-Jürgen BREMM: *Propaganda im Ersten Weltkrieg*. Theiss Verlag, Darmstadt, 2013; KATONA Anikó–SZARKA Anita (szerk.): *Képpé formált háború*. OSZK–Osiris Kiadó, Budapest, 2014; OLASZ Lajos: Sajtóirányítás

a Német Császárságot és a Habsburg Monarchiát egyaránt olyan autoriter államnak titulálták, amelyeket a demokrácia nevében kell legyőzni. Az USA hadba lépésének narratívája szerint a világháborúban a demokrácia küzdött a diktatúrával. Az antant diskurzusában a demokrácia képlékeny fogalma a jó és a haladás megtestesítőjévé vált, amivel moralizáltak, erkölcsi tartalommal ruházták fel az ellenség legyőzését. A Wilson által vizionált világrend központi eleme a demokratikus önrendelkezés és a kollektív biztonságot, illetve a harmonikus nemzetközi együttműködést garantáló Népszövetség volt.⁵⁴ A demokrácia hangoztatása, a „demokratikus korszellem” az orosz bolsevizmus esetleges ellenszereként is megjelent,⁵⁵ így a Wilson által terjesztetni kívánt nyugati liberális parlamentáris demokráciamodell kikristályosodását nagyban elősegítette a bolsevizmus léte és térnyerése is.⁵⁶

A világháború utolsó évében a roskadozó Habsburg Birodalmat mindkét „ideológiai offenzíva”, a wilsoni demokratizálás és a népek Lenin által meghirdetett területi önrendelkezése is elérte.⁵⁷ Ezek egyrészt felgyorsították a Monarchia széthullását, másrészt új irányvonalakat kínáltak a térség területi újrarajzolásához. Közép-Európában a modernitáshoz kapcsolódó átalakulások sajátos módon keveredtek. Legfőbb célnak a nemzeti függetlenség és szuverenitás számított, amelyhez 1918. őszén a demokrácia meg-

és háborús propaganda az I. világháború időszakában. *Belvedere Meridionale*, 31. 2019/2. 104–122. DOI: <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.6>; POLLMANN Ferenc: A hadviselés átalakulása az első világháborúban: haditechnika, stratégia és propaganda. In: TOMKA Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Országház Kiadó, Budapest, 2021. 45–53.

⁵⁴ Manfred BERG: *Woodrow Wilson. Amerika und die Neuordnung der Welt*. C. H. Beck Verlag, München, 2017. 139–143. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406707797>

⁵⁵ Steffen KAILITZ: I. m. 39.

⁵⁶ Ibolya MURBER: Österreich und Ungarn in bolschewistischer Sogwirkung Russlands 1917–1920. In: Ulrike HARMAT (Hg.): *Das Erbe der Habsburgermonarchie in den Nachfolgestaaten. Brüche und Kontinuitäten. Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band XIII. Verlag der Österreichischen Wissenschaftlichen Akademie, Wien, 2024. (Megjelenés alatt.)

⁵⁷ Manfred RAUCHENSTEINER: „Das neue Jahr machte bei uns einen traurigen Einzug”. Das Ende des Großen Krieges. In: Helmut KONRAD-Wolfgang MADERTHANER (Hg.): *Das Werden der Ersten Republik. Der Rest ist Österreich*. Band I. Gerold Verlag, Wien, 2008. 38.

teremtésének eszméje is hozzákapcsolódott.⁵⁸ Az amerikai elnök személye és meghirdetett programja szimbolizálta a Habsburg Birodalom autoriter és háborús múltjától való elhatárolódás lehetőségét, illetve magában hordozta egy jobb jövő reményét is. 1918 őszére a birodalmi múlttól elhatárolódott új államok a nemzeti szuverenitásukat és önrendelkezési igényüket hangoztatták. Wilsontól várták a népek közötti megbékélést és a demokratizálódást is, miközben az amerikai elnöktől nem is állt távol az ilyen messianisztikus szerep. A területi szuverenitás és demokrácia fogalmai szinte összeforrtak. 1918 őszén a Duna-medencében a demokrácia hirtelen „divattá”, szinte normalitássá vált.⁵⁹ James Bryce brit tudós 1921-ben megjelent *Modern demokráciák* című klasszikusában a „demokráciáról mint a normális és természetes kormányforma egyetemes elfogadásáról” beszélt.⁶⁰

1918 őszén a demokrácia ideája gyakran az 1848-as forradalmi tradíciókkal összekapcsolódva vált a politikai diskurzus meghatározó elemévé. Az osztrák szociáldemokraták kifejezetten az 1848-as liberális-demokratikus hagyományokra hivatkoztak, az akkor elakadt demokratizálódás folytatását ígérték.⁶¹ Szintén 1848 örökségével állt összhangban az osztrák szociáldemokraták és a nagynémetek által szorgalmazott Anschluss is, azaz Ausztria csatlakozása Németországhoz. A magyar szociáldemokraták⁶² és Károlyi Mihály⁶³ ugyancsak 1848 letéteményeseként tekintettek

⁵⁸ Peter KRÜGER: Die Friedensordnung von 1919 und die Entstehung neuer Staaten in Ostmitteleuropa. In: Hans LEMBERG–Peter HEUMOS (Hg.): *Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei und in Ostmitteleuropa*. Oldenburg Verlag, München, 1993. 101.; Heidi HEIN-KIRCHER–Steffen KAILITZ: „Double transformations:” nation formation and democratization in interwar East Central Europe. *Nationalities Papers*, 46. 2018/5. 745–758.

DOI: <https://doi.org/10.1080/00905992.2018.1473846>

⁵⁹ MÜLLER-TOOZE: I. m. 32.

⁶⁰ Viscount BRYCE: *Modern Democracies*. Macmillan Company, New York, 1921. 24.

⁶¹ Otto Bauer 1848-as emlékezetéhez lásd: Ernst HANISCH: Im Zeichen von Otto Bauer. Deutschösterreichs Außenpolitik in den Jahren 1918 bis 1919. In: Helmut KONRAD–Wolfgang MADERTHANER (Hg.): *...der Rest ist Österreich. Das Werden der Ersten Republik*. Band I. Gerold Verlag, Wien, 2008. 216.

⁶² *Népszava*, 1918. november 2. 1.

⁶³ Károlyi Mihály 1916-ban alapította saját 48-as és függetlenségi pártját, amely Magyarország önálló gazdasági és nemzeti fejlődését tűzte zászlójára.

magukra, amikor 1848–1849 örökségére hivatkozva meghírdették 1918. november 16-án a Habsburg Birodalomtól elszakadó, önálló, demokratikus köztársaságot és egy „szociális forradalmat”.⁶⁴ Az új osztrák államkoncepció lényege a demokratikus program és a nemzeti szuverenitás mellőzése, a Németországhoz való csatlakozás igénye volt. Magyarországon ezzel szemben a pártállástól független közös nevező, az államkoncepció alfája és ómegája a történelmi Magyarország megőrzése volt, amelynek a kezdetektől alárendelődött a demokratikus elkötelezettség.

Közép-Európában az első világháború vége egyszerre hozta magával a demokratikus és antidemokratikus elemek felemelkedését, mindkettő a háború gyermeke volt. Ez az egyidejűség arra utal, hogy a nyugati, liberális demokráciamodellre nem tekintettek a komplex gazdasági és társadalmi problémák egyedi megoldásaként. A közép-európai demokratizálási kísérletek az éppen formálódó keleti és a nyugati modellek közé szorulva, azok által intenzíven befolyásolva zajlottak egy komplex belső gazdasági, társadalmi válság közepette. Ez pedig visszahatott a nyugati demokratikus országokra is, erősítve azok bolsevik koncepcióval szembeni állásfoglalását és demokratikus (érték) közösséggé válását.

Az osztrák és a magyar demokráciamodell

A 20. század elején a választójog bővítésére a demokratizálás ismérveként, a demokratizálásra pedig a fejlődés, a modernizáció zálogaként tekintettek. Steffen Kailitz szerint a 20. század elején az általános férfiválasztójog biztosítása, mint a demokratikus hatalomgyakorlás egyik meghatározó ismérve, a nyugat-európai államépítés előfeltételének tekinthető.⁶⁵ Az általános

Károlyi 1848-as örökségéről bővebben: KÁROLYI Mihály: *Egy egész világ ellen*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1965. 40–44.

⁶⁴ *Népszava*, 1918. november 17. 1.; Károlyi Mihály programjáról részletesen: HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018.

⁶⁵ Steffen KAILITZ: I. m. 32.

férfiválasztójog biztosította az állampolgár politikai-társadalmi integrációjának keretét, amelyre a népfelség elve alapján az állami főhatalom legitimálásaként tekintettek. 1918. novemberben Ausztriában és Magyarországon is egyaránt bevezették a mindkét nemre kiterjedő általános, titkos és egyenlő választójogot. Ezzel mindkét ország elvileg az európai demokratizálás élvonalába került, „leelőzve” a nyugat-európai győztes országokat, hiszen a nők általános választójoga csak később valósult meg Nagy-Britanniában és Franciaországban. A széles körű választójog meghirdetése, törvénybe iktatása azonban még nem tett, nem tesz egy politikai berendezkedést demokratikussá. A döntő az, hogy mihez kezdenek a választójoggal, tartanak-e szabad és fair választást, illetve a demokrácia további normatív intézményes feltételeinek (*institutional design*) teljesülése is szükséges, amelyek áttekintésére ez az alfejezet vállalkozik.

Az osztrák demokratizálás modellje

Az új osztrák államhatalmi struktúra a régi birodalmiból nőtt ki. A Monarchia szétesésekor a hagyományos osztrák hatalmi elit (uralkodó, hadsereg, felső közigazgatás) olyan mértékű hatalomvesztést szenvedett el, amelynek helyreállítására már nem volt reális esély. A keletkezett hatalmi űrt pedig az addig ellenzéki tömegpártok töltötték ki, az új demokratikus intézményrendszert számos régi elemre építve alakították ki.

Az állami főhatalom központját jelentő új osztrák ideiglenes nemzetgyűlés az Osztrák Császárság parlamentjéből szerveződött meg. Bécsben 1918. október 21-én a *Reichsrat* német nyelvű képviselői önmagukat ideiglenes nemzetgyűléssé (*Provisorische Nationalversammlung*) nyilvánították. Átmeneti működésük idejét az alkotmányozó nemzetgyűlési választások megtartásáig határozták meg. Az új osztrák államhatalmi koncepció egyik eleme a parlamentarizmus kiterjesztése volt. Ennek értelmében az általános és egyenlő választójog alapján szerveződött törvényhozás vált az állami főhatalom letéteményesévé, amely a végrehajtó hatalom legitimítását és ellenőrzését is biztosította.

Az átmenet idején stabilitást biztosító régi és új közötti személyi kontinuitást a tömegpártok kötelékében tevékenykedő politikai szereplők, a *Reichsrat*ból szerveződött ideiglenes nemzetgyűlés tagjai biztosították, akik közül a végrehajtó hatalom irányítói is kikerültek. Martin Lipset hangsúlyozta, hogy a demokratikus tranzíció legitimációjának egyik fő forrása az átmeneti időszakban keletkező új intézmények mellett a folytonosságot és stabilitást képviselő „hagyományos integratív intézmények” folyamatos működése.⁶⁶ A magyar tranzíció – mint arról a későbbiekben még részletesen szó lesz – egyik gyengesége éppen abban rejlett, hogy hiány volt az átmeneti időszakban az ilyen hagyományos integratív intézményekben.

1918 őszén a legerősebb és legszervezettebb osztrák politikai erőt a szociáldemokrata párt jelentette, amely részleteiben kidolgozott, hangsúlyozottan demokratikus programmal, illetve mozgósításra alkalmas tömegbázissal is rendelkezett. A keresztényszociális és nagynémet politikusok – saját válságterv híján – ennek a baloldali programnak (demokratikus és szociális) az elfogadására kényszerültek.⁶⁷ Az osztrák tömegpártok politikai konszenzusra törekvése a politikai élet radikalizálódásának és a polgárháborúnak az elkerülését szolgálta.

1918. november 12-én a minden pártot magába foglaló nagykoalíció élén a szociáldemokrata Karl Renner kancellár úgy fogalmazott, hogy „népünk ezer sebből vérzik, gazdaságunk egy romhalmaz, népünk csak úgy jöhet rendbe, és gazdaságunk csak úgy építhető újjá, ha megvalósítjuk minden erő szabad együttműködését. Ennek feltétele pedig a teljes demokrácia. [...] kétségtelen, hogy a demokrácia ma az egész világon alaptörvénynyé vált, ezért mi sem tehetünk másként, és nem is akarunk másként tenni, a modern civilizáció módszerével kell kormányoznunk magunkat”.⁶⁸

⁶⁶ Seymour Martin LIPSET: I. m. 82.

⁶⁷ Ernst HANISCH: *Der große Illusionist. Otto Bauer (1881–1938)*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2011. 147. DOI: <https://doi.org/10.7767/boehlau.9783205791058>

⁶⁸ Stenographisches Protokoll. 3. Sitzung der Provisorischen Nationalversammlung für Deutschösterreich vom 12. November 1918.

Az osztrák ideiglenes nemzetgyűlés képviselői nagy figyelmet fordítottak a demokratikus intézményi háttér jogi kereteinek megteremtésére. 1918. október 30-án az ideiglenes nemzetgyűlés képviselői megalkották az ideiglenes alkotmányként szolgáló, tizenhét paragrafusból álló, az állami főhatalom szerkezetét ideiglenesen szabályozó törvényt.⁶⁹ Ennek első paragrafusa leszögezte, hogy a legfőbb állami hatalmat az ideiglenes nemzetgyűlés gyakorolja. Ernst Hanisch megítélése szerint a „túlhangsúlyozott” osztrák parlamentarizmus válaszreakció volt az 1918 előtti gyenge törvényhozásra.⁷⁰ A törvény második paragrafusa a törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonyát rögzítette, amely hangsúlyosan a hatalom- és a felelősségmegosztás igényét tükrözte. Ennek értelmében az ideiglenes nemzetgyűlésnek három, a pártok által jelölt egyenrangú elnöke volt. A végrehajtó hatalmat az Államtanács (*Staatsrat*) és az ideiglenes kormány (*Provisorische Regierung*) együttesen gyakorolták. Az ideiglenes kormány csupán szűk önálló döntési jogkörrel, jobbára csupán adminisztratív, végrehajtói feladatkörrel (*Verwaltungsregierung*) rendelkezett. A *Staatsrat* húsz tagját és húsz póttagját arányosan az ideiglenes nemzetgyűlés tagjaiból választották, a grémiumot kifelé az Államtanács három elnöke képviselte. A szociáldemokrata Karl Renner úgy fogalmazott: az államtanács funkciója a nemzetgyűlés és a kormány közötti közvetítés.⁷¹ Az Államtanács nevezte ki a kancellárt (*Staatskanzler*), a miniszteri funkciókat ellátó államtitkárokat (*Staatssekretäre*) és az állami jegyzőt (*Staatsnotar*) is. A nemzetgyűlés három elnöke, a kancellár és az

https://www.parlament.gv.at/dokument/PN/PNSITZ/3/imfname_617286.pdf (Letöltve: 2023. 10. 22.).

⁶⁹ StGBI. 1/1918. Beschluß der Provisorischen Nationalversammlung für Deutschösterreich über die grundlegenden Einrichtungen der Staatsgewalt. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=sgb&datum=19180004&seite=00000001> (Letöltve: 2023. 10. 22.).

⁷⁰ Ernst HANISCH: *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Ueberreuter Verlag, Wien, 1994. 266.

⁷¹ Provisorische Nationalversammlung (PNV) Staatsprotokoll (StPr) 2. Sitzung 30.10.1918. 34. https://www.parlament.gv.at/dokument/PN/PNSITZ/2/imfname_617285.pdf (Letöltve: 2023. 10. 22.).

állami jegyző együttesen képezték az államtanács direktóriumát (*Staatsratsdirektorium*), amely az államfői jogositványok ismerével rendelkezett, és kollektív államfői grémiumot jelentett.

Az osztrák kormány tizenhárom tagja szintén az ideiglenes nemzetgyűlésből – így a korábbi *Reichsrat*ból – került ki, kettő szociáldemokrata, három keresztényszociális, hat nagynémet és két pártonkívüli képviselőből állt, akiket tizenhárom államtitkár segített. A kormánytagok többsége tehát a három tömegpárt tagja volt.⁷² Ők szinte kizárólag nagy- és középpolgári származású, magasan kvalifikált, többnyire jogi végzettséggel bíró személyek voltak, beleértve a szociáldemokratákat is. Az ideiglenes kormányban egyetlen nemesi, paraszti vagy munkás származású tag sem volt. Ez a társadalmi összetétel segítette a demokratizálást, és egyben védelmet is jelentett egy esetleges bolsevik fordulattal vagy egy restaurációval (ellenforradalommal) szemben. A nagykoalíció létrejötte azt jelentette, hogy minden politikai párt – a törvényhozó és a végrehajtó hatalomban együttműködve – részt és felelősséget vállalt a válságkezelésben, és hajlandó volt engedményekre a polgárháború elkerülése érdekében. A három tömegpárt „államhoz való lojalitása”⁷³ garantálta a közös, konszenzusos válságkezelést és egy totális gazdasági-politikai összeomlás megelőzését. Carlo Moos az osztrák pártok kezdetben sikeres konszenzusorientált együttműködését a Habsburg-múlt pozitív és progresszív örökségének tekinti.⁷⁴ Az ideiglenes nemzetgyűlés, az államtanács és a kormánytagok már 1918 előtt, a *Reichsrat* képviselőiként politikai jártasságra tettek szert, ami egyben személyes kapcsolati hálókat is jelentett, és ami tovább növelte a válságkezelés hatékonyságát.

Arend Lijphart véleménye szerint minél fragmentáltabb, társadalmi törésvonalak által szabdalta egy társadalom, annál

⁷² Ignaz Kaup népegészségügyi államtitkár és Johann Loewenfeld-Russ élelmezésügyi államtitkár császári hivatalnokok voltak.

⁷³ Dieter A. BINDER: Demokratische Spuren aus der Monarchie in der Republik. In: Parlamentsdirektion (Hg): *Umbruch und Aufbruch. Parlamentarische Demokratie in Österreich*. New Academic Press Verlag, Wien, 2019. 36.

⁷⁴ Carlo Moos: *Habsburg post mortem. Betrachtungen zum Weiterleben der Habsburgermonarchie*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2016. 77. DOI: <https://doi.org/10.7767/9783205204596>

fontosabb a demokrácia konszolidálása és stabilizálása szempontjából, hogy a politikai elit mennyire nyitott a pragmatikus és konszenzusos megoldásokra és mennyire képes a felmerülő konfliktusok konstruktív megoldására.⁷⁵ Az ausztriai új elit által irányított, konszenzusorientált válságkezelés nagyban elősegítette a sikeres demokratikus tranzíciót.

Az 1918. november 12-ei törvény Német-Ausztria állam- és kormányformájáról⁷⁶ 9. cikkelye tartalmazta az általános, titkos és egyenlő választójogot a parlamenti, tartományi és helyhatósági választások esetében. Az 1918. december 18-ai választási törvény⁷⁷ részletesen szabályozta a választásra jogosultak körét és a választhatóság feltételeit. A választójog korhatárát húsz évre csökkentették mindkét nem esetében, annak ellenére, hogy a nagykorúság korhatára továbbra is huszonnégy év maradt. Ez főként a frontról hazatérő katonák választójogának biztosítását és egyben politikai integrációját szolgálta.

Magyarországgal ellentétben, Ausztriában sor került az alkotmányozó nemzetgyűlési választás megtartására annak ellenére is, hogy Ausztria végleges államhatárainak megállapítása békeszerződés híján – Magyarországéihoz hasonlóan – még szintén váratott magára. Az Ausztria által igényelt államterület egy részén (a dél-tiroli, a dél-stájer, a dél-karintiai és az észak-alsó-ausztriai területek) idegen hadsereg állomásozott, illetve a későbbi Burgenland is magyar közigazgatás alatt állt még. E területek miatt sajátos szabályozást vezettek be a választásokon:⁷⁸ az eredetileg tervezett harmincnyolc választókerületből csak huszonötben lehetett szavazni, így a tervezett kétszázötvenöt helyett

⁷⁵ Arend LJPHART: *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. Yale University Press, New Haven, 1977. 32–34.

⁷⁶ StGBI 5/1918. Gesetz über die Staats- und Regierungsform von Deutschösterreich.
<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=sgb&datum=19180004&seite=00000004&size=45> (Letöltve: 2023. 10. 22.).

⁷⁷ StGBI 115/1918. Gesetz über die Einberufung und die Wahlordnung für die konstituierende Nationalversammlung.
<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=sgb&datum=19180004&seite=00000166> (Letöltve: 2023. 10. 22.).

⁷⁸ Brigitta BADER-ZAAR: Die Wahlen zur Konstituierenden Nationalversammlung. In: Parlamentsdirektion (Hg): *Umbruch und Aufbruch*. I. m. 16–26., 22.

csupán százötvenkilenc képviselő megválasztására nyílt lehetőség.⁷⁹ A nagynémet frakció követelésére az új nemzetgyűlésbe tizenegy dél-tiroli képviselőt kooptáltak.⁸⁰ A csehszlovák megszállás alatt álló Szudéta-vidék számára nem jelöltek ki ilyen parlamenti helyeket, ami lényegében már a csehszlovák területi igények elismerését jelentette. Az osztrák vezetés rugalmasabban alkalmazkodott az új geopolitikai realitásokhoz, mint azt 1920-ig a mindenkori magyar vezetés tette. Bécs fájdalommal ugyan, de elfogadta a várható és elkerülhetetlen területi veszteségeket, amely jelentős német nyelvű közösségeket juttatott a szomszédos országok területére.

Az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokra 1919. február 16-án került sor, magas részvételi aránnyal.⁸¹ Ez megerősítette az új osztrák vezetés konszenzusos politikájának a helyességét, tükrözte a lakosság lojalitását, legitímálta az új rendszert, illetve megfelelt a győztes hatalmak demokratikus elvárásainak is. A választási eredmények alapján a szociáldemokrata párt bizonyult a legerősebbnek, hetvenkét parlamenti helyet szerzett. A keresztényszociális frakció hatvankilenc, míg a nagynémet frakció huszonhat tagból állt az alkotmányozó nemzetgyűlésben.

Hans Kelsen osztrák jogtudós, az 1920-as alkotmány atyja úgy vélte, hogy az alkotmány léte önmagában még nem elégséges a jogállamiság biztosításához. Ezért határozottan kiállt egy önálló alkotmánybíróság felállításá mellett, amelynek feladata az alkotmányosság védelme volt. Ennek köszönhetően kezdte meg működését 1919. januárban az Alkotmánybíróság (*Verfassungsgerichtshof*), majd 1919. februárban a közigazgatási bíróság (*Verwaltungsgerichtshof*) is. A csehszlovák (1920) és a liechtensteini (1921) mellett az osztrák alkotmánybíróság volt az

⁷⁹ Wilhelm BRAUNEDER: Die Provisorische und die Konstituierende Nationalversammlung der Jahre 1918 bis 1920. In Ernst BRUCKMÜLLER (Hg.): *Parlamentarismus in Österreich*. Öbv & Hpt, Wien, 2001. 119.

⁸⁰ BADER-ZAAR: I. m. 26.

⁸¹ Statistische Zentralkommission (Hg.): *Die Wahlen für die konstituierende Nationalversammlung*. Wien, 1919.

https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/files/NRW_1919.pdf (Letöltve: 2023. 12. 16.).

első olyan intézmény a világon, amely a politika és az államhatalom bírói kontrollját biztosította.

A magyar demokratizálás modellje

Ami az állami főhatalom struktúráját illeti, a magyar demokratizálás első kísérlete jelentősen eltért az eredményes osztrák demokratikus tranzíciótól. Az egyik szembevetendő eltérés az volt, hogy Magyarországon a demokratikus legitimitás kérdése (megtartott nemzetgyűlési választások) és a hatalmi ágak szétválasztása jóval kisebb jelentőséggel bírt, mint Ausztriában. Továbbá míg nyugati szomszédunknál az új politikai vezetés a parlamentáris kormányzás kiépítésén fáradozott, addig Magyarországon a kormányzati hatalom további kiterjesztésére került sor. A magyar demokratikus átmenetre a személyi kontinuitás sem volt olyan mértékben jellemző, mint Ausztriában, ahogy a politikai pártok jelentősége is kisebb és a társadalom széles rétegeinek politikai integrációja is jóval szerényebb volt.

Míg Bécsben kezdetben a „rég” és az „új” államhatalmi intézmények konfliktusmentes egyidejűsége valósulhatott meg, addig Budapesten éppen az ellenkezője történt. A Wekerle Sándor vezetete háborús kormány október 30-ai lemondása után súlyosabbá vált a belpolitikai válság, amelynek következtében a „rég” szereplői háttérbe vonultak, a régi államhatalmi intézmények beszüntették tevékenységüket. Egy „forradalmi” legitimitáson alapuló új vezetés formálódott Károlyi Mihály személye körül.

A belpolitikai válság jeleként a képviselőház 1918. október 23-án ült össze utoljára „rendesen”,⁸² a november 16-ai ülésen már csupán az országgyűlés feloszlását rögzítették. Ezzel az aktussal 1920 elejéig az önálló magyar törvényhozás teljesen megszűnt létezni. A magyar demokratizálási kísérlet során nemhogy a parlamentarizmus megvalósítása nem járt sikerrel, hanem még az önálló parlament intézményét is eltörölték.

⁸² *Az 1910–1915. évi országgyűlés képviselőházának naplója*. XLI. kötet. Budapest, 1918. 1918. július 24. – november 16. 828. ülés, 1918. október 23. 449–450.

Az új magyar állami főhatalom kiindulópontja az 1918. október 24-én létrejött Nemzeti Tanács lett, amely egy külső legitimitáció nélküli, exkluzív önszerveződés volt. Ez az ellenzéki politikusok összefogásán alapuló tömörülés néhány nap elteltével ellenkormányként tekintett önmagára. A Nemzeti Tanács alkotmányos, forradalmi és demokratikus legitimitása egyaránt megkérdőjelezhető. Ugyanis létrejöttét nem köszönhette sem az uralkodó jóváhagyásának⁸³ (alkotmányos), sem egy tömegmozgalomnak (forradalmi), ahogy egy széles körű választójogon alapuló választásnak (demokratikus) sem. Kezdetben a Nemzeti Tanácsban három ellenzéki párt tagjai vettek részt, a legnagyobb tömegbázisa – ahogy Ausztriában is – a szociáldemokrata pártnak volt. Korábban csak a Károlyi Mihály-féle Függetlenségi és 48-as Párt képviselői rendelkeztek parlamenti mandátummal. A Jászi Oszkár-féle Polgári Radikális Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szereplői addig csak parlamenten kívül tevékenykedtek, így nem bírtak parlamenti politikai gyakorlattal és ehhez kötődő kapcsolati hálóval.

Az alapkoncepció szerint a Nemzeti Tanács lett volna hivatva a népszuverenitást mindaddig biztosítani, amíg az alkotmányozó nemzetgyűlés össze nem ül. A lakosság politikai képviselőlet azonban nem tudta betölteni, hiszen tagjait nem választották, hanem delegálták. Létezése során tagjai jogilag nem teljesen tisztázott módon a közigazgatás, a pártok és további politikai csoportok képviselői közül kerültek ki, összetétele folyamatosan változott.⁸⁴

Október 31-én József főherceg az uralkodó nevében kinevezte Károlyi Mihályt miniszterelnöknek. Miután IV. Károly egy nappal később saját kérésre feloldotta hűségesküje alól a Károlyi-

⁸³ Az 1918. október 16-ai császári manifesztum (*Völkermanifest*) Wekerle Sándor kormányának kérésére nem vonatkozott a Magyar Királyságra, így szláv területeken létrejött nemzeti tanácsokkal szemben a Károlyi Mihály vezette Magyar Nemzeti Tanács nem kapott uralkodói jóváhagyást.

⁸⁴ Jelen tanulmány keretei között nem foglalkozom a helyi nemzeti tanácsok, majd néptanácsok szerteágazó témájával. Az országos Nemzeti Tanácsról és szerveiről bővebben lásd: SCHÖNWALD Pál: *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 93–130.

kormányt, az letette hivatali esküjét a Nemzeti Tanács kezébe.⁸⁵ Ennek a lépésnek az értelmében a kormány a Nemzeti Tanács végrehajtó szervévé vált, így elméletben a kormány felelősséggel tartozott az utóbbinak.⁸⁶ Ami tehát a magyar állami főhatalom megosztását – helyesebben szólva annak teljes hiányát – illeti, november 1-jétől a végrehajtó hatalom ellenőrzésére csupán az önlegitimitással rendelkező Nemzeti Tanács formálhatott (volna) jogot.

A meghirdetett magyar demokratikus program tehát egyértelműen nem a nyugat-európai parlamentáris kormányzat modelljét választotta, helyette inkább a hatalommegosztást feloldozva, a végrehajtó hatalom jogkörét növelte meg végérvényesen. Az 1918. november 16-ai néphatározatban az elvi szinten népszuverenitást képviselő Nemzeti Tanács az állami főhatalmat, a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat – ideiglenes jelleggel – a kormányra ruházta. „Addig amíg az alkotmányozó nemzetgyűlés másként nem határoz, az állami főhatalmat a Károlyi Mihály elnöklete alatt álló népkormány gyakorolja a Magyar Nemzeti Tanács intézőbizottságának támogatásával.”⁸⁷ Ez a jogi aktus a gyakorlatban azt jelentette, hogy ekkor az ideiglenes kormány volt az egyetlen működőképes és jogszabályi szinten szabályozott hatalmi központ Magyarországon, amely se ekkor, se később nem bírt demokratikus legitimitással. A kormányzati hatalomkoncentrációt növelte, hogy a Nemzeti Tanács önkéntesen lemondott a kezdeti provizórikus nemzetgyűlési szerepéről, csak a tanácsadói és elméleti kontrollfunkció maradt, amelynek jogi kereteit nem tisztázták, így jelentősége csupán szimbolikus volt.

A magyar modell – a végrehajtó és a törvényhozó hatalom koncentrációja a kormányzat kezében – megfelelt a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló 1912. évi LXIII. törvény-cikk rendelkezéseinek, amely a kormánynak – háborús veszély

⁸⁵ *Népszava*, 1918. november 2. 1.

⁸⁶ *Pesti Hírlap*, 1918. november 3. 5.

⁸⁷ A Magyar Nemzeti Tanács 1918. november 16-ai néphatározata. CSONKA Laura: *Az 1918-as forradalmi átalakulás napjai*. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/az_1918_as_forradalmi_atalakulas_napjai (Letöltve: 2023. 12. 16.).

esetén – kivételes hatalmat biztosított. 1918. novemberben a Károlyi vezette kormány úgy értelmezte, hogy a háború – a belgrádi fegyverszünet ellenére – nem fejeződött be, így jogszerű és szükséges a kormányzati hatalom háborús koncentrációjának fenntartása. A törvényhozói és végrehajtoi hatalom ilyen jellegű koncentrációja távol állt a magyar hagyományos jogfelfogástól: már az 1790/91. évi XII. törvénycikk határozottan rögzítette a hatalmi ágak szétválasztását és azok egymáshoz való viszonyát. A magyar demokratizálást ígérő forгатókönyv már az elején megbicsaklott a hatalmi ágak szétválasztásának megszüntetésével, aminek következtében megszűnt a nyugati parlamentáris demokráciamodell gyors adaptálásának lehetősége.

A kérdés az volt, hogy miért és meddig szükséges a végrehajtó hatalom további kiterjesztése egy demokráciát hirdető kormány számára? Mégsem gondoljuk úgy, hogy Károlyi Mihály – Juan José Linz kritériumai szerinti⁸⁸ – autoriter diktatúrát kívánt volna létrehozni. Ehelyett egyrészt törekedett a „régivel” való teljes szakítás demonstrálására, másrészt azonban a rögtönzés és sodródás politikájával redukálta a demokratikus ellensúlyok és fékek körét. Az eredeti elképzelés szerint ezt a hatalomkoncentrációt csupán ideiglenes állapotnak tekintették, a kormány törvényhozó és végrehajtó jogköre az alkotmányozó nemzetgyűlés felállításáig tartott volna, amelyre azonban soha nem került sor. Károlyi 1919. március közepén azt írta Andrassy Gyulának: „Elismerem, és nevetséges volna tagadni, hogy egészen egyszerűen diktatúrát gyakorlunk. Erőszakos eszközökhöz nyúlunk, törvényes alap nélkül törvényeket hozunk.”⁸⁹

A magyar demokratikus tranzíció sikerességét tovább gyöngítette a Lipset által hangsúlyozott „hagyományos integratív intézmények” folyamatos működésének hiánya is.⁹⁰ Az önmagát feloszlató parlament helyén keletkező hatalmi űrt a Károlyi-

⁸⁸ Juan J. LINZ: *Totalitäre und autoritäre Regime*. WeltTrends, Potsdam, 2009. 146–156.

⁸⁹ Károlyi Mihály levele Andrassy Gyulához, 1919. március 16. In: LITVÁN György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 443.

⁹⁰ Seymour Martin LIPSET: I. m. 82.

kormány egyedül töltötte be, magára maradván a számtalan kihívással szemben. A kormány helyzetét nehezítette, hogy nem támaszkodhatott olyan kapcsolati hálózatra és pártstruktúrára, mint amilyen az új bécsi vezetés rendelkezésére állt. További különbség Ausztriával szemben, hogy az új magyar vezetés nem szorgalmazta túlságosan a demokrácia intézményesülésének jogi szabályozását sem. Ez minden bizonnyal összefüggött az- zal, hogy az osztrák végrehajtó hatalommal bíró szervezetben (Államtanács, kormány) többségében jogi egyetemet végzett politikusok tevékenykedtek, akik hangsúlyt fektettek a demokratikus intézmények és válságkezelés jogszabályi kereteinek gyors megalkotására. A magyar ideiglenes kormányok tagjai között alulreprezentáltak voltak a jogi egyetemi végzettséggel és jogéleti gyakorlattal rendelkező szereplők.⁹¹

Az ausztriai demokratikus forгатókönyvtől eltérően az új hatalmi struktúrák kialakítását sem az összes párt közötti meg- egyezés és a közös nevezőként elfogadott demokratikus program jellemezte. A kristallizációs pont Károlyi személye volt, az ő elkép- zelései befolyásolták az eseményeket. Ez a tény nem Károlyi szá- mos kormányzati funkciójának volt a következménye,⁹² hiszen Karl Renner szintén ellátta ideiglenesen a kormányfői feladatai mellett más minisztériumok vezetését is. Hatos Pál úgy fogalma- zott, hogy „Károlyi jövetelét hirtelen magasra csapó lánggal égő nemzeti lelkesedés fogadta, de politikáját kezdettől a sodródás, a szédület határozta meg. Az ő programja a béke és a függetlenség volt, most mindkettő rászakadt, mint lehetetlen küldetés”.⁹³

Míg Bécsben október 30-án az összes pártot tömörítő nagyko- alíciós kormány jött létre, addig Budapesten a politikai erők ilyen

⁹¹ Az esetleges jogi szakértői munkáról lásd: SCHWEITZER Gábor: Vihar egy közjogi szakvélemény körül, avagy közreműködtek-e a Budapesti Tudományegyetem jogászprofesszorai a köztársaság közjogi megalapozásában 1918 novemberében? *Állam- és Jogtudomány*, 2019/3. 59–77.

⁹² Károlyi 1918. október 31-től miniszterelnök és külügyminiszter, 1918. december 12. és 29. között honvédelmi miniszter, valamint 1919. január 11. és március 21. között köztársasági elnök volt.

⁹³ HATOS Pál: Hogyan lett népköztársaság 1918 őszén Magyarországból? In: GERGELY András et al. (szerk.): *Magyarország 1918. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország utolsó éve*. Ifj. Gróf Andrassy Gyula Alapítvány, Budapest, 2020. 166.

mértékű összefogására nem került sor. A budapesti kormányt a pártok és politikusaik gyöngesége, súlytalansága jellemezte. A magyar politikai közéletet már 1914 előtt sem az együttműködés kultúrája hatotta át. A dualizmus kori magyar politikai kultúrát a váltógazdaság hiánya, a parlamenti többséggel rendelkező kormánypárt dominanciája, az erőtlen ellenzék jellemezte. Ennek kontinuitása érvényesült 1918 őszén is. A magyar forgatókönyvet nem a kompromisszum és konszenzus politikája írta, a régi és az új politikai vezetés nem volt képes az együttműködésre. A korábbi ellenzéki erők összefogásából született új kormánykoalíció feladata volt a háborús kármentés megkezdése, amelynek terhébe belerokkant.

Ahogy az új osztrák vagy csehszlovák vezetés, úgy az ideiglenes magyar kormány is a demokratizálás fontos mérőköveként kommunikálta az általános, egyenlő és titkos választójog bevezetését. Amint arról már korábban szó esett, a demokratizálás igényét növelte a győztesek elvárása (*wilsonian moment*), illetve a nemzetközi példák vonzereje is. Noha a Károlyi-kormány is demokratikus kormányprogramot hirdetett, mégsem sikerült a győztesek elismerését, vagy akár a belgrádi konvenció betartását elérnie.

Az 1918. évi I. néptörvény értelmében választójogot kapott minden huszonegyedik életévét betöltött férfi, aki legalább hat éve magyar állampolgár, valamint minden huszonegyedik életévét betöltött nő, aki szintén legalább hat éve magyar állampolgár, és tudott írni-olvasni. Az osztrák korhatárral (egységesen húsz év) szemben tehát némileg magasabban határozták meg a választásra jogosultsághoz szükséges életkort, sőt azt a nők esetében még tovább emelték, illetve műveltségi cenzushoz kötötték. Összeségében ez a választójog a népesség 50%-ára terjedt volna ki. Ez a néptörvény kilátásba helyezett egy alkotmányozó nemzetgyűlési választást, azonban nem rögzített arra konkrétan kijelölt időintervallumot, amint ez Ausztriában vagy akár Csehszlovákiában történt. Ausztriával ellentétben a magyar kormány 1919. március közepéig halogatta az alkotmányozó nemzetgyűlési választások kiírását.

A Károlyi-kormány demokratikus programja mégsem tekinthető csupán egy pragmatikus, utilitarista fellángolásnak, amellyel a győztes nagyhatalmak kegyét kereste. A kormánykoalíció alkotó pártok már több éve a választójog bővítésének a szükségességét hangoztatták. Azonban a prioritások mégis másként alakultak. A magyar politikai élet pártállástól független közös nevezője a magyar területi integritás megőrzése volt, amelynek a demokratizálást is alárendelték. Így a fentebb már érintett osztrák pragmatikus koncepciótól (a területek elvesztésének fájdalmas elfogadása) eltérően a mindenkori magyar kormányzat ragaszkodott a területek megőrzésének délibábos reményéhez.

A kormány elsősorban abból a megfontolásból halogatta a választások kiírását, mert úgy vélte, hogy az idegen hadseregek által megszállt területek kimaradása egyet jelentene az ezen területekről történő lemondással. A kormány erről az álláspontjáról először 1919 januárjában nyilatkozott a sajtóban. Még a *Népszava* is úgy fogalmazott, hogy az antant a felelős a magyar nemzetgyűlési választások elmaradása miatt. „A magyar népköztársaság a legteljesebb demokrácia alapján áll és a legszélesebb mértékben demokratikus alkotmányát nemzetgyűlése, az antant szerződésszegő magatartása nélkül, már megállapította volna.”⁹⁴ 1918–1919 fordulóján a magyar kormány értelmezésében – az osztrák koncepcióval szemben – az állami főhatalom legitimitását nem a demokratikus választásoknak, hanem a területi integritásnak kell garantálnia, ami inkább a magyar „birodalmiság” vágyálmának kontinuitását, mint a demokratizálás igényét mutatja.

A minisztertanács 1919. február 26-án elrendelte a választások kiírását konkrét dátum nélkül, a megszállt területekre vonatkozóan pedig egy később kiírandó választás lehetőségét lebegtette.⁹⁵ A március elején elfogadott XXV. néptörvény tartalmazta a választásokhoz szükséges részletes szabályozást, csupán március 17-én döntöttek a nemzetgyűlési választások április 13-ára

⁹⁴ *Népszava*, 1919. január 12. 1.

⁹⁵ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K27.

történi kiírásáról,⁹⁶ de azok megtartására a Tanácsköztársaság kikiáltása miatt már nem került sor. Így a választások elmaradása nemcsak egy alkotmányozó nemzetgyűlés felállítását és a hatalmi ágak szétválasztásáról folytatott demokratikus vitát lehetetlenítette el, hanem megfosztotta a lakosságot az ideiglenes kormány válságkezelésével kapcsolatos véleménynyilvánítás lehetőségétől, ezáltal az új rendszer demokratikus legitimálásától is.

Így a Károlyi-kormány által 1918 őszén meghirdetett „szépreményű” demokratikus program, amelyben a magyar nép „megtalálhatta volna önmagát”,⁹⁷ nem volt képes a parlamentarizmus és a demokrácia intézményesülését megvalósítani, mert nem érvényesülhetett a nép (a választópolgárok) uralma az egyének vagy kevesek (önkényes) uralmával szemben.

Az 1919 ősztől berendezkedő ellenforradalmi kurzus az 1918 előtti közjogi status quo helyreállítására és a demokratizálást szolgáló jogszabályok szűkítésére törekedett. Ennek alapját a forradalom előtti alkotmányos rend rekonstruálása, a „jogfolytonosság elvi tételéhez való ragaszkodás” jellemezte, ami a „háború előtti alkotmányos rendszer maradéktalan vagy a bekövetkezett változásokat csupán a legszükségesebb mértékben adaptáló visszaállítását” célozta.⁹⁸ A kontinuitást mutatta az 1920. májusban hatályba lépő VI. törvénycikk is, amely a kormányzati kivételes hatalom 1922 közepéig tartó meghosszabbítását tette lehetővé. Ebben a tekintetben nem változott tehát semmi, a hatalomkoncentráció, az erős végrehajtó hatalom primátusa továbbra is meghatározó maradt, amint az 1914 előtt, illetve a világháború óta fokozottan jellemző volt.

A *status quo ante bellum* állapothoz való teljes visszatérés azonban 1920-ban már nem volt lehetséges. Az 1918 őszén meghirdetett demokratizálás kudarca ellenére annak egyes elemeit már nem lehetett meg nem történné tenni, így például nem lehetett az általános, egyenlő és titkos választójogot teljesen neg-

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ KÁROLYI Mihály: I. m. 5.

⁹⁸ MEZEY Barna–GOSZTONYI Gergely: *Magyar alkotmánytörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2020. 333.

ligálni. 1920. januárban sor került a nemzetgyűlési választásra, amelyen az összlakosság mintegy 40%-a élhetett a választójogával, amely arányt tekintve Magyarország az erős európai középmezőnybe tartozott.⁹⁹ Ezt a parlamenti választást azonban a jogállamiság hiánya és a szabadságjogok erős korlátozása is jellemezte, ezért az alapvetően demokratikus választási szabályok ellenére sem tekinthető szabadnak és fairnek. Az ezt követően összeülő nemzetgyűlésnek, amelyet a „nemzeti szuverenitás kizárólagos törvényes képviselőjének”¹⁰⁰ tekintettek, már nem volt célja az 1918. novemberben meghirdetett alkotmányozás sem. Elsődleges funkciójának az 1918 őszétől tartó alkotmányos válság felszámolását tekintették. Az 1920. évi I. törvénycikk alapján a nemzetgyűlés feladata nem a népszuverenitás, hanem a „nemzeti szuverenitás” biztosítása volt. Így az új törvényhozó szerv koncepciója megegyezett az 1914 előtti parlamentével, amely a magyar államiség eszméjét őrizte a Habsburgokkal és Ausztriával szemben.

Összegzés

Az első világháborút követő magyar demokratikus törekvések kudarca jelentősen eltért a közel tizenöt évig még működőképes osztrák demokratikus modelltől és az 1938-ig működő csehszlovák demokráciától.

Az első világháború utáni osztrák demokratikus modell főbb jellemzői a következők: 1. az állami főhatalom struktúráit a tömegpártok képviselői jelölték ki; 2. az állami főhatalom demokratizálását mindhárom jelentős politikai erő támogatta; 3. megvalósult a hatalmi ágak szétválasztása és egy önálló alkotmánybíróság felállítása; 4. parlamentarizmus; 5. általános, titkos és egyenlő választójog bevezetése; 6. alkotmányozó nemzetgyűlési választások megtartása; 7. 1918 októberében ideiglenes, majd 1920-ban új alkotmány (amely az 1929-es és 1945-ös módosí-

⁹⁹ PÜSKI Levente: I. m. 99.

¹⁰⁰ 1920. évi I. tc. az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről.

tással a mai napig érvényben van); 8. a demokratikus intézményrendszer kidolgozásában nemcsak a pártpolitikusok, hanem a demokrácia iránt elkötelezett jogászok is szerepet kaptak.

Az osztrák demokratikus modell lehetővé tette a sikeres osztrák tranzíciót és a polgárháború elkerülését. Azonban az első osztrák demokrácia nem volt hosszú életű. 1920 után a parlamenti váltógazdaság megszűnt, a szociáldemokraták végérvényesen ellenzéki pozícióba kerültek. A modernizációval összefüggő társadalmi törésvonalak mentén tevékenykedő tömegpártok szélsőségesen polarizálták a politikai életet és a társadalmat, amely ellehetetlenítette a Habsburg-hagyományokra visszanyúló konszenzusos együttműködést, és 1934-ben nyugati szomszédunknál is autoriter diktatúra jött létre.

A magyar demokratizálási kísérlet azonban már az elején megrekedt, ennek főbb okai a következők voltak: 1. az állami főhatalom struktúráját elsősorban nem tömegpártok képviselői (kivéve a szociáldemokraták), hanem egy-egy politikus személye, elképzelése dominálta; 2. a demokratizálás programját csak a politikai erők egy részéből álló kormány hirdette meg, amelyet nem övezett politikai konszenzus; 3. a hatalmi ágak szétválasztása nem valósult meg, a kormány a végrehajtói és a törvényhozói hatalom birtokosa is volt; 4. nem működött parlament, a parlamentarizmus nem volt prioritás; 5. nem került sor alkotmányozó nemzetgyűlési választásokra; 6. nem volt sem ideiglenes, sem végleges (írott) alkotmány; 7. a meghirdetett demokratikus program jogi kereteinek kidolgozása mögött nem álltak elismert, mozgástérrel bíró jogi szakértők.

A megrekedt, több szempontból antidemokratikus folytonosságot mutató magyar modell nem volt képes a hiányzó demokratikus hagyományokat ellensúlyozni, a diakrón polgárháborút¹⁰¹ megelőzni és a világháborús összeomlás okozta válság társadalmi konfliktusait csökkenteni.

¹⁰¹ MURBER Ibolya: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. *Századok*, 2018/6. 1319.

BOLGÁR DÁNIEL

Nagy volt-e a jövedelmi egyenlőtlenség Magyarországon a két világháború között?

Kritikai statisztika

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.2>

„Milyen roppant akarat, mennyi – a lángelméjűség határán járó – ravaszság kell ahhoz, hogy egy fiatalember, aki a 2×2, sőt 1×1 törvényeit sem ismeri – és ezt műveivel nyilvánosan bizonyítja – közgazdasági tekintély és politikai próféta legyen, akire hivatkoznak és esküsznek. [...] A gyanútlan olvasó pedig elragadtatva olvassa Matolcsy [Mátyás] statisztikai álmoskönyveit és ismét nem kutatja, min alapszanak Matolcsy elképzelései.”

K. HAVAS Géza: Próféták iskolája avagy a Matolcsy-rejtély. *Szép Szó*, 1938/26. 55–56.

„Én hétfőn szalonnát és kenyeret ettem reggelre. Délre pedig kenyeret. Én naponta háromszor szoktam enni. Kedden reggel szalonnát és kenyeret, délre kenyeret, estére tésztalevest ettem. Szerdán reggel kenyeret, délre kenyeret, estére kumpris tésztát ettem. Csütörtökön reggel kenyeret, délre húslevest, estére kenyeret ettem. Pénteken reggel kenyeret, délre bablevest, estére kenyeret ettem. Szombaton kenyeret, délre tésztalevest, estére kenyeret ettem. Vasárnap szalonnát, kenyeret, délre húslevest, estére kenyeret ettem.”¹

Az idézet Szabó Zoltán 1936-ban kiadott szociográfiájából, *A tardi helyzet*ből való. Szabó a tardi elemi iskola tanulóival összeíratta évszakonként, mit ettek a héten.² Amit citáltam, egy négyholdas gazda tizenegy éves lányának a közlése.

¹ SZABÓ Zoltán: *A tardi helyzet*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1936. 71.

² Uo. 49.

Nem tudom, drámáinak érzékeli-e az olvasó a lány vallomását. Mindenesetre szeretném, ha annak érezné. Ugyanis annak idején, még hallgató koromban az ELTE-n az oktató rendkívül drámaian olvasta fel nekem egy Horthy-korszakról szóló szemináriumon, hogy érzékeltesse, mekkora volt a szegénység az akkori Magyarországon. Máiig a fülemben cseng, ahogy azt mondja: kenyeret, kenyeret, kenyeret.

Igen ám, de mindenki kenyeret evett Tardon? Senki sem ette magát degeszre? Ha lapozgatni kezdjük *A tardi helyzetet*, hamar találunk olyan gyereket a nagyobb gazdák ivadékai között, akinek a diétája inkább a rajzfilmbeli Frakkéra hasonlít: kolbászt evett kolbással. Egy huszonöt holdas gazda fia azt vallotta: „Hétfőn reggel ettem szalonnát és kenyeret. Délben disznóhús levest. Este ettem tejet. Kedden reggel kolbászt és kenyeret. Délben krumplilevest. Este tepertyős galuskát. Szerdán reggel szalonnát és kenyeret. Délben sültszalonnát és kolbászt. Este tejet és kenyeret. Csütörtökön reggel szalonnát és kenyeret. Délben szőlőt. Este disznóhús levest. Pénteken reggel kávé. Délben bablevest és tésztát. Este kenyeret. Szombaton reggel szalonnát és kenyeret. Délben sajtot és szőlőt. Este keménymagos levest. Vasárnap reggel szalonnát és kenyeret. Délben marhahús levest. Este kolbászt és kenyeret.”³

Nem mondom, hogy kifejezetten reformkonyha. Azt sem állítom, hogy hiányzott volna belőle a kenyér. De a kalóriadússágra nem lehet panasz.

Példát azonban mindenre lehet találni. Minden elég nagy népességben akadnak nagyon szegények és nagyon gazdagok is. A tardi éttrendi vallomások nem többek benyomásoknál. Az összkép abból lenne látható, ha tudnánk, mennyi jövedelem jutott egy főre átlagosan, és az mennyire egyenlőtlenül oszlott meg.

Az anyagi jólét két világháború közötti átlagos szintjéről, mindenekelőtt a fejenkénti GDP-ről vannak adatok viszonylag bőségesen.⁴ Ezzel a továbbiakban nem foglalkozom. A jövedelem eloszlásáról az számít köztudomásúnak, hogy igen nagyok

³ Uo. 52.

⁴ A kibocsátás és a fogyasztás alakulására lásd TOMKA Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban*

voltak az egyenlőtlenségek. Vagyis a javak nagyon nagy része jutott keveseknek, kis része sokaknak. Nehéz megítélni, hogy a szakirodalomban egy állítás fontosabb-e vagy sem a többinél. Mindenesetre az az érzésem, mintha az, hogy szegények és gazdagok közt széles volt a szakadék, a lényegi mondanivalója lenne a történettudománynak a Horthy-korszak társadalmáról. Biztosan annyit tudok mondani, hogy minden történelem szakos hallgató, aki nálam szigorlatozik, ha a Horthy-korszak társadalmáról szóló tételt hüzza, ezt a sztorit szeretné felmondani.

A következőkben annak igyekszem utánajárni, mikor, hogyan termelődött meg a nagy Horthy-kori jövedelmi egyenlőtlenség tételét alátámasztani hivatott tudásanyag, majd megpróbálom ki-deríteni, igaz-e az állítás.

A történetírás álláspontja a szocialista korszakban

A gazdaságtörténeti filologizálást a Horthy-korszak szocialista érában született feldolgoásaival kezdtem. A legkorábbi munka, amelyet felütöttem, Mód Aladár nevezetes, eredetileg 1943-ban megjelent *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című könyve. Mód a nagy gazdasági világválságról szóló szakaszban kezdi taglalni a szegénységet. Azt írja, hogy „a munkásság, a dolgozó parasztság és a kispolgárság helyzete egyre elviselhetlenebbé vált”, „az éhség, a munkanélküliség korbácsa, a végrehajtások” sújtották a dolgozókat. Honnan tudjuk mindezt? Mód egyetlen forrásra hivatkozik: „a kommunista párt egyik illegális röpiratára”. (Mód ennek a pártnak a tagja volt.) A röpirat a burzsoázia „fényűző, henye életmódját” a tömegek „pusztulásával”, „rongyosságával”, „koplalásával”, sőt „éhhalálával” állítja szembe.⁵

A *magyar nép története* című, először 1951-ben megjelent összefoglaló úgy tudta, hogy a Horthy-korszakban „amíg az uralko-

az első világháborútól napjainkig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 49–51., 85–94., 107–109., 154–179., 267–270.

⁵ Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Szikra, Budapest, 1951. 467–468.

dó körök felelőtlenül költötték a pénzt és túltengett a luxus, addig nyomor és munkanélküliség fojtogatta a dolgozó nép százezreit”. Ám a bizonyítás mindössze egy Rákosi-idézetből állt.⁶

1952-ben jelent meg Incze Miklós *Válság és nyomor a Horthy-rendszerben* című füzete. Az adatgazdagságával kitűnő munka már az 1920-as évekről azt írta, hogy „a finánc-tőke uralma és a külföldi kölcsönök a legnagyobb nyomorba taszították a népet. A tömegek elnyomorodása addig ismeretlen méreteket öltött”. Hát még a válságos években: „Magyarországra [...] az 1929–33-as világgazdasági válság rendkívül súlyosan hatott. A magyar munkásosztály és szegényparasztság elnyomorodása ezekben az években még jobban fokozódott”, míg „a burzsoázia dőzsölését, fényűző életmódját a hallatlan nyomor idején változatlanul folytatta”.⁷ Incze mindennek alátámasztására nagy erőfeszítéseket tett: városról városra, gyárról gyárra összeszedte a sanyarú helyzetet panaszoló szövegeket, dokumentálta a bérmunkások küzdelmeit munkaadók ellen, egy-egy foglalkozáscsoportban a bérek alakulását.⁸ Csak épp arról nem közölt adatot, hogy mennyi volt az egyszerű emberek összességének jövedelme, és ez hogyan aránylott a jómódúakéhoz.⁹

1956-ban ígéretes című dokumentumgyűjtemény jelent meg a Horthy-kor első éveiről: *A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon*. A kötethez Nemes Dezső írt előtanulmányt, amelyben az „elképesztő népnymor tényéről”, „az elnyomorodás hihetetlen mértékéről”, „az éhhalállal való viasko-

⁶ HECKENAST Gusztáv–INCZE Miklós–KARÁCSONYI Béla–LUKÁCS Lajos–SPIRA György: *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. Művelt Nép, Budapest, 1953. 573.

⁷ INCZE Miklós: *Válság és nyomor a Horthy-rendszerben. 1929–1933*. Művelt Nép, Budapest, 1952. 6., 11., 16.

⁸ Uo. 14–49.

⁹ Mindez áll Inczének a későbbi, *Válság és nyomor...-ra* épülő, de annál jóval szakszerűbb műveire is: INCZE Miklós: A néptömegek helyzete Magyarországon az 1929–1933. évi gazdasági válság idején. *Századok*, 1953/2–3. 233–311.; INCZE Miklós–KARSAI Elek–KUBITSCH Imre–PETŐCZ Pál–SIPOS Aladár: *Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon*. Szerk. INCZE Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 44–55., 76–105., 330–376.

dásról” értekezett.¹⁰ Ezt azonban Nemes és a kötetben közölt források mindössze annyival tudták megerősíteni, hogy igazolták, létezett bérharc és munkanélküliség a két világháború közötti Magyarországon. Ám ehhez nem kell szegénynek lenni: a jól fizetett alkalmazottak is lehetnek elégedetlenek a bérükkel, és ki vannak téve a kirügás veszélyének. A szegénységről a könyvben csupán egy Budapestre vonatkozó minisztériumi jelentés, valamint egy-egy, a gyulai, szegedi és szegvári földmunkások helyzetéről szóló rendőri, illetve kormánybiztosi jelentés tájékoztató.¹¹

1964-ben a kétkötetes *Magyarország történetében* Berend T. Iván és Ránki György azt, hogy a gazdagok és a kisemberek jóléte között nagy távolság volt, egyetlen kortárs megfigyelőtől származó idézettel támogatta meg. Egy ellenzéki képviselő úgy fogalmazott Magyarországról: „Sehol a világon nincs olyan kiáltó ellentét a kevesek gazdagsága s a tömegek nyomora között.”¹² Csak hogy a jövedelmi egyenlőtlenség mértéke olyasmis, amit a képviselők nem tudnak megérezni, azt a statisztikusoknak kell kiszámolniuk.

A nép nélkülözéséről és a felső rétegek roppant gazdagságáról tudósított 1973-ban Berend T. Iván és Szuhay Miklós *A tőkés gazdaság története Magyarországon* című könyve, vagy 1976-ban a tízkötetes *Magyarország történetének a Horthy-korszakra*

¹⁰ NEMES Dezső: A fasiszta rendszer kiépítése Magyarországon a Bethlen-kormányzat kezdeti időszakában, 1921–1924. In: KARSAI Elek–NEMES Dezső (szerk.): *A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon, 1921–1924*. Szikra, Budapest, 1956. 88–96.

¹¹ KARSAI Elek–NEMES Dezső (szerk.): *A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon, 1921–1924*. Szikra, Budapest, 1956. 506., 533–543., 546–547., 556. Lásd még az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* című sorozat további kiadványait.

¹² BEREND T. Iván–RÁNKI György: Az ellenforradalom kora Magyarországon. In: MOLNÁR Erik (főszerk.): *Magyarország története*. II. kötet. Gondolat Kiadó, Budapest, 1964. 422–426. Lásd még BEREND T. Iván–RÁNKI György: *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth Kiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 186–204. – Az országgyűlési naplók szerint pontosan az idézett mondat a tisztelt házban nem hangzott el. 1924-ben egy szociáldemokrata képviselő, Pikler Emil azonban igen hasonlóan nyilatkozott a nemzetgyűlésben: „Nálunk a kevesek jólétével szemben a nagytömegek nyomora óriási mértékben fokozódik.” *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója*. Huszonnegyedik kötet. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1924. 10.

vonatkozó kötete is.¹³ De egyik sem tudta, mekkora lehetett a differencia.

A roppant jövedelmi egyenlőtlenségről szóló állítás tehát kezdetleges formában már létezett a szocialista korszak történetírásában: a szerzők élénk színekkel festették a nép szűkölködését, a „hárommillió koldus” nyomorát, és rendszerint szembeállították ezt a jóléti piramis tetején fennhéjázva terpeszkedők hivalkodó gazdagságával. Hogy a történészek ezt állították, nem volt nagy újdonság: a Horthy-korszakról már az akkori közéleti szereplők is jobbra így gondolkodtak az 1930-as évektől. A nagy egyenlőtlenségek elbeszélését a mai olvasó bizonyára elsősorban a népi írótól ismeri, de amennyire meg tudom ítélni, szokványosan nem gondolt erről mást a kormány bal- és jobboldali ellenzéke, sőt hivatalos körökben is mondtak hasonlókat. Az elképzelés azonban hiába mondható réginek, az azt alátámasztó ismeretanyagot egyelőre nem hivatkozta a szocialista korszak történetírása. A tételt legfeljebb kabaréba illő megoldásokkal (lásd a *400 évet, A magyar nép történetét* és a kétkötetes országtörténetet), vagy legjobb esetben adatgazdag mellébeszéléssel, azaz anekdotikus bizonyítékok, tehát kortárs vélemények összehordásával, esetleg egy-egy foglalkozáscsoport munkabérének nyomon kövételével gondolták igazolni.

Matolcsy Mátyás tanulmányának újrafelfedezése

Ha a szocialista korszakban készült történeti munkákban nem is találni adatokat a Horthy-kori jövedelmi egyenlőtlenség mértékéről, azért közgazdászok, közlekedéstudósok, statisztikusok, szociológusok, sőt egyes történészek is tudatában voltak, hogy annak idején készült egy felmérés a tárgyról.

¹³ BEREND T. IVÁN–SZUHAY MIKLÓS: *A tőkés gazdaság története Magyarországon*. Kossuth Kiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 323–350.; BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: *A magyar társadalom a két világháború között*. In: RÁNKI GYÖRGY–HAJDU TIBOR–TILKOVSKY LÓRÁNT (szerk.): *Magyarország története. 1918–1919. 1919–1945*. 2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984 (1976). 774–802.

A tanulmány először 1936-ban jelent meg *Jövedelemeloszlás Magyarországon* címmel a *Közgazdasági Szemlében*.¹⁴ Szerzője Matolcsy Mátyás, aki a Magyar Gazdaságkutató Intézet munkatársa volt, továbbá országgyűlési képviselő a Gömbös-féle kormányban, ám a cikk első megjelenésekor már független, majd kiszegzda, később nyilas, majd megint kormánypárti (Magyar Élet Pártja) színekben. 1946-ban elítélték mint háborús bűnöst.¹⁵

Matolcsy tanulmányát társadalomtudományos szaklapokban és szakmunkákban néha idézték a szocialista korszak elején, 1962-ig, mivel az adatok olyannak mutatták a Horthy-rendszert, amilyenek az új rezsim is látta.¹⁶ Túl nagy jelentőséget azon-

¹⁴ MATOLCSY Mátyás: Jövedelemeloszlás Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 1936/5–6. 271–287. Megjelent a *Magyar Életben* is más címmel (Uő: Jövedelemelosztás Magyarországon. *Magyar Élet*, 1936/1. 7–13., 1936/2. 5–8.). Majd 1938-ban napvilágot látott a javított verzió: Uő: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegosztás*. Universitas Kiadó, Budapest, 1938. A kutatást rövidítve ismerteti Uő: *Új élet magyar földön*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1938. 32–40., 45.; illetve Uő: Jövedelemeloszlás egyenletesebbé tétele a közteherviselés átrendezése által. *Magyar Élet*, 1938/2. 3. 1990-ben a mű eredeti, javítatlan verzióját újraközölték (Uő: Jövedelemeloszlás Magyarországon. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1990/1/II. 37–53.). – Matolcsy felmérésén kívül sikerült talánom egy másik korabeli számítást is: SOMOGYI W. Jenő: Az osztályközi jövedelemmegosztás Magyarországon. *Szocializmus*, 1932/3. 80–85. Ez szintén nagy jövedelmi egyenlőtlenséget mutatott ki, de a számítás teli van önkényes lépésekkel, és elvi szinten is fejletlenebb Matolcsyénál.

¹⁵ Pályafutására és eszméire lásd egészen eltérő nézőpontból KISFALUDY Gyula: *Fajvédelem és földreform. (Matolcsy Mátyás társadalomszemléletének bírálatához)*. Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest, 1974; ifj. MATOLCSY Mátyás: *Életrajz. Matolcsy Mátyás pályafutása (1905–1953)*. 2016. és Uő: *Matolcsy Mátyás népbíróági pere*. 2011. Forrás: <https://csaladitemeto.hu/beta/adatok.php?sir=M7&nev=Matolcsy%20Mátyás> (Letöltve: 2023. 09. 30.); MURÁNYI Gábor: *Megbicsaklott gondolatok. Egy nyilas értelmiségi: Matolcsy Mátyás*. In: Uő: *A múlt szövedéke. Históriak a megbicsaklott 20. századból*. Noran Kiadó, Budapest, 2004. 43–47.; ROMÁNY Pál: A tévelygő „apostol” Matolcsy Mátyás – és az elfelejtett agrárpolitika. In: SIPOS Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikuskok a XIX. és a XX. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 177–199.

¹⁶ GARAMVÖLGYI István: Kétféle akkumuláció. *Gazdaság*, 1949/8. 462.; INCZE Miklós: A néptömegek helyzete... I. m. 279.; INCZE Miklós–KARSAI Elek–KUBITSCH Imre–PETŐCZ Pál–SIPOS Aladár: *Az 1929–1933. évi világgazdasági...* I. m. 91.; KÁDÁR Iván: A munkásosztály helyzete az ellenforradalmi Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1955/9. 67.; KÁDÁR Iván (szerk.): *A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején. (Adalékok)*. Szikra, Budapest, 1956. 270., 275.; RÉDEI Jenő: A magyar társadalom struktúrájának átalakulása a statisztikai adatok

ban ekkoriban nem tulajdonítottak neki. Volt, aki még tudott Matolcsy munkájának kortárs kritikáiról.¹⁷ Volt, aki jelezte, hogy nézete szerint az előző rendszer statisztikai amúgy sem tekintendők hitelesnek.¹⁸ Speciálisan Matolcsy számításáról pedig volt, aki úgy vélte, „hozzávetőleges tájékoztatás céljaira” alkalmas, bár „sok a bizonytalanság” benne, és „a csoportosítás is kifogásolható”.¹⁹ Ez a távolságtartás nem érthetetlen, elvégre Matolcsy a haláláig, 1953-ig börtönben ült. Hogy ez mekkora aggodalmakat okozott, azt jól mutatja, hogy a történész Incze Miklós 1953-ban és 1955-ben jobbnak látta csak Matolcsy műveinek címére hivatkozni, a szerző nevét következetesen nem merészkedett leírni.²⁰

A Matolcsy-tanulmányt ezután, úgy tűnik, elfelejtették, és majd csak a szocialista korszak vége felé sikerült előtűrnia a könyvtárból két szociológusnak és egy agrártörténésznek. Az elsőség érdeme Andorka Rudolfé, aki futólag már 1973-ban, 1975-től pedig rendszeresen hivatkozott Matolcsyra írásaiban. Andorka mondanivalója a Horthy-korszakról ugyanaz volt, mint a történészeké: „a magyarországi jövedelemeloszlás erősen egyenlőtlen” volt, „az egész magyar társadalom fölött elérhetetlen távolságban helyezkedett el egy szűk kizsákmányoló osztály”. Andorka viszont, a történészekkel szemben, már adatokkal is le tudta írni az egyenlőtlenséget, amelyeket Matolcsytól vett át. Ugyanakkor 1975-től Andorka minden írásában elhelyezett valamilyen jelet arra, hogy van benne bizonytalanság Matolcsy számainak pon-

tükrében. In: LACKÓ Miklós (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 659.; HETÉNYI István: Hozzászólás Dr. Horváth Róbert „A polgári nemzeti jövedelemszámítás Magyarországon” c. cikkéhez. *Statisztikai Szemle*, 1956/4. 340–342.; VÁGI Ferenc: A paraszti termelés és reáljövedelem alakulása. *Közgazdasági Szemle*, 1958/3. 242.; CSIKÓS Mihály: A vasút utasforgalmát befolyásoló tényezők. *Közlekedéstudományi Szemle*, 1961/5. 225.; SCHMIDT Ádám: A személyi jövedelmek eloszlása a szocializmusban. In: FRISS István et al. (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének évkönyve III. 1960–1961*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 317–318.

¹⁷ HETÉNYI István: I. m. 341–342.

¹⁸ GARAMVÖLGYI István: I. m. 462.

¹⁹ SCHMIDT Ádám: I. m. 317–318.

²⁰ INCZE Miklós: A néptömegek helyzete... I. m. 274–280.; INCZE Miklós–KARSAI Elek–KUBITSCH Imre–PETŐCZ Pál–SÍPOS Aladár: *Az 1929–1933. évi világgazdaság... I. m. 88–92., 352.*

tosságával, érvényességével kapcsolatban: a számítást „egykorú becslésként” említette, amelyből „bizonyos fogalmakat kaphatunk” a két világháború közti viszonyokról, „megközelítőleg jelzik” az egyenlőtlenséget.²¹ Kétségeit 1984-ben, a *Statisztikai Szemlében* fogalmazta meg legerőteljesebben. Azt írta: „a becslés módszerének rövid ismertetésére azért tértem ki, hogy érzékeltessem, mennyire megbízhatók, illetve bizonytalanok ezek az adatok”. Ám konkrét kifogásokat Matolcsy számaival kapcsolatban nem fogalmazott meg. Végül arra jutott, hogy jobb híján Matolcsy eredményeivel kell dolgozni: „ennél jobb országos adataink [...] nincsenek a felszabadulás előtti Magyarországról”.²² Matolcsy „jövedelembecslésének” ismertetése bekerült Andorkának a befolyásos, először 1989-ben kiadott *Bevezetés a szociológiába* című tankönyvébe is azzal a kitételrel, hogy a Horthy-kori egyenlőtlenségekről „megközelítő fogalmakat” alkothatunk segítségével.²³

Az agrártörténész Gunst Péter érintőlegesen már 1976-ban hivatkozott Matolcsy tanulmányára,²⁴ majd 1985-ben a *Századokban*, amikor a parasztság jövedelmi viszonyairól írt, alaposabban tárgyalta. Gunst ismerte a kutatás hajdani kritikáit, és úgy vélte, Matolcsynak „törekények a számításai”. Végül mégis „szakszerűnek” minősítette munkáját, elfogadta az adatait, és afféle háttérként használta saját számításaihoz a két világháború közti parasztság jövedelmi helyzetéről. Döntését csupán

²¹ ANDORKA Rudolf: Harmincéves fejlődésünk a statisztika mérlegén. A háztartások jövedelme. *Élet és Tudomány*, 1975/24. 1120–1123.; Uő: *Társadalomstatisztika I. évfolyamos népművelés szakos hallgatók részére*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977 (1973). 113.; Uő: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Magvető Kiadó, Budapest, 1979. 118–119.; Uő: *A társadalmi mobilitás és az életmód változásai az 1930-as évek óta*. In: SZÁNTÓ Miklós (szerk.): *Tanulmányok az életmódról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980. 165–166.; Uő: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. 46–48.

²² ANDORKA Rudolf: *Társadalomstatisztika az 1930-as években*. *Statisztikai Szemle*, 1984/4. 398–400.

²³ ANDORKA Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006 (1989). 175–176.

²⁴ GUNST Péter: A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a két világháború között (az 1920–30-as években). In: GUNST Péter–HOFFMANN Tamás (szerk.): *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 389.

azzal tudta megindokolni, hogy nem érdeminek minősítette a kortárs kritikákat, illetve felemlegette Matolcsynak, „a korszak egyik legszínvonalasabb közgazdászának” állítólagos szakértői tekintélyét.²⁵

1986-ban Ferge Zsuzsa a magyar szegénypolitika történetéről szóló könyvében a Horthy-kori jövedelmi egyenlőtlenségeket Matolcsy eredményeinek rövid előadásával mutatta be. Ám az ismertetést azzal vezette be, hogy ez az adatsor „csak becslés”.²⁶

Vagyis Matolcsy újrafelfedezői, bár némi távolságtartással viszonyultak a számításához – mindannyiuknak volt valamilyen ki nem fejtett fenntartásuk az érvényességével kapcsolatban –, mégis mindhárman az ő művére támaszkodva írták le a Horthy-kori egyenlőtlenségeket.

Út a szintézisekbe

Azt találtam, hogy a rendszerváltás után a történettudományban először Romsics Ignác Bethlen István-életrajzában bukkan-

²⁵ GUNST Péter: A parasztság jövedelmi viszonyai az 1920–30-as években. *Századok*, 1985/3. 679–682. Lásd még Uó: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. MTA TTI, Budapest, 1987. 38–40.; Uó: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: GUNST Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 249–250. – Gunst említett egy másik számítást is a Horthy-kori, 1938/1939. évi jövedelemeloszlásról. NAGY Tamás közgazdászéről van szó (A magyar nemzeti jövedelem és annak elosztása egykor és most. *Társadalmi Szemle*, 1950/12. 991–993.), akinek később az új gazdasági mechanizmus kidolgozásában volt fontos szerepe. Mindenesetre Nagy adatait, amelyek azt mutatták, hogy „Horthy-Magyarország paradicsom volt a bel- és külföldi kizsákmányolók, de pokol a dolgozó nép számára”, a jelek szerint – Gunstól eltekintve – nem vette át a történettudomány. És ez nem is tűnik rossz döntésnek, mert Nagy Tamás egyetlen általa közölt számról sem árulta el, milyen forrásból és milyen módszerrel számolta ki.

²⁶ FERGE Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 40. – Ferge említi még RÓNAI-HORVÁTH Jenő 1939-es cikkét is a jövedelemeloszlásról (A magyarság szociális tagolódása. *Magyar Szemle*, 1939/2. 114–124.). Rónai-Horváth valójában azt csinálta, hogy elhelyezte a népszámlálási foglalkozáskategóriákat a gazdagoktól a szegényekig tartó skála egy-egy fokán. Azt azonban, ahogyan ezt csinálta, mérésnek a legjobb indulattal sem lehet nevezni.

tak fel Matolcsy számadatai azt szemléltetendő, hogy a világváltság idején milyen „aránytalan és igazságtalan” volt a jövedelemeloszlás (noha a Horthy-érában „egyébként is nagy[ok voltak a] szociális különbségek”). Az újítás az volt, hogy megszűnt a korábbi szerzőknél megfigyelhető tessék-lássék távolságtartás Matolcsy eredményeitől, azokat Romsics tényként mutatta be.²⁷

A történeti szintézisekbe Matolcsy adatainak az 1990-es évek végére sikerült befurakodniuk. 1998-ban Gyáni Gábor a *Magyarország társadalomtörténete* című egyetemi tankönyvben a Horthy-kori „nyilvánvalóan felettébb kiegyensúlyozatlan” jövedelemeloszlást, „a felső és az alsó jövedelmi osztályok egymáshoz mért kifejezetten nagy távolságát” Matolcsy alapján ábrázolta.²⁸

A Matolcsy-mű befogadástörténetében kétségkívül meghatározó szerepet játszott – olvasottságánál fogva – Romsics Ignác 1999-ben megjelent egyetemi tankönyve, *A Magyarország története a XX. században*. A szintézisben a Horthy-korszak társadalomrajza úgy halad a „kihívóan magas életszínvonalon” élőkől a „mezőgazdasági napszamosok nyomorúságos és kilátástalan helyzetéig”, hogy az alátámasztást Matolcsy jövedelemadatai adják.²⁹ Pár évvel később Romsics Matolcsy számításait már alaposnak nevezte, amelyek „aránytalanul nagy [jövedelmi] különbségeket” mutatnak.³⁰ Romsics Ignác sokat tett azért, hogy a javak Horthy-kori eloszlását Matolcsy szemüvegén keresztül lássuk: összesen tizenhét kiadványban sikerült megtalálnom tőle a jövedelmi egyenlőtlenségek leírását Matolcsy adatai alapján,

²⁷ ROMSICS Ignác: A bethleni konszolidáció válsága és Bethlen lemondása, 1930–1931. In: DIÓSZEGI László et al. (szerk.): *Varietas historiae. Tanulmányok Juhász Gyula 60. születésnapjára*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 1990. 175; ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 1991. 163., 225–226.

²⁸ GYÁNI Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban*. In: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001 (1998). 218.

²⁹ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 191–199.

³⁰ ROMSICS Ignác: *Magyarország(ok) a két világháború között*. In: GOMBÁR Csaba–VOLOSIN Hédi (szerk.): *Két Magyarország?* Osiris Kiadó–Korridor, Budapest, 2005. 58–59.

ha könyvei újra-, illetve idegen nyelvű kiadásait nem vesszük figyelembe.³¹

Matolcsy terjed

Ezután Matolcsy felmérésének említései elszaporodtak a szakirodalomban.³² Eljutott más országtörténetekbe is, jelesül Ormos Mária vagy Gergely Jenő könyvébe,³³ de nem hiányzik a

³¹ Az imént már hivatkozottakon kívül lásd még ROMSICS Ignác: Társadalomtörténet. In: *A Dunánál. Magyarok a 20. században (1918–2000)*. Enciklopédia Humana Egyesület, Budapest, 2001. <https://mek.oszk.hu/01900/01906> (Letöltve: 2023. 10. 13.); Uő: *A Horthy-korszak (1920–1944/45)*. In: TÓTH István György (szerk.): *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Osiris Kiadó, Budapest, 527–532.; ROMSICS Ignác: Megszakítottság és folyamatosság a modern magyar történelemben. In: JÓNÁS Károly–VILLÁM Judit (szerk.): *A magyar országgyűlés elnökei, 1848–2002. Almanach*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2002. 33.; ROMSICS Ignác: Megszakítottság és folyamatosság a modern magyar történelemben. In: Uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 184.; Uő: *A 20. századi Magyarország*. In: Uő (szerk.): *Magyarország története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 816–817.; Uő: *A 20. század képes története. Magyarország története – világtörténet*. Rubicon-Ház, Budapest, 2007. 236., 241.; Uő: *Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008. 65–66., 290., 299.; Uő: Megszakítottság és folyamatosság a 20. századi magyar történelemben. In: MAROSI Ernő (szerk.): *Európa színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez*. Balassi Kiadó–MTA Művészettörténeti Kutató Intézete, Budapest, 2009. 232.; ROMSICS Ignác: *A 20. század rövid története*. Rubicon-Ház, Budapest, 2011. 218.; Uő: *A trianoni Magyarország első két évtizede*. *Rubicon*, 2012/1–2. 111.; Uő: *A Kádár-korszak helye a 20. századi magyar történelemben*. In: FÖLDES György–MITROVITS Miklós (szerk.): *Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 35.; ROMSICS Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok*. Helikon Kiadó, Budapest, 2017. 284., 389.; Uő: *Magyarország története*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2017. 410–411.

³² Magam is hivatkoztam rá úgy, hogy elfogadtam érvényesnek az adatait: BOLGÁR Dániel: A „vidéki” társadalmak iskoláztatási stratégiái, avagy a gyöngyösi gimnázium nem gyöngyösi diákjainak társadalomtörténeti megközelítése (1938–1948). In: HORVÁTH László (szerk.): *Mátrai tanulmányok 2003*. Mátra Múzeum, Gyöngyös, 2003. 224.

³³ ORMOS, Mária: *Hungary in the Age of the Two World Wars, 1914–1945*. Social Science Monographs, Boulder, 2007. 179–180.; GERGELY Jenő–IZSAK Lajos: *A huszadik század története*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 159–160.

ma engedélyezett közoktatási tankönyvekből és munkafüzetekből,³⁴ illetve az érettségi és próbaérettségi feladatsorokból sem.³⁵

Matolcsyt tehát mára befogadta a történettudomány, művét azonban mintha nem mindenki olvasta volna, aki ír róla. Vannak ugyanis, akik Matolcsy eredeti művére hivatkoznak, de gyanús, hogy igazából Romsics könyvét nyitották ki, mivel olyan információkat is átvesznek, amelyeket Matolcsy nem írt, Romsics viszont igen. Romsics ugyanis a *Magyarország története a XX. században* című összefoglalásában valamiért átírta azon foglalkozáscsoportok közül néhánynak a nevét, amelyeknek a jövedelmét Matolcsy kiszámolta.³⁶ A Romsics által bevezetett elnevezéseket azóta is másolja a történeti irodalom egy része, méghozzá azt állítva, hogy azokat Matolcsynál olvasták.³⁷

³⁴ BORHEGYI Péter: *Történelem munkafüzet 7.* Oktatási Hivatal, Budapest, 2022. 118.; BORHEGYI Péter–NÁNY Mihály: *Történelem tankönyv 11.* Oktatási Hivatal, Budapest, 2022. 183.

³⁵ Lásd a 2008. október 22-ei 20. feladat, 2009. május 6-ai és október 21-ei középszintű írásbeli történelem érettségi 9. feladatát, a 2014. április 25-ei történelem középszintű írásbeli próbaérettségi 9. feladatát. <https://www.oktatas.hu/koznevelo/erettsegi/feladatsorok> (Letöltve: 2023. 10. 15.).

³⁶ A „nagyjövödelmüeket” átnevezte „nagybirtokosok és nagypolgárokra”, „a polgári társadalmat” „középosztályra”. (ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. I. m. 191.) A másik két átnevezés már kifejezetten értelemzavaró: 1. Romsics az iparban, kereskedelemben és hiteléletben, közlekedésben, közszolgáltatokban és szabadfoglalkozásokban alkalmazott segédszemélyeket, valamint a házi cselédeket „városi (ipari, közlekedési) munkásoknak” keresztelte, holott a falusi segédszemélyek is köztük voltak. 2. Akiket Matolcsy „napszámos, ismeretlen foglalkozású, véderő (legénység)nek” hív, Romsics „ipari napszámosokként” említette. (Ennek az átnevezésnek az ötlete, lehet, hogy innen származik: ANDORKA Rudolf: *A társadalmi mobilitás és az életmód... I. m. 165.*) Ez az elnevezés egyrészt azért nem jó, mert ipari napszámosként tüntet fel olyanokat, akik nem az iparban és nem is napszámosként jutnak a kenyérükhöz (ismeretlen foglalkozásúak és a véderő legénysége). Másrészt azok, akiket Matolcsy csak minden további nélkül napszámosnak nevezett, hivatalos nevükön valójában a „különböző gazdasági ágakban és váltakozó munkanemeknél alkalmazott és külön meg nem nevezett napszámosok”, röviden „k. m. n. napszámosok” voltak, és a következő foglalkozásokat bevallók tartoztak ide: „általános napszámos; házimunkákat végző napszámos; mindenes napszámos; napszámos különféle ágban, napszámos közelebbi megjelölés nélkül”. *Az 1930. évi népszámlálás. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika.* KSH, Budapest, 1935. 15*.

³⁷ Matolcsyra Romsics terminológiáját használva hivatkozik: GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos: *A huszadik század története*. I. m. 159–160.; KAPOSI Zoltán:

Az, hogy történészek egy része felületesen ismeri Matolcsy munkáját, ha egyáltalán ismeri, bizonyára szerepet játszott abban, hogy a befogadástörténetnek a legújabb fejezete egyben a legérdekfeszítőbb is. Egyrészt inflálódni kezdtek a megfogalmazások: egyre túlzóbb és Matolcsy szövegétől egyre idege- nebb kifejezések írják le a hajdani egyenlőtlenséget. Matolcsy valójában csak szárazan annyit állított, hogy Magyarországon a jövedelemeloszlás „egyenlőtlennek minősül”, és hogy az „a

Magyarország gazdaságtörténete, 1700–2000. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2002. 308.; UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944.* Jelenkor Kiadó–OSZK, Pécs–Budapest, 2013. 45.; Uő: Mese vagy valóság? Válasz Bolgár Dánielnek. *Magyar Narancs*, 2014/30. 21.; Uő: InszINUÁCIÓ. A magyar zsidóság két világháború közötti vagyoni helyzetéről – viszontválasz Bolgár Dánielnek. *Magyar Narancs*, 2014/41. 26.; Uő: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944.* Jelenkor Kiadó, Budapest, 2016. 61. A tankönyvek és érettségi feladatsorok, valamint STARK Antal (*Egy viharos évszázad. Magyarország gazdasági, társadalmi változásai [1920–2017]*). Szerk.: STARK Tamás–STARKNÉ OSVÁT Anna. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2020. https://mersz.hu/hivatkozas/m690eve_table_8/#m690eve_table_8 DOI: <https://doi.org/10.1556/9789634545460>) is Romsics szóhasználatát veszi át, ám ezek sem Romsicsra, sem Matolcsyra nem hivatkoznak. Nem dönthető el világosan, hogy hatott-e Romsics nyelvezete OLASZ Lajosra (Tradíció és modernizáció keresztútján. Társadalmi viszonyok a Horthy-korszakban. In: CORA Zoltán–KISS Mária Rita–OLASZ Lajos [szerk.]: *Fejezetek a magyarországi társadalom- és szociálpolitika történetéből I. Tanulmányok a kiegészéstől a rendszerváltásig [1867–1989]*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2020. 68.), aki Matolcsyra és Kaposi fenti művére hivatkozott. Matolcsy eredményeit Matolcsy terminológiájával veszi át: EGRESI Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények, 1919–1939.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 341–342.; LAKI László: A magyar fejlődés sajtószerűségeinek néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok). *Szociológiai Szemle*, 1997/3. 97.; UNGVÁRY Krisztián: Értelmisség és antiszemitizmus közbeszéd. *Beszélő*, 2001/6. 83. Nincs jele annak, hogy ne magát Matolcsyt olvasta volna BALOGH-EBNER Márton: Szegények és szegénység az 1930-as évek Magyarországon. In: GYÖRGY Sándor–HAJNÁ CZKY Tamás–KANYÓ Ferenc (szerk.): *Történelmi útvesztők. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból II.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 285–288.; GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 462.; Uő: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.* Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 276.; POGÁNY Ágnes: A Horthy-korszak vagyoni és jövedelmi elitje. Jövedelmi viszonyok a két világháború közötti Magyarországon. *Rubicon*, 2007/4–5. 26.

nyugateurópai országokban többnyire kedvezőbb”.³⁸ A mai szerzők egészen más szavakat használnak. Gyurgyák János szerint Matolcsy azt találta, hogy a jövedelemeloszlás „mérhetetlenül igazságtalan”.³⁹ Ungváry Krisztián szerint „rendkívül szélsőséges” jövedelemeloszlásról, „elképesztő aránytalanságról” tanuskodnak adatai.⁴⁰ Ezt Orbán Krisztián közgazdász és közíró már „ordító vagyoni egyenlőtlenségeknek” fordította le.⁴¹ Legújabban Olasz Lajos úgy nyilatkozott, hogy a „jövedelmek megoszlása rendkívül egészségtelenül alakult”.⁴²

Másrészt a történészek elkezdték félreérteni Matolcsy művének tartalmát. Gazdaságtörténeti tankönyvében Kaposi Zoltán azt, hogy Matolcsy szerint a 0–10 holdas kisbirtokos parasztok jövedelme 227 pengő volt, úgy kommentálja, hogy ez „elvileg [...] megteremthette volna az ellátás biztonságát”. Hogy a nem sokkal 200 pengő feletti jövedelem biztos megélhetést jelentett volna? Persze, hiszen a 227 pengő több, mint – ahogy az előző oldalon írja Kaposi – „a bűvös határnak tekintett 200 pengő”.⁴³ Igen ám, csak hogy a 200 pengővel – mint a nóta is mondja – akkor lehet viccelni, ha az havi. A törpebirtokos parasztok viszont egy esztendő alatt jutottak 227 pengőhöz. A gondot az okozhatta, hogy Kaposi a Romsicstól átvett táblázatból nem tudta meg, hogy Matolcsynál nem az egy keresőre jutó havi, hanem az egy főre jutó éves jövedelmek szerepelnek.⁴⁴ Egy, a szociális kérdés magyarországi történetéről készült kötetben úgyszólván minden megtörtént Matolcsy adataival, ami megtörténhet: Olasz Lajos

³⁸ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 7., 32.

³⁹ GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. I. m. 462.; Uő: *Ezzé lett magyar...* I. m. 276.

⁴⁰ UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m. 120; Uő: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege*. I. m. 148.

⁴¹ ORBÁN Krisztián: *Száz év szorongás. A magyar politika a felzárkózás ellen*. In: JAKAB András–URBÁN László (szerk.): *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2017. 78.

⁴² OLASZ Lajos: I. m. 68.

⁴³ KAPOSI Zoltán: I. m. 310–311.

⁴⁴ Romsics két helyen maga is tévesen egy főre eső havi jövedelemként említi Matolcsy egy évre vonatkozó adatait: ROMSICS Ignác: *A 20. század képes története*. I. m. 241; Uő: *A 20. század rövid története*. I. m. 218.

következetlenül kerekítette őket, megmásította a jelentésüket, hibás módszerrel számolt, hozzájuk gondolt újabb adatokat.⁴⁵ Egresi Katalin a Horthy-kori szociálpolitikát áttekintő művében azt írja, hogy a 0–10 holdas kisbirtokosok bevételeinek több mint felét elvitték az adósságaik után fizetendő kamatok. Matolcsy mindenesetre azt írta, hogy a 16%-át vitték el.⁴⁶

⁴⁵ OLASZ Lajos (I. m. 68.) azt írja: „Nemcsak a társadalom felső és alsó 10%-a (decilis) között mutatkozott a nyugat-európai országoktól eltérően nagy különbség [...] Az 1%-nyi elit, az 1930-as évek elején az átlagjövedelem (1050 P/fő) 33,4-szeresét kereste, és ezzel az összes jövedelem 20%-át tudhatta magáénak. Ez az arány Németországban 9%, az Egyesült Államokban 4% körül alakult. A középosztálynak az átlagjövedelem 2-szerese jutott. Mindenki más keresete az átlag alatt maradt. A 10–100 kh közötti birtokkal rendelkezők az átlagjövedelem 81%-át, a nagyipari szakmunkásság 70–75%-át, az önálló kisiparosok 60–65%-át kapták. A városi napszámosok az átlag 45%-ára, a 10 kh alatti szegényparasztok 40–45%-ára, a mezőgazdasági munkások 35%-ára számíthattak.” Ezzel szemben: 1. A Horthy-korszakból sem a felső, sem az alsó jövedelmi tized jövedelemszintjét nem ismerjük Matolcsytól, de mástól sem. 2. Matolcsy nem az átlagjövedelmet, hanem a polgári társadalom átlagos jövedelmét számolta évi 1050 pengő/főnek. Az átlagjövedelem az egész népességben 533,6 pengőnek adódott. 3. A jövedelmi elit Matolcsy szerint nem 1%, hanem ennek majdnem csak a fele: 0,6% volt, amit meglehetősen durva eljárás 1%-ra kerekíteni. 4. Matolcsy sem Németországról, sem az USA-ról nem közölt olyan adatot, amiből kiderülne, hogy a legvagyonosabb 0,6%-nak (vagy akár 1%-nak) mekkora a részese-dése az összes jövedelemből. Olasz mégis közöl erről értékeket. Feltehetőleg a következő módon számolt: ha Matolcsy közlése szerint az USA-ban a legmagasabb jövedelmű 3%-nak az összes jövedelem 22%-a jutott, akkor az amerikaiak leggazdagabb 0,6%-ának ennek a $\frac{0,6}{3}$ -ad, azaz egyötöd része, ami 4,4%. Ez azonban téves logika. Akkor lett volna csak ez a helyzet, ha a népesség leggazdagabb 3%-án belül mindenki éppen egyformán jómódú lett volna. Egyébként Németországra nézve még ezzel a téves logikával sem 9% jön ki, hanem 8%. 5. Matolcsy sem a nagyiparról, sem a szakmunkásokról nem közöl semmiféle adatot. Amit Olasz nagyipari szakmunkáságnak nevez, azok valójában az ipar, kereskedelem és hitelélet, közlekedés, közszolgálatok és szabadfoglalkozások segédszemélyei. 6. A városi napszámosok jövedelmét nem számolta Matolcsy, hanem a k. m. n. napszámosok, ismeretlen foglalkozásúak, véderő legénységét összegezte – függetlenül attól, hol laktak. 7. Olasz az egyes átlag alatti jövedelmű foglalkozáscsoportok jövedelmének az átlaghoz viszonyítása során ad hoc módon választ kerekítési módszert. Egész számra kerekítve a következők a helyes adatok Matolcsy számítása szerint: 10–100 holdas kisbirtokosok – 81%, ipar, kereskedelem és hitelélet stb. segédszemélyei – 71%, kisjövedelmű önálló kisiparosok – 60%, k. m. n. napszámosok stb. – 47%, 0–10 holdas kisbirtokosok – 43%, mezőgazdasági munkások – 34%.

⁴⁶ EGRESI Katalin: I. m. 342.

Harmadrészt elindult a szóbeszéd, az ábrándozás is Matolcsy szövegéről. A mélységes hit abban, hogy Matolcsy jövedelemeloszlásról szóló tanulmányában feltétlen lennie kell valami zsidókról szóló tudásanyagnak, ősrégi. Kolosváry-Borcsa Mihály már 1943-ban szerepeltette a munkát *A zsidókérdés magyarországi irodalma* című bibliográfiájában anélkül, hogy fogalma lett volna, mi áll benne.⁴⁷ Ezután Andrew C. Janos 1982-ben azt írta, Matolcsy jövedelemeloszlásról szóló tanulmányában az olvasható, hogy a zsidóké a javak 25%-a.⁴⁸ A gondolatot Ungváry Krisztián vitte tovább, aki több helyen az olvasók tudomására hozta, hogy a Matolcsy-tanulmány „részletesen ismerteti a zsidóság vagyoni viszonyait” (!),⁴⁹ sőt még közölt is belőle erre vonatkozó adatokat,⁵⁰ noha Matolcsy tanulmányában egy árva szó sem esik a zsidók jólétéről. Azóta Ungvárynak Karády Viktort is sikerült meggyőznie, aki több helyen is leírta, hogy Matolcsy zsidó–nem zsidó bontásban elemezte az adóterhek és keresetek megoszlását.⁵¹

Összességében úgy látszik, a magyar történetírásnak szent meggyőződése, hogy a Horthy-korszakban hatalmas volt a jövedelmi egyenlőtlenség, és erre Matolcsy felmérése és csakis az a ténybeli fedezet. Egyetlen szerzőnél, Bódy Zsombornál olvastam,

⁴⁷ KOLOSVÁRY-BORCSA Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben*. Stádium, Budapest, 1943. 201.

⁴⁸ JANOS, Andrew C.: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton University Press, Princeton, 1982. 225.

⁴⁹ UNGVÁRY Krisztián: „Árjásítás” és „modernizáció”. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények geneziséhez. *Századvég*, 2002/4. 13.; Uó: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m. 2013. 46. Lásd még Uó: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege*. I. m. 37.

⁵⁰ UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m. 30; Uó: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege*. I. m. 42.

⁵¹ KARÁDY Viktor: A magyar nemzetiségi statisztika a „zsidó térfoglalásig” és az „örségváltásig”. *Socio.hu*, 2015/2. 13. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.2.6> ; Uó: A felekezeti és nemzetiségi statisztikák ideológiai funkciói a posztfeudális Magyarországon. In: Uó: *Válogatott történeti szociológiai írások I. A társadalomtudományokról*. Replika, Budapest, 2020. 452–453. Lásd még KARÁDY, Victor: Continuities of the „Jewish Question” in Hungary since the „Golden Age”. In: BRAHAM, Randolph L.–KOVÁCS, András (eds.): *The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later*. CEU Press, Budapest–New York, 2017. 70.

hogy kételkedik ebben, de arról nem írt, mire alapozza, amit gondol, miért ne lenne érvényes a tézist alátámasztó tudásanyag.⁵²

Matolcsy számítása

Most figyeljük meg, mit írt Matolcsy Mátyás! A tanulmány első változatát 1936-ban készítette. Ezután Neubauer Gyula a Magyar Statisztikai Társaságban tartott székfoglaló előadásában 1937-ben kimutatta, hogy az írás a tudományos burleszk műfajába tartozik.⁵³ Erre Matolcsy átdolgozta művét, és 1938-ban újra közreadta anélkül, hogy Neubauer érdemeit akárcsak említette volna.⁵⁴ Mi ne legyünk olyanok, mint Matolcsy volt: járjunk el méltányosan, és csak az 1938-as javított változatot tárgyaljuk. Először felvázolom eljárása logikáját, és ismertetem a végeredményt.

Matolcsynak nem volt egyszerű dolga, amikor meg akarta mérni a jövedelmi egyenlőtlenséget az országban. Manapság a magyarországi jövedelemeloszlást onnan ismerjük, hogy a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) megállapítja egy országos reprezentatív minta jövedelmi viszonyait, majd ezeket jövedelmi tizedekbe (decilisekbe) rendezi, és kiszámolja az egyenlőtlenség mértékét jelző mutatókat, mindenekelőtt a Gini-együtthatót.⁵⁵ Annak idején azonban ilyen adatgyűjtés nem folyt. Jövedelemadó-statisztika azonban készült, ám ez, mint Matolcsy megállapítja,

⁵² BÓDY Zsombor: A Horthy-korszak társadalomtörténetének néhány kérdéséről. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2000. 35–36. Bódy szerint az akkori egyenlőtlenség mértékéről „nem rendelkezünk pontos, főleg nem számszerűsíthető ismeretekkel”.

⁵³ Az előadás érvelésére: NEUBAUER Gyula: A magyar nemzeti jövedelem megoszlása. *Közgazdasági Szemle*, 1940/6. 317–335., 340–341.

⁵⁴ Uo. 340–342. Neubauer a csak 1940-ben megjelent bírálatában kitért a Matolcsy-tanulmány átdolgozott verziójára is, megállapítva, hogy a „helyesbítések után is a munkálat eredményei helyeseknek el nem fogadhatók, a magyar nemzeti jövedelem megoszlásának megbízható képét nem adják”. Uo. 360.

⁵⁵ https://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=110&p_almenu_id=104&p_ot_id=100&p_obj_id=AEBA (Letöltve: 2023. 10. 15.), https://www.ksh.hu/stadat_files/ele/hu/ele0009.html (Letöltve: 2023. 10. 15.).

alkalmatlan a célra, ugyanis a populáció egészét korántsem reprezentálja,⁵⁶ mivel az embereknek csak egy apró, jobban szituált töredéke – 1930-ban a népesség 3,7%-a, a keresők 8,1%-a⁵⁷ – volt jövedelemadó-köteles.⁵⁸

Mit lehet ilyen körülmények között mégis tenni? Matolcsy Máttyás először is vette, mekkorának mérte korábban Varga István és ő maga a nemzeti jövedelmet épp a gazdasági világválság idején, az 1930–1931. mezőgazdasági évben,⁵⁹ amiből kiszámítható az egyéni jövedelmek⁶⁰ összege, és ennek megoszlását kezdte fürkészni.⁶¹

⁵⁶ A jövedelemadóra és a vagyonadóra vonatkozó törvényes rendelkezések hivatalos összeállítása. 1927. évi 500/P. M. szám. *Pénzügyi Közlöny*, 1927/12. 168–188.

⁵⁷ *Adóstatistika. II. füzet.* Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, Budapest, 1932. 124.; *Az 1930. évi népszámlálás. III. rész.* I. m. 23.

⁵⁸ Újabban FÖLDVÁRI Péter (Estimating Income Inequality from Tax Data with A Priori Assumed Income Distributions in Hungary, 1928–41. *Historical Methods*, 2009/3. 111–115.) becsülte meg a Horthy-kori jövedelemadó-statisztikák elemzésével, mekkora volt a jövedelmi egyenlőtlenség (Gini-együttható) Magyarországon, ha feltételezzük, hogy a teljes népességben Pareto- vagy lognormális eloszlásúak voltak a jövedelmek. Földvári azt kapta ilyen feltevésekkel, hogy a nagy gazdasági világválság idején nőtt, majd csökkent az egyenlőtlenség mértéke. A Horthy-kori magyar Gini-együttható logaritmikusan normális eloszlást feltételezve nagyjából megfelel az ugyanekkor az Egyesült Államokban mért értéknek. Földvári vizsgálata feltételezi, hogy a népesség jövedelemadó-köteles töredéke a népesség leggazdagabb része, vagyis az összes nem jövedelemadózó szegényebb náluk. Valójában az adójogszabályok ennél bonyolultabbak voltak: csak annyi biztos, hogy a jövedelemadózók egy bizonyos jövedelemhatárt elérők közül kerültek ki, de egyáltalán nem biztos, hogy aki ezt a jövedelemszintet elérte, jövedelemadó-kötelessé vált. – A Horthy-kori jövedelemadó-kötelesek jövedelemeloszlását vizsgálta még, ám megfigyeléseit csupán módszertani szempontból értelmezte: THEISS Ede: Statisztikai törvényszerűség a jövedelemeloszlásban (Pareto törvénye). *Közgazdasági Szemle*, 1935/1–2. 1–38.

⁵⁹ MATOLCSY Máttyás–VARGA István: *Magyarország nemzeti jövedelme, 1924/1925–1934/1935.* Magyar Gazdaságkutató Intézet, Budapest, 1936.

⁶⁰ Összes egyéni jövedelem = Matolcsy és Varga definíciója szerinti nemzeti jövedelem + „köztisztviselők, orvosok, ügyvédek stb. jövedelme” – „nem bér ellenében végzett háztartási munka értéke” – „egyes közületi bevételek ártnövelő hatása”. MATOLCSY Máttyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás.* I. m. 15–16.

⁶¹ Hogy Matolcsy és Varga jól becsülte-e meg a nemzeti jövedelmet, abban van ok kételkedni, de ezt ebben a tanulmányban nincs mód bolygatnunk.

Úgy okoskodott, hogy a kisjövedelmű, 1000 pengő/főnél évente kevesebbhez jutó népesség jövedelmeinek felmérésére van csak kilátás, mivel ők nem sokfelől, hanem kevés forrásból szerzik a betevőjüket. Matolcsy azt állította, hogy ez a vékony pénztárcájú réteg egybeesik a fizikai munkát végző keresőkkel és eltartottjaikkal. Ezután egyenként megmérte a fizikai munkát végző, általa jövedelmi szempontból viszonylag homogénnek tételezett foglalkozáscsoportoknak a jövedelmét.

Amit az összes jövedelemből ezzel az eljárással nem osztott ki a kisjövedelműeknek, azt a következő lépésben felosztotta a felső és középső réteg között. Ezt úgy tette meg, hogy elővette az 1931. évi jövedelemadó-statisztikát, és abban megkereste, hányan vannak és mennyi jövedelemhez jutnak a leggazdagabbak, azaz az évi 10 000 pengőnél magasabb jövedelműek, aztán feltételezte, hogy az a része az összes személyes jövedelemnek, ami sem a „szerénysorúaké”, sem a nagyon gazdagoké nem volt, a középrétegnek, az úgynevezett polgári társadalomnak, tehát az évi 1000 és 10 000 pengő közötti jövedelmet élvezőknek jutott.

Ezzel a módszerrel Matolcsy azt kapta, hogy az ország leggazdagabb 0,6%-áé volt a jövedelmek 20%-a, a középső 18,2%-a a jövedelmek 36%-át élvezte, a szerénysorú 81,2% pedig csak a jövedelmek 44%-ából gazdálkodhatott.⁶²

A számítás logikája nem tűnik rossznak. Most már csak azt kellene kiderítenünk, jól számolt-e Matolcsy?

Matolcsy felülvizsgálása

Évek óta vadászom Matolcsy számításának gikszereit. Nemrég jöttem rá, hogy sok tekintetben a spanyolviaszt találtam fel: több Horthy-kori közgazdász alaposan kivesézte már a Matolcsy-tanulmányt, és nem hittek az eredményeiben (de azt nem állítom, hogy erről mindenkit meggyőztek). Különösen Neubauer Gyula, Hein János, Ihrig Károly és Major Róbert tüntette ki ma-

⁶² MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 29–31.

gát. Hogy mi az, amire nem én jöttem rá, hanem ők, azt jegyzetben jelzem. Most vegyük sorra, hogyan számolta Matolcsy az országos átlagnál kisebb jövedelmű foglalkozáscsoportok jövedelmét.

Ahhoz, hogy az olvasó követni tudja az ellenőrzést, nem árt, ha valamelyest ismeri az 1900 és 1941 közötti magyar foglalkozásstatisztika fogalomrendszerét. Annyit feltétlenül tudni kell, hogy a census a keresők úgynevezett foglalkozási viszonyát is vizsgálta. Ezen azt kell érteni, hogy minden keresőről eldöntötték, önálló vagy alkalmazott-e. Önállónak az minősült, aki magát foglalkoztatta, vagyis mai kifejezéssel vállalkozó volt. Az alkalmazottakat pedig tovább bontották aszerint, hogy tisztviselők-e vagy segédszemélyek. Tisztviselő az, aki munkája dandárját a fejével, míg segédszemély az, aki a fizikai erejével végzi.

Mezőgazdasági munkások

Matolcsy a tárgyalást a mezőgazdasági munkásokkal kezdi, vagyis azokkal a mezőgazdaságban időszakosan foglalkoztatott bér munkásokkal, akiknek nem volt földjük, vagy legfeljebb egy hold föld volt a tulajdonukban vagy bérletükben. Matolcsynak már a számukat sem sikerült egészen pontosan meghatározni – az akkori KSH hathatós segítségével.⁶³ A szerző a mezőgazdasági munkás keresők közé számolta a kertészetben, tehenészetben, juhászatban foglalkoztatott segédszemélyeket is. Csakhogy ő a mezőgazdasági munkások jövedelmét igyekezett megmérni, a kertészeti stb. munkásokról csak önkényesen feltételezte, hogy ugyanakkora lehetett a jólétük. A kertészet stb. segédszemélyei közül csak a művezetőkkal, előmunkásokkal, segédekkel, munkásokkal, napszámosokkal, tanoncokkal számolt, míg az egyéb segédszemélyekről megfedkezett. A bajt tetézi, hogy az egyéb segédszemélyek eltartottjait viszont már a mezőgazdasági mun-

⁶³ Matolcsyt ezek a táblázatok téveszthették meg: *Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakothelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* KSH, Budapest, 1934. 23*-24*, 62*.

kások eltartottjai közé számolta, amivel művileg csökkentette a mezőgazdasági munkásság egy főre jutó jövedelmét.⁶⁴

A mezőgazdasági munkások munkabér-jövedelmét úgy kapta, hogy feltételezte, mind napszámban dolgoznak, és az átlagos napszámért összeszorozta a napszámban töltött napok számával. Az Országos Mezőgazdasági Kamarára hagyatkozva állapította meg, hány napot dolgozott egy évben egy napszámos, nevezetesen 150-et. Ez a szám gyanúsan kerek. És ha fellapozzuk a kamarai jelentést, kiderül, nem indokolatlan a gyanú: a kamara csupán megfogalmazta a szöveges jelentésben, mi a benyomásuk a napszámban töltött napok jellemző számáról, és azt a megjegyzést fűzték hozzá, hogy „a vidékenkénti eltérések ezidőszertig igen nagyok és így szinte lehetetlen országos áttekintést szerezni”.⁶⁵

Arról, hogy mennyi lehetett ténylegesen az évente munkában töltött napok száma, adatgyűjtés nem létezett, de volt legalább egy számítás. Ezt történetesen Matolcsy Mátyás végezte épp az 1930. évre vonatkozóan.⁶⁶ Ott azt kapta, hogy a 0–10 holdas kisbirtokosok, az ő segítő családtagjaik és a napszámosok munkaerejének együttesen 65,8%-a volt kihasználva, ami – évi 300 lehetséges munkanapból – 197 napszámot jelent. Ennek ellenére a jövedelemeloszlás vizsgálatakor ugyanennek a körnek jónak

⁶⁴ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 17.; *Az 1930. évi népszámlálás. III. rész. I. m. 2.*; *Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtok viszonyai. V. rész. Részletes demográfia és a lakóházak és lakások adatai*. KSH, Budapest, 1936. 2.; *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei*. KSH, Budapest, 1941. 101.

⁶⁵ *Az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentése az 1931. évi június hó 17-iki közgyűlése elé*. Országos Mezőgazdasági Kamara, Budapest, 1931. 279.

⁶⁶ Előbb felmérte, mekkora a magyar mezőgazdaság kézimunka-szükséglete, majd ezt elosztotta az egyes hónapokra aszerint, mikor mennyi munkáskezet igényel az agrárium. Ezután úgy okoskodott, hogy a mezőgazdasági cseléd munkaerejét teljesen felhasználják, hiszen úgyis ki kell őt fizetni a szerződés szerint. A következők a sorban a 10–100 holdas kisbirtokosok, hiszen a saját földjüket ők művelik. És a napszámosok, valamint a 0–10 holdas kisbirtokosok csak azt végezhetik el, ami marad nekik. MATOLCSY Mátyás: *A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon*. Magyar Gazdaságkutató Intézet, Budapest, 1933. 9–20., 30.

látta évente átlagosan csak 156 munkában töltött napot saccolni, és ezzel az éves földműves munkával szerzett bevételüket jóval, 21%-kal alacsonyabbra „belőni”, mint az a mezőgazdasági munkanélküliségről szóló tanulmányából következne.⁶⁷

Az átlagos napszámerről a Földművelésügyi Minisztérium (FM) végzett adatgyűjtést,⁶⁸ amelynek eredményét a Mezőgazdasági Kamara és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) is vitatta.⁶⁹ A kamara szerint a napszámér valóságos mértéke jelentősen alacsonyabb volt a minisztérium által megadottnál.⁷⁰ Mindenesetre Matolcsy az FM-nek a kamara évi jelentésében szereplő, férfiakra, nőkre és gyermekekre kiszámolt évszakonkénti országos adataira támaszkodott.⁷¹ Ezek meglehetősen rossz minőségű adatok voltak: a minisztérium az országos értékeket a vármegyei adatok súlyozatlan átlagaiból számolt országrészenkénti átlagok súlyozatlan átlagaként kalkulálta több-kevesebb pontossággal. Ebből Matolcsynak úgy jött ki az 1930–1931. mezőgazdasági évre jellemző napszámér, hogy az 1930 nyarának, őszenek, telének és a következő év tavaszának súlyozatlan átlagát vette külön a férfiak, nők és gyerekek esetében. Matolcsy azt is tudta, hogy a mezőgazdasági munkás keresők fele férfi, harmada nő, a maradék egyhatoda pedig gyermek. Ezt figyelembe véve azt kapta, hogy az átlagos napszámér

⁶⁷ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 17–18., 20. – Ezt az ellentmondást már észrevette IHRIG Károly: *Fejezetek az agrárstatisztika köréből* (III.). *Magyar Gazdák Szemléje*, 1938/12. 527. Lásd még M. R. [MAJOR Róbert]: *A magyar nemzeti jövedelem nagysága és eloszlása. Századunk*, 1937/1. 47.

⁶⁸ *Földárak, haszonberek és munkaberek 1926–1933. A m. kir. földművelésügyi minster jelentései Magyarország szántóföldjeinek és termőszőlőinek forgalmi áráiról és földhaszonbéréiről, a mezőgazdasági és szőlőmunka napszámérékről, sommás (idény) munkabérékről és gazdasági cselédbérékről. (A m. kir. földművelésügyi miniszterhez a gazdasági tudósítóktól és a m. kir. gazdasági felügyelőségektől beérkezett jelentések szerint.)* Gépirat, MMGMK Mezőgazdasági Könyvtár.

⁶⁹ GUNST Péter: *A parasztság jövedelmi viszonyai...* I. m. 710.

⁷⁰ *Az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentése...* 1931. I. m. 277–278.; *Az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentése az 1932. évi június hó 25-iki közgyűlése elé.* Országos Mezőgazdasági Kamara, Budapest, 1932. 230.

⁷¹ *Az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentése...* 1932. I. m. 229–230.

1930–1931-ben 2,1 pengő volt.⁷² A probléma az, hogy Matolcsy rosszul tudta: a népszámlálás foglalkozásstatisztikája azt állapította meg, hogy a mezőgazdasági munkás keresők 74,4%-a volt férfi, 21,7%-a nő, és 3,9%-a tizenöt éven aluli.⁷³ A helyes férfi-nőgyermek aránnyal számolva Matolcsy a napszámbeérek országos átlagára nem 2,1 pengőt, hanem 2 pengő 35 fillért kapott volna. Vagyis csak ezzel az egy pontatlansággal több mint 10%-kal alulbecsülte a mezőgazdasági munkások munkajövedelmét.

Mennyi lehetett igazából az átlagos napszámbeér Magyarországon 1930–1931-ben? Ahhoz, hogy ezt korrekten megbecsüljük az FM vármegyei szintű adataiból, három, az FM által figyelmen kívül hagyott dolgot kellene tudnunk: 1. milyen arányban oszlottak meg a napszámbeében töltött napok az évszakok között, 2. hogyan alakult meggyenként a nő, férfi és gyermek keresők aránya a mezőgazdasági munkások között, 3. hogyan oszlott meg a mezőgazdasági munkás népesség meggyenként. Az első két tényezőről nem maradt fenn adat. Abban viszont lehetséges előrelépni, hogy a napszámbeérek országos átlagát a meggyei napszámbeéreknek a mezőgazdasági munkás keresők száma szerint súlyozott átlagaként számítsuk. Így azt kapjuk, hogy míg Matolcsy 2,1 pengőnek találta a szokásos napszámbeéért, addig az elérhető legjobb számítási módszert használva 2 pengő 42 fillért kapunk, ami 15%-os eltérés.⁷⁴

Matolcsy szerint a mezőgazdasági munkások tulajdonában 155 454 ház volt.⁷⁵ Valójában semmilyen adat nincs arról, hány

⁷² MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 17.

⁷³ *Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész*. I. m. 2–3. – Elképzelhetőnek tartom, hogy a női és főleg a gyermek mezőgazdasági keresők számát alulbecsüli a népszámlálás, mert őket a férfiaknál kevésbé voltak hajlamosak az emberek keresőként megjelölni a számlálólapon (vö. IHRIG Károly: I. m. 527.). Matolcsy azonban biztosan nem ezért vette az arányukat a cenzuson kimutatottnál nagyobbnak, ugyanis a mezőgazdasági munkások munkajövedelmét úgy számolta, hogy a 150 napra kapott 2,1 pengős napszámbeéért a keresők népszámlálásán kimutatott számával szorozta fel.

⁷⁴ *Az 1930. évi népszámlálás. II. rész*. I. m. 64*; *Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész*. I. m. 2–3; *Földárak, haszonbérek és munkabérek 1926–1933*. I. m.

⁷⁵ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 18.

házuk volt. Az igaz, hogy 155 454 olyan mezőgazdasági munkás kereső volt az országban, akinek volt a tulajdonában ház vagy házrész.⁷⁶ Ez azonban más, mint amit Matolcsy kideríteni szeretett volna. Először is, itt a háztulajdonosok számáról, nem pedig a tulajdonukban lévő házak számáról van szó, vagyis akinek több háza volt, azt is csak egyszer számolták. Persze gondolhatjuk, hogy az agrárbérmunkásság vállalát csak kevéssé nyomhatta az az édes teher, hogy több lakóingatlana is volt. Ám nagyot tévedünk: az ugyanis kiderül a népszámlálásból, hogy az 178 899 háztulajdonos őstermelő segédszemély keresőnek 279 940 lakóháza volt.⁷⁷ Amikor tehát Matolcsy a háztulajdonosok számával azonosította a házak számát, súlyosan alulbecsülte a mezőgazdasági munkásságnak a házvagyonából eredő jövedelmét. Másodszor, Matolcsy tévesen azt feltételezi, hogy a házrészek jövedelme ugyanakkora átlagosan, mint a házaké. Ez azonban kiküszöbölhetetlen hiba, mert nem derül ki a népszámlálásból, hogy a háztulajdonosok közül hányan egész ház, hányan csak házrész tulajai voltak. Harmadszor, Matolcsy legdurvább hibája az, hogy rossz táblázatot nézett: a háztulajdonos mezőgazdasági munkás keresők számát kereste ki (155 454), holott a mezőgazdasági munkások eltartottjai között még volt további 42 421 háztulajdonos.⁷⁸ Azzal, hogy megfélekezett róluk, szintén a valóságosnál jelentősen alacsonyabbnak mérte a mezőgazdasági munkások lakóingatlanaikból eredő jövedelmét.

Matolcsy azonban nemcsak azt nem tudta megmondani, hány házuk volt a mezőgazdasági munkásoknak, de azt sem, mennyi volt egy-egy házuknak átlagosan az évi jövedelme, vagyis a haszonértéke, az érte kapható lakbér. Arról, hogy milyen minőségűek voltak a mezőgazdasági munkások házai, semmilyen adat nem létezett. Ezért Matolcsy azzal a feltételezéssel élt, hogy átlagosan pont annyit értek a házaik, amennyit az átlagos falusi ház. Az átlagos falusi ház haszonértékét 5 mázsa búzában, azaz

⁷⁶ Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. 63*, 243. Vö. Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. 170., 176.

⁷⁷ Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. 172., 178.; Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. 10.

⁷⁸ Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. 182.

termelői áron 77,9 pengőben határozta meg, de nem tudta megindokolni, miért épp ennyinek gondolta.⁷⁹ Annyi tudható, hogy a házadó-statisztika alapján – Matolcsy szerint⁸⁰ – 1930–1931-ben a falusi házak évi átlagos hasznóértéke ennél jóval magasabb, 117 pengő volt.⁸¹

Matolcsy a mezőgazdasági munkások baromfitartásból származó éves jövedelmét, illetve az általuk megkeresett tüzelőanyag értékét szintén sehonnan sem tudta, csupán elképzelte.⁸²

A mezőgazdasági munkásoknak földjeik is voltak, csak kevés. (Az eltartottjaiknak bármekkora földjük lehetett. A keresőknek elvileg 1 holdnál minden esetben kevesebb, különben a kisbirtokosok kategóriájába kellett volna kerülniük. A gyakorlatban még 20–50 holdas földtulajdonost is kimutatott köztük a népszámlálás.⁸³) Földbirtokaik jövedelmét azonban a szerző nem a mezőgazdasági munkásokéhoz számolta, hanem a 10 holdon aluli kisbirtokosokéhoz, amivel mesterségesen gazdagította a kisbirtokosokat, szegényítette a mezőgazdasági munkásokat. A földbérleteik⁸⁴ jövedelmét sehová sem számolta.

Arról a lehetőségről, hogy a mezőgazdasági munkásoknak mellékfoglalkozásból is származhatott jövedelmük, megfeledkezett. Ez igaz az összes átlag alatti jövedelmű foglalkozáscsoport föld- és házbirtokosságon kívüli mellékjövedelmeire, pedig ilyenek voltak a cenzus szerint.⁸⁵

Az 1,3 millió főnyi mezőgazdasági munkásság jövedelmét tehát Matolcsy úgy határozta meg évi 183,4 pengőben fejenként, hogy egyetlen jövedelemforrásukról sem volt tárgyyszerű értesülése.

⁷⁹ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 18.; MATOLCSY Mátyás–VARGA István: *Magyarország nemzeti jövedelme*. I. m. 51.

⁸⁰ A pénzügyminiszteri házadó-statisztika (*Adóstatistika II. füzet*. I. m. 73–92.) adataival Matolcsyét nem sikerült egyeztetnem.

⁸¹ MATOLCSY Mátyás–VARGA István: *Magyarország nemzeti jövedelme*. I. m. 144.

⁸² MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 18. – Ezt észrevette MAJOR Róbert: I. m. 46–47.

⁸³ *Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész*. I. m. 171., 177., 183.

⁸⁴ *Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész*. I. m. 182.

⁸⁵ *Az 1930. évi népszámlálás. III. rész*. I. m. 205.; *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész*. I. m. 141.

Gazdasági cselédek

A gazdasági cselédek azok a mezőgazdaságban foglalkoztatott segédszemélyek, akik hosszabb távon, folytonos szolgálatra szerződtek. A gazdasági cseléd keresők Matolcsy által megadott száma egészen pontosan a népszámlálásban gazdasági cselédként kimutatott, valamint a tehenészet, juhászat, kertészet egyéb segédszemély keresőinek összege. A gazdasági cselédek eltartottjainak számába viszont a tehenészet, juhászat, kertészet egyéb segédszemélyeinek eltartottjait nem számolta bele,⁸⁶ hanem a mezőgazdasági munkások eltartottjaihoz számította őket, amivel mesterségesen növelte a gazdasági cselédek jólétét.

A gazdasági cselédek munkajövedelmének megállapításához először is az éves járandóságuk (egész konvenciójuk) országos átlagértékeinek az ismeretére van szükség. Ám egy ilyen adatot előállítani igen nehézkes vállalkozás, mégpedig a konvenció térbeli és egy birtokon belüli változékonysága, illetve a járandóságok sokfélesége miatt.⁸⁷ Ennek ellenére Matolcsy azt állította, hogy ő tudatában van az országos átlagnak a konvenció pénzbeni és terménybeni részére vonatkozólag. Hogy mennyire vegyük szilárdnak a meggyőződését közlése hitelességében, arról sokat elárul, hogy egy másik írásában ettől teljesen eltérő felsorolást adott arról, miből állt össze országos átlagban a konvenció, majd egy harmadikban megint mást – mindig forrásmegjelölés nélkül.⁸⁸ A jövedelemeloszlásról szóló tanulmányában használt adatokat Matolcsy feltehetőleg az 1936-os *Új lexikon*ból, Kerék Mihály egyik szócikéből vette át, pontosabban szemezte ki, mert nem mindegyik ott szereplő tétellel foglalkozott.⁸⁹ A szócikk valóban azt állítja, hogy búzából, rozsból, árpából, kukoricából, tejből, készpénzből az az országos átlag, amit Matolcsy ír.

⁸⁶ *Az 1930. évi népszámlálás. III. rész.* I. m. 2–3.

⁸⁷ HAJPÁL Gyula: *A mezőgazdasági cseléd természetbeni járandóságának értékelése.* Stephaneum, Budapest, 1934. 3.

⁸⁸ MATOLCSY Mátyás: *A mezőgazdasági munkanélküliség...* I. m. 27.; MATOLCSY Mátyás–VARGA István: *Magyarország nemzeti jövedelme.* I. m. 24.

⁸⁹ KERÉK Mihály: *Mezőgazdasági munkások.* In: DOMÁNDI László–JUHÁSZ Vilmos (szerk.): *Új lexikon. Ötödik kötet.* Danthe–Pantheon, Budapest, 1936. 2723.

Nehéz elképzelni azonban, hogy tényleg így volt, mert a tárgyról csak egy országos adatgyűjtés folyt, és az más mutatott. Az FM évente állított elő a cselédbér mértékéről megyénkénti adatokat az úgynevezett gazdasági tudósítók és felügyelőségek útján, de ezek országos összesítését meg sem kísérelte. Ám a készpénzjárandóság és a főbb terményjárandóságok esetében mi megpróbálkozhatunk ezzel úgy, hogy a megyei értékeket aszerint súlyozzuk, hány gazdasági cseléd keresőt talált a népszámlálás az adott vármegyében. A vizsgálat azt mutatja, hogy volt, amiből (sokkal) többet, volt, amiből kevesebbet kaptak a hivatalos adatgyűjtés szerint a cselédek, mint Matolcsy állítja (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat. A gazdasági cselédek éves bérének egyes elemei országos átlagban⁹⁰

Járandóság fajtája	Gazdasági cselédek évi bére országos átlagban (1930–1931)	
	Matolcsy szerint	Földművelésügyi Minisztérium adatai alapján becsült
készpénz (pengő)	20,0	48,3
búza (mázsa)	9,8	7,4
rozs (mázsa)	6,2	7,4
árpa (mázsa)	2,6	2,6

A konvencionak a terménybeni és pénzbeni részén kívül voltak egyéb elemei is. Ilyen volt a baromfitartás, amelynek jövedelmét ismét csak megtippelni tudta Matolcsy. A cselédbér részét képezte a házhasználat is, amit megint 5 mázsa búza jövedelemnek vett a szerző találmásra, ahogy a tüzelőanyag értékét is ugyanilyen módon állapította meg.⁹¹

⁹⁰ A táblázat forrása: *Földárak, haszonbérek és munkabérek 1926–1933*. I. m.; *Az 1930. évi népszámlálás. III. rész*. I. m. 198; MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 19.

⁹¹ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 19.

A konvenciónak ezenfelül is voltak még szokványos tételei, de ezeknek nem találni nyomát Matolcsynál. A sok helyen tej helyett járó, de annál jóval nagyobb értéket képviselő marhatartásról, továbbá a sertéstartásról (az állattartáshoz a cselédek legelőt, istállót, pásztort stb. kaptak), az orvosi és gyógyszerköltség térítéséről, de a szegődményföldekről, sóról, szalonnáról, főzelékfélékről is megfeledezett.⁹²

Azzal viszont foglalkozott, hogy nem minden cseléd kereső jutott egész konvencióhoz. Matolcsy megtalálta a népszámlálásban, hogy a gazdasági cseléd keresők 22%-a húsz éven aluli volt, és feltételezte, hogy ők a félkonvenciósök.⁹³ Amikor azonban kiszámolta pengőben a cselédség összes jövedelmét, akkor a húsz éven aluliaknak nemcsak a konvenciójuk pénzbeni, terménybeni és jószágtartásból eredő részét felezte, hanem a számukat is.⁹⁴ Ez a számolási hiba önmagában 5%-kal csökkentette a gazdasági cselédek Matolcsy által kimutatott egy főre jutó jövedelmét.

Ennél sokkal jelentősebb az a kortársak által gyakran felemlített probléma, hogy Matolcsy a cselédek nem pénzbeni bérét termelői, más néven majori áron számította át pengőre, vagyis azon az áron, amiért a cseléd értékesíthette a fizetségül kapott terményeket. Csakhogy a járandóság jelentős részét a cselédek nem adták el, hanem maguk elfogyasztották. A városi, nem őstermelő népességnek azonban azért, hogy ugyanennyi terményhez hozzájusson, a termelőinél jóval magasabb fogyasztói árat kellett fizetnie. Vagyis a cselédekénél kimutatott 1 pengő jövedelem na-

⁹² *Földárak, haszonbérék és munkabérék 1926–1933.* I. m.; REICHENBACH Béla: *Mezőgazdasági üzemtan. I. rész. A mezőgazdasági üzem berendezése és szervezése. Első kötet. A mezőgazdasági termelés alapkellékei és ezek üzemszervezési vonatkozásai.* Pátria, Budapest, 1930. 191–193.; KOVÁCS Imre: *A gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyai.* *Magyar Szemle*, 1935/9–12. 212.; ÉBER Ernő: *Költészet és valóság a puszták népéről.* *Köztelek*, 1936/69–70. 666.; HELLER András: *Cselédsor. A mezőgazdasági cselédek helyzete 1935-ben, különös tekintettel a székesfehérvári járásra.* Szent István-Társulat, Budapest, 1937. 90–103.; IHRIG Károly: I. m. 527–528.; HAJPÁL Gyula: I. m. 5–8.; GUNST Péter: *A parasztság jövedelmi viszonyai...* I. m. 712–716.

⁹³ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás.* I. m. 19. Vö. GUNST Péter: *A parasztság jövedelmi viszonyai...* I. m. 719.

⁹⁴ A hibát NEUBAUER Gyula (*A magyar nemzeti jövedelem megoszlása.* I. m. 357.) fedezte fel.

gyobb használati értéket képvisel, mint például a középrétegek 1 pengő jövedelme. Ez abban az esetben, ha valaki a jövedelmi egyenlőtlenséget kívánja megfigyelni, súlyos probléma, ugyanis szegényebbnek tünteti fel a cselédeket, mint amilyenek azok valójában voltak.⁹⁵ Hogy ez az eljárás milyen nagymértékben alulbecsli a cselédek jólétét, arról Hajpál Gyula végzett számítást: úgy találta, hogy ha a cselédek önfogyasztását nem termelői, hanem budapesti fogyasztói áron számítja, a cselédbér értéke majdnem háromötödével növekszik.⁹⁶

Ráadásul Matolcsy nemcsak a cselédbért, hanem az összes 100 hold alatti kisbirtokos földjáraadékát, a mezőgazdasági munkások tűzifáját, minden felmért foglalkozáscsoport baromfitartásának hozadékát termelői áron számolta, ahogy minden átlag alatti jövedelmű réteg háztulajdonának hasznóértékét is majori búzaáron kalkulálta. Neubauer Gyula kísérelt meg valami fogalmat alkotni arról, milyen mértékben változtatna a jövedelemeloszlás képén, ha Matolcsy a mezőgazdálkodók önfogyasztását fogyasztói áron számolta volna: ha feltesszük, hogy a termények 40%-át a termelők maguk fogyasztották el, és a termelői árnál 50%-kal volt magasabb a fogyasztói ár, akkor a mezőgazdasági népesség jövedelme a Matolcsy és Varga által mért összes egyéni jövedelemnek 8%-ával nő, amin a félországnyi átlag alatti jövedelmű agrárnépességnek csak a közép- és nagybirtokosok, illetve közép- és nagybérlők mindössze körülbelül tizezres populációjával kellett osztozniuk.⁹⁷

Matolcsy abban a tudatban volt, hogy a gazdasági cselédeknek nincs saját házuk, mert az őket felfogadók által a konvenció-

⁹⁵ REICHENBACH Béla: I. m. 193.; VARGA, Stefan: Die Einkommenverteilung in Ungarn. *Pester Lloyd*, 1936/180. 10.; UÓ: Probleme des Nationaleinkommens. *Pester Lloyd*, 1944/55. 8.; IHRIG Károly: I. m. 524.; NEUBAUER Gyula: A magyar nemzeti jövedelem nagysága. *Közgazdasági Szemle*, 1939/7–8. 553–555.; NEUBAUER Gyula: A magyar nemzeti jövedelem megoszlása. I. m. 323–327., 346., 359.; HAJPÁL Gyula: I. m. 10–11.; *A nemzeti jövedelemszámítás és az adóstatistika problémái*. Magyar Statisztikai Társaság, Budapest, 1938. 21–22., 34–35., 53–55., 77–78. Ezzel egyébként MATOLCSY Mátyás is tisztában volt (*A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 7., 11.), de nem tett semmit a probléma kivédése érdekében.

⁹⁶ HAJPÁL Gyula: I. m. 11.

⁹⁷ NEUBAUER Gyula: A magyar nemzeti jövedelem megoszlása. I. m. 327–328.

ban biztosított lakásban élnek. Tévedett: a census közel 28 ezer ház- és házrésztulajdonost talált a gazdasági cselédek és eltartottjaik között. Ebben a körben a keresők 10%-a háztulajdonos volt. Az ebből eredő jövedelemről Matolcsy teljességgel megfeledezett. Ugyancsak nem gondolt azzal, hogy a gazdasági cselédeknek földjük és földbérletük is volt. Pedig 72 ezer főnek volt földtulajdona, 4 ezernek bérlete.⁹⁸

A mintegy 600 ezer főnyi gazdasági cselédség jövedelmét tehát Matolcsy úgy határozta meg évi 204,6 pengőben fejenként, hogy egyetlen jövedelemforrásukról sem volt tárgyyszerű értesülése.

0–10 holdas kisbirtokosok és kisbérlők

A 0–10 holdas kisbirtokosok és -bérlők jövedelmét úgy mérte fel Matolcsy, hogy gondolatban kettéhasította a parasztok személyiségét tulajdonosra és munkásra. Először kiszámolta, mennyi pengőt dolgozott össze egy ilyen törpebirtokos vagy -bérlő nap-számosként akár a saját földjén, akár másén. Aztán kiszámolta, mennyit kerestek földjeikkel tulajdonosi minőségben, azaz hány pengő ütötte volna a markukat, ha földjeiket haszonbérbe adták volna.

Innen azonban két jövedelemféleség is hiányzik. Egyrészt az, mennyire rüg a birtok felszerelése (állatok, gépek, szerszámok stb.) utáni vagyonjádék. Ezzel annak ellenére nem számolt Matolcsy, hogy a legkisebb (0–20 holdas) birtokokon volt egységy területre messze a legjelentősebb az élő leltár, vagyis az állatállomány.⁹⁹ Másrészt az egyház azt tanítja, hogy egy Istenben három személy van. A közgazdaságtan pedig azt, hogy egy parasztban is három személy van, nem pedig kettő. Vagyis háromféle minőségben tehet szert jövedelemre. A földet megmunkálóként a munkabérre. A föld tulajdonosaként a földjádékra és a felszerelés utáni tőkekamatra. Végül vállalkozóként is jövedelem-

⁹⁸ Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. I. m. 170., 176., 182.

⁹⁹ IHRIG Károly: I. m. 528.; LIPTÁK László: A birtokpolitikai munka statisztikai alátámasztása. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1936/5. 436–437.

hez juthat, ahogy azt egy földbérlő teszi.¹⁰⁰ Matolcsy vállalkozói minőségben szerzett jövedelmeket nem számít fel. Ez azzal jár, hogy a főfoglalkozású földbérlőknek kizárólag munkajövedelmet (napszámbért) számol el, vagyis jövedelmi helyzetük megegyezik nála a mezőgazdasági munkásokéval. Döntését azzal indokolta, hogy vállalkozói nyereséggel a nagy válság kellős közepén, 1930–1931-ben úgysem lehet számolni.¹⁰¹ Ezt az állítást a kisbirtokok lokális számtartás-statisztikai adatgyűjtései megerősíteni látszanak.¹⁰² Ha Matolcsynak igaza volt, akkor a Horthy-korszak többi évére nem reprezentatív az a kép, amit a törpebirtokos és -bérlő rétegről rajzolt.

A kisbirtokosok munkájukkal szerzett jövedelméről Matolcsy tudása ugyanolyan bizonytalan volt, mint a mezőgazdasági munkásokéről: esetükben is csak tippelte, hány napot dolgozhattak egy évben, és ezúttal is a hibásan számolt (alulbecsült) átlagos napszámbérral dolgozott.¹⁰³

Matolcsynak nagyon határozott értesülései voltak arról, mekkora a 0–10 holdas parasztok földtulajdona: 3 208 846 hold.¹⁰⁴ Ez a valóságos birtokviszonyaik mértéktelen eltúlzása, amely a statisztikák súlyos félreértésén alapult. Matolcsy az értesülését az 1930. évi birtokviszonyokról a vetésterületi statisztika alapján készült kimutatásból vette.¹⁰⁵ Ez községenként mérte fel a földbirtokokat. Vagyis, ha egy 200 holdas középbirtokosnak húsz falu határában volt 10-10 hold földje, akkor az ő tulajdonát a felmérés nem egy középbirtoknak, hanem húsz törpebirtoknak számolta.¹⁰⁶ Ennek következtében ebben a kimutatásban a

¹⁰⁰ Lásd például HENSCH Árpád: *Mezőgazdaságtani üzemtan*. Első kötet. *Jószágberendezés- és kezeléstan*. Vitéz A., Kassa, 1906. 26., 326., 383.

¹⁰¹ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 23.

¹⁰² KESZTYÜS Lajos: *Kutatások a tiszántúli és északi dombosvidéki kisgazdák vagyoni és jövedelmi helyzetéről az 1931–1936-ig terjedő években*. K. n., Debrecen, 1938. 49–50.

¹⁰³ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 20.

¹⁰⁴ Uo. 21.

¹⁰⁵ SAJÓHELYI István: *Gazdaságaink nagyságmegoszlása 1930-ban*. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1931/7. 669.

¹⁰⁶ Ezt korábban még Matolcsy is tudta.

0–10 holdas birtokok kategóriába nagyobb földterület esett, mint amekkora a 0–10 holdas birtokok tulajdonában tényleg volt. Hogy mennyivel, az az 1935. évi mezőgazdasági összeírásakor derült ki: azzal szemben, amit Matolcsy gondolt, nem 3 208 846, hanem csak 3 088 253 hold volt a szabadforgalmú 0–10 holdas birtokok területe.¹⁰⁷ Matolcsy abban a hitben élt, hogy ez mind a 0–10 holdas kisbirtokos foglalkozáscsoporté. Igazából azonban – mint az 1930-as census megvilágította – ennek jelentős része a többi foglalkozáscsoporté volt, vagyis azoké, akik csak mellékfoglalkozásként voltak kisbirtokosok. Ugyanakkor a 0–10 holdas birtokok eltartottjainak tulajdonában voltak 10 holdnál nagyobb földek is. Hogy mekkora földterület volt a tulajdonukban a főfoglalkozású 0–10 holdas birtokoknak eltartottaikkal együtt, azt a népszámlálásból csak megbecsülni lehet azzal a feltevéssel, hogy minden egyes birtoknagyság-kategóriában átlagosan akkorák voltak a birtokaik, mint amekkora az adott kategóriában az átlagos nagyságú szabadforgalmú birtok volt az 1935. évi mezőgazdasági összeírás szerint. Így azt kapjuk, hogy 3 208 846 hold helyett valójában 2 087 088 hold földtulajdonuk lehetett a törpebirtokoknak és törpebérlőknek.¹⁰⁸ A Matolcsy által megadottnál több mint egyharmaddal kevesebb.

Matolcsy azt is tudni vélte, hogy az 1930. évi felmérés alapján a 0–10 holdas kisbirtokok földjeiből 312 000 hold szőlő volt.¹⁰⁹ Valójában, mint 1935-ben kiderült, a 0–10 holdas szabadforgalmú földbirtokok területéből csak 187 292 volt szőlő,¹¹⁰ és még ezen is osztozniuk kellett a törpebirtokoknak és -bérlőknek a többi foglalkozáscsoporttal.

Az is kérdéses, ahogy Matolcsy a törpebirtokokokat egységnyi földterület után megillető haszonbért számolta. A szerző azt mondja, az FM haszonbér-statisztikájából veszi át, hány mázsa búza haszonbért kellett lefizetni országos átlagban a 0–5, illetve

¹⁰⁷ Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. II. Birtoknagyság-csoportok szerint. KSH, Budapest, 1937. 29*.

¹⁰⁸ Uo.; Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. I. m. 183.

¹⁰⁹ MATOLCSY Mátyás: A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás. I. m. 21.

¹¹⁰ Magyarország földbirtokviszonyai... I. m. 29*.

5–10 holdas birtokok 1 kataszteri holdjáért országos átlagban.¹¹¹ Az FM statisztikájában azonban ilyen 1930-ra és 1931-re nem találunk.¹¹² Ott egyrészt csak az 1 hold föld (feltehetően szántó-föld) után terményben fizetendő bér -tól/-ig értékei szerepelnek. Másrészt az sem olyan részletességgel, hogy külön lehetne tudni a 0–5 és 5–10 hold nagyságú birtokok haszonbérét, hanem csak a 100 hold alatti, majd a 100–1000 holdas, végül az 1000 holdnál nagyobb birtokok haszonbéréről készült kimutatás. Az FM-statisztikának az országos átlagra vonatkozó adataiból annyit lehet kiolvasni, ha az átlagos földhaszonbért a felső és alsó országos határértékek számtani közepeként becsüljük, hogy 1930–1931-ben holdanként 2,3 mázsa búza lehetett a bérleti díj Magyarországon, míg Matolcsy 2,1-del számolt.¹¹³

Az FM-felmérés országos átlagadata a haszonbérrel azonban nem sokat ér, mert azt a megyei értékek súlyozatlan átlagaként kalkulálta a minisztérium. Ezért kiszámoltam az országos átlagot a megyei határértékek számtani közepeiből úgy, hogy azokat aszerint súlyoztam, hány hold föld volt ténylegesen bérbe adva a 100 holdnál kisebb birtokokból az egyes vármegyékben 1935-ben.¹¹⁴ Így azt kaptam, hogy a Matolcsy által közölt holdankénti 2,1 mázsa búza helyett számottevően magasabb, 2,5 mázsa termény lehetett Magyarországon a 100 hold alatti birtokokon az átlagos haszonbér.

A törpebirtokosok és -bérlők házainak számát Matolcsy önkényesen azonosnak vette az ebbe a foglalkozáscsoportba tartozó keresők számával („kb. 491 000”). A népszámlálás szerint ebben a kategóriában a keresők és eltartottjaik között 476 654 ház- és házrésztulajdonos volt.¹¹⁵ Egy ház évi haszonértékét megint 5

¹¹¹ MATOLCSY Máttyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 20–21. A szőlőterület után járó haszonbért Matolcsy egészen önkényesen határozta meg.

¹¹² Sőt korábbra és későbbre sem: *Földárak és földhaszonbérek Magyarországon 1913. év végén*. Magyar Királyi Földművelésügyi Ministerium, Budapest, 1914; ÉBER Ernő: *A földárak és haszonbérek alakulása tíz év alatt. Közgazdasági Szemle*, 1939/3–4. 298–299., 306–307.; Uó: *A földárak és haszonbérek alakulása 1939-ben. Közgazdasági Szemle*, 1940/9. 643–647.

¹¹³ *Földárak, haszonbérek és munkabérek 1926–1933*. I. m.

¹¹⁴ *Magyarország földbirtokviszonyai...* I. m. 10*–18*.

¹¹⁵ *Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész*. I. m. 182.

mázsa búzának feltételezte, ahogy a baromfitartás jövedelmét is érzésre adta meg.¹¹⁶

A mintegy 1 millió 750 ezer főnyi 0–10 holdas kisbirtokosok és kisbérlők jövedelmét tehát Matolcsy úgy határozta meg évi 227,2 pengőben fejenként, hogy egyetlen jövedelemforrásukról sem volt tárgyszerű értesülése.

10–100 holdas kisbirtokosok és kisbérlők

A 10–100 holdas gazdák jövedelmének számítását pontosan azaz a technikával és pontosan ugyanazokat a hibákat elkövetve hajtotta végre Matolcsy, mint a 0–10 holdas gazdálkodóké.¹¹⁷ Csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy a munkavégzésüket évi átlag 221 napszám bérének feleltette meg, noha korábban azt mérte, hogy 1930-ban 288 napot dolgoztak.¹¹⁸ Róluk azt állítja, hogy 5 333 589 hold földjük volt,¹¹⁹ ám igazából ennek csak kevesebb mint háromnegyedére, 3 984 360 holdra becsülhető földjeik összterülete.¹²⁰ A földjeik után járó holdankénti haszonbért 1,6 mázsa búzának veszi, noha az a minisztériumi adatok alapján – mint már láttuk – 2,5 mázsának becsülhető. Újdonság, hogy ezúttal már számol a birtok felszerelése után keletkező jövedelemmel is, nem csak a föld utáni haszonbérrel. De azt, hogy az mennyi, úgy állapítja meg, hogy Kesztyüs Lajos néhány tiszántúli gazdaságra vonatkozó holdankénti adatait országos érvényűnek veszi, pedig dunántúli adatok is rendelkezésre álltak, amelyek egészen más képet mutattak.¹²¹

¹¹⁶ MATOLCSY Máttyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 21.

¹¹⁷ Uo. 22–23.

¹¹⁸ MATOLCSY Máttyás: *A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon*. I. m. 17.

¹¹⁹ A tévesen értelmezett adat forrása: SAJÓHELYI István: I. m. 669.

¹²⁰ *Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész*. I. m. 183.; *Magyarország földbirtokviszonyai...* I. m. 29*.

¹²¹ KESZTYÜS Lajos: *A kisgazdák számtartási rendszere és a debrecenvidéki kisközépgazdaságok 1931. és 1932. évi jövedelmezőségi eredményei*. K. n., Debrecen, 1933. 26.; Uő: *Kutatások a tiszántúli és északi dombosvidéki...* I. m.

A mintegy 750 ezer főnyi 10–100 holdas kisbirtokos és kisbér-lő jövedelmét tehát Matolcsy úgy határozta meg évi 431,7 pen-gőben fejenként, hogy egyetlen jövedelemforrásukról sem volt tárgyyszerű értesülése.

Bányászok és kohászok

A bányász és kohász segédszemélyek esete azért érdekes, mert legalábbis a munkajövedelmek felmérésére itt nyílt a legjobb lehetőség – Matolcsynak mégis sikerült elszűrnia. A népszám-lálásban ugyanis azt találta, hogy 33 987 segédszemélyt fog-lalkoztatott az ágazat, míg a statisztikai évkönyvben azt lelte fel, hogy a kohók és bányavállalatok adatközlése szerint 1930. október 1-jén 32 311 munkásuk volt. A különbséget megmagya-rázására Matolcsy azt a történetet fabrikálta, hogy az az 1676 kereső, aki szerepel a cenzusban, de a vállalati statisztikában nem, nem lehet más, mint a munkanélküli bányász segédsze-mélyzet.¹²²

Való igaz, hogy valamilyen előttem ismeretlen logika által ve-zérelve a magyar népszámlálások a munkanélkülieket a keresők közé sorolták annak alapján, hogy szokásosan milyen kereső tevékenységet végeztek azelőtt.¹²³ Ám ebből az 1676 főből mégis legfeljebb 115-en voltak munkanélküliek. A többiek csak azért veszték el, mert Matolcsy eltévedt a statisztikai évkönyv táblá-zatában: a munkanélkülinek hittek közül 1561 fő igazából a bá-nyák és kohók szolga és altiszt segédszemélyzete volt, akik kicsit feljebb szerepeltek a statisztikai évkönyvben, mint ahol a többi bányászati segédszemély, és akik nagyon is kerestek pénzt, sőt jóval többet, mint a többiek.¹²⁴ Így sikerült a bányász segédsze-

22. (VIII. táblázat); JUHOS Lajos–KULIN Sándor: I. m. 12–13. – Az évrre lásd IHRIG Károly: I. m. 528.

¹²² MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 23–24.

¹²³ *Az 1930. évi népszámlálás. II. rész*. I. m. 12*, 32*; *Az 1941. évi népszám-lálás. 3. Összefoglaló adatok*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat–MOL, Budapest, 1978. 37–38.

¹²⁴ *Magyar statisztikai évkönyv. 1931*. KSH, Budapest, 1932. 106.

mélyeket munkajövedelmük 11%-ától megszabadítania a szerzőnek. E hiba nélkül az egy főre jutó jövedelem ebben a foglalkozáscsoportban 12%-kal magasabb lett volna, mint amennyit Matolcsy megad.

A bányász segédszemélyek esetében végre helyesen állapította meg Matolcsy, hogy közülük 8676 fő volt ház- vagy házrésztulajdonos.¹²⁵ Hogy ebből mennyire indokolatlanul következtetett arra, hogy ezek szerint 8676 házuk volt, azt mutatja, hogy a népszámlálásból annyi kiderül, hogy a bányász és kohász segédszemélyek közül csak a keresőknek ennél jóval több, 9152 lakóháza volt.¹²⁶ A lakóingatlanaik haszonértékét most is csak a hasára ütve vette 5 mázsa búzának. Helyesen olvasta ki azt is a cenzusból, hány földbirtokos volt közöttük, és birtokuk melyik mérettartományba esett.¹²⁷ Ebből ismeretlen eljárással 10 450 holdra becsülte birtokaik nagyságát. Ha az egyes birtokkategóriákban az átlagos birtokméretet az 1935. évi mezőgazdasági összeírásra támaszkodva állapítjuk meg, akkor a bányász és kohász segédszemélyek földtulajdona 11 749 holdnak, a Matolcsy által megadottnál 12%-kal nagyobbnak becsülhető. Ennek a földnek csak a haszonbérével számolt Matolcsy. Arról már megfeledezett, hogy a bányászok és kohászok dolgozhattak is ezeken a birtokokon, ahogy az általuk bérelt földek utáni jövedelmet sem vette figyelembe.

Így végül Matolcsy a több mint 110 ezer főnyi bányász és kohász segédszemély népesség éves jövedelmét is úgy adta meg 427,3 pengőnek fejenként, hogy jövedelemforrásaikból egyet sem sikerült tárgyszerűen feltérképeznie.

A többi ágazat segédszemélyei

Az ipar, kereskedelem és hitel, közlekedés, közszolgálatok és szabadfoglalkozások segédszemélyeinek és a házi cselédeknek a számából Matolcsy kifejezett néhány ezer keresőt és eltartottjaikat: a házi, nép- és vándoripari segédszemélyeket, valamint a

¹²⁵ *Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. I. m. 184.*

¹²⁶ *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. I. m. 10.*

¹²⁷ *Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. I. m. 185.*

kofákat, házalókat, ügynököket, közraktári segédeket, a temetkezési vállalatok és a vízi közlekedés segédjeit, végül a hordárokot.¹²⁸ Közéjük számolta ellenben a szóban forgó ágazatokban foglalkoztatott segítő családtagokat.

A segédszemélyek munkabértömegét a társadalombiztosítás adataiból állapította meg. Ezt azért tehetette meg, mert – úgy tudta – 1930–1931-ben az összes ebbe a kategóriába tartozó ágazatban biztosítási kötelezettsége volt az alkalmazottaknak.¹²⁹ A társadalombiztosítási adatokban azonban jóval, 306 ezer fővel kevesebb segédszemély szerepelt, mint a népszámlálásban. Matolcsy úgy okoskodott, hogy ebből 200 ezer fő a népszámláláson kimutatott munkanélküli. A maradék 106 ezer fő feléről feltételezte, hogy szintén munkanélküli, másik feléről pedig azt, hogy alkalmi munkás, akinek van jövedelme. Meghökkenítő logikával azt tippelte, hogy egy alkalmi munkás egy év alatt pontosan annyit keres, mint egy rendes munkás.¹³⁰

A segédszemélyek jövedelmének számítása során Matolcsy hibák sorát követte el:

– Elfelejtette, hogy a körülbelül 16 ezer segítő családtagnak nem is kell benne lennie a társadalombiztosítási statisztikában, mivel nekik nem volt biztosítási kötelezettségük. Így értelemszerűen a jövedelmük sem szerepelt a társadalombiztosítók kimutatásában. Vagyis őket Matolcsy végső soron éhes szájnak, azaz a segédszemélyek eltartottjainak számította, holott vagy kereső segédszemélyként, vagy az önállók eltartottjaiként lehet őket fel-fogni.

– Rosszul tudta, hogy az 1930-as census szerint 200 ezer munkanélküli volt a vizsgált ágazatok segédszemélyei közt. Ez a nem mezőgazdasági munkanélküliek száma volt. A minket érdeklő ágazatokban csak 180 ezer munkanélkülit talált a népszámlálás. És ezek sem mind segédszemélyek voltak, hanem kö-

¹²⁸ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 24–25.; *Az 1930. évi népszámlálás*. III. rész. I. m. 4–22.

¹²⁹ 1927:XXI. tc. 1. §; 1928:XL. tc. 1. §.

¹³⁰ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 26–27.

zülük – ennyit lehet megállapítani a közölt adatokból – legalább ezer, legfeljebb 18 ezer fő tisztviselő volt.¹³¹

– Nem volt tisztában kora társadalombiztosításának rendszerével, és ezért tévesen gondolta, hogy aki a segédzemélyek közül a munkanélküliek kimutatásában és a társadalombiztosítók adataiban sem szerepel, ténylegesen feltétlenül alkalmi munkás vagy munkanélküli volt. Lehetett a társadalombiztosítónál be nem jelentett foglalkoztatott is (például házi cseléd). Ennél fontosabb, hogy helyet foglalhatott a társadalombiztosító tisztviselői választócsoportjában is.¹³² A művezetők, előmunkások, altisztek, kereskedelmi segédzemélyek és általában az évi vagy havi fizetéssel alkalmazott segédzemélyek ugyanis mind segédzemélyek voltak a népszámlálások terminológiája szerint, de a tisztviselőkkel sorolták őket egy csoportba a társadalombiztosítás szempontjából,¹³³ és szétválasztani sem lehet az adatközlésben a jövedelmüket a tisztviselőkéétől. A Matolcsy által megfigyelt bértömeg csupán a munkás választócsoport munkajövedelme. Vagyis a szerzőnek valójában csak a segédzemélyek rosszabbul fizetett többségének munkabéréről voltak adatai, azokban a „munkásarisztokrácia” (közéjük értve ezúttal az altiszteket is) jobb anyagi viszonyai nem tükröződnek, és nincs is mód arra, hogy az összes biztosított segédzemély munkajövedelméről tájékozódhassunk.

– Munkásokra vonatkozó béradata még a „munkásarisztokrácia” nélküli segédzemélyek viszonyairól sem árulkodik, mert – azzal szemben, amit a szerző hitt – a számai csak az ipari munkásokra, közülük is az Országos Társadalombiztosító Intézetnél biztosítottakra vonatkoznak, a különálló biztosítónál biztosított

¹³¹ A munkanélküliek száma egyes fontosabb foglalkozási ágak és a munkanélküliség időtartama szerint. *Statisztikai Havi Közlemények*, 1931/7–9. 410.; HOLLÓS István: Munkapiac. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1938/4. 408.

¹³² A m. kir. népjóléti és munkaügyi miniszter 1929. évi 200. eln. számú rendelete, az Országos Társadalombiztosító Intézet önkormányzati szervei tagjainak választásánál irányadó egyes rendelkezésekről. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1929. 606–607.; 1927:XXI. tc. 3. és 180. §; 1928:XI. tc. 4. §; *Magyar statisztikai évkönyv*. 1930. KSH, Budapest, 1931. 36.

¹³³ Sőt, ha elérték egy bizonyos jövedelemhatárt, akkor nem is voltak kötelezettek a biztosításra.

dohányipari és közlekedési segédszemélyekre nem.¹³⁴ Honnan lehetne legalább az ő bérükről tájékozódni? Matolcsy munkahelye, a Magyar Gazdaságkutató Intézet (MGI) siet a segítségünkre, habár az intézet is csak apránként értette meg, mit jelentenek a gazdasági helyzetjelentéseikben a társadalombiztosítási adatok alapján közölt bértömegadatok. Végül a számok többszöri visszamenőleges átírása után 1938-tól már az összes biztosítóintézet adatait összesítette az MGI az egész munkás választócsoporthoz, nem csak az ipari munkásokra vonatkozóan. Innen tudjuk, hogy a bejelentett munkahellyel bíró, „munkásarisztokraták” nélküli iparban és közlekedésben foglalkoztatott munkásság évi munkajövedelme 1930–1931 átlagában 743,7 millió pengő volt, ami 37%-kal több, mint amit Matolcsy megad (544,2 millió pengő).¹³⁵

– A házi cselédekről azt állította, hogy 103,1 millió pengő összesen a munkajövedelmük,¹³⁶ ami 522,9 pengőt jelent egy főre a házi cseléd keresők és eltartottjaik körében. Hogy ezt honnan vette, számomra rejtély. Az első adatot erről az MGI egyik 1938. évi jelentése közölte, amely szerint 1930–1931-ben 43,8 millió pengő volt a házi cselédek jövedelme, ami fejenként évi 222,1 pengőt jelent.¹³⁷ Ebben az adatban azonban a cselédek természetben kapott juttatásai nem szerepelnek. Mindenesetre a Matolcsy által megadott érték irreálisan jómódúnak tünteti fel a házi cselédeket a többi foglalkozáscsoportéhoz képest. Az ugyanis annyit tenne, hogy a házi cselédek körülbelül a Matolcsy által számolt országos átlaggal megegyező jólétben élők voltak, és így sokkal gazdagabbak az összes fizikai munkát végző foglalkozáscsoportnál, még a 10–100 holdas birtokosoknál is.

¹³⁴ *Az Országos Társadalombiztosító Intézet jelentése az 1929. évi működéséről.* Kunossy Grafikai Műintézet, Budapest, 1930. 213.; *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése.* 29. Budapest, 1936. 111.; *Magyar statisztikai évkönyv.* 1930. I. m. 36. – Lásd még HEGEDŰS Márton: *A hazai kézművesipar jelentősége a nemzeti jövedelem szempontjából.* K. n., Budapest, 1931. 14–16.; HOLLÓS István: I. m. 410.

¹³⁵ *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése.* 37. Budapest, 1938. 126.

¹³⁶ MATOLCSY Máttyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás.* I. m. 27.

¹³⁷ *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése.* 37. Budapest, 1938. 126.

Ennek a foglalkozáscsoportnak Matolcsy szerint 154 750 háza vagy házrésze volt.¹³⁸ A népszámlálás igazából azt mutatja, hogy 147 309 főnek volt közülük háza vagy házrésze. Egy ház haszonértékét ezúttal is körülbelül 5 mázsa búzának, egy átlagos falusi ház állítólagos évi bérének feleltette meg annak ellenére, hogy a vizsgált segédszemélyek jobbára városban éltek.¹³⁹ A szerző szerint „kb. 150 000 kat. hold” földtulajdonuk volt.¹⁴⁰ Valójában a tulajdonukban lévő földterület 162 667 holdra becsülhető.¹⁴¹ A földbérletekre ezúttal sem fordított figyelmet.

Matolcsy az ebbe a foglalkozáscsoportba tartozó mintegy 1,9 millió kereső és eltartott évi fejenkénti jövedelmét úgy határozta meg 376,4 pengőben, hogy egyetlen jövedelemforrásukról sem sikerült tárgyszerű értesüléshez jutnia.

Kis jövedelmű önálló iparosok

Az átlag alatti jövedelmű önálló iparosok¹⁴² tárgyalása még a Matolcsy-tanulmány átlagához képest is rendkívül homályos. Ez aligha véletlen: az egész felmérésnek talán ez a legkínosabb fejezete.¹⁴³

Hogy mit csinált a szerző, az csak akkor derül ki, ha Matolcsynak a Varga Istvánnal készített nemzeti jövedelemszámítását is fellapozzuk. Ott egy teljességgel önkényes módszer-

¹³⁸ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 27.

¹³⁹ *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész*. I. m. 116.

¹⁴⁰ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 27.

¹⁴¹ A házakra és földekre lásd *Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész*. I. m. 184–187. Az adatokban a Matolcsy által kihagyott vándor-, nép- és házi iparosok. stb. házai és földjei is benne vannak.

¹⁴² MATOLCSY abban a hitben élt, hogy az önálló iparosok mind kisiparosok (*A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 28.; MATOLCSY Mátyás–VARGA István: *Magyarország nemzeti jövedelme*. I. m. 41–42). Ám erről szó sincs: a közép- és nagyiparosok is önálló iparosok. A mintegy 12 ezer vándor-, nép- és háziiparos önállót és eltartottaikat Matolcsy kifejejtette az önálló iparosok közül.

¹⁴³ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 28.

rel kiszámolta a fővárosi önálló iparosok átlagos jövedelmét. A törvényhatósági jogú városokban, továbbá a vármegyékben élő ipari önállókét viszont csak megmondta tisztán ráfogásos módszerrel.¹⁴⁴ De kik lehettek közülük a kisjövedelműek, és kik a jómódúak? Matolcsynak erre kellett volna választ adnia a jövedelemeloszlást vizsgáló tanulmányban. A számokból derül csak ki, milyen megoldást választott: az a mulatságos ötlete támadt, hogy a vármegyékben (azaz a községekben és a megyei városokban) összeírt önálló iparosok voltak a kisjövedelműek,¹⁴⁵ míg a székesfővárosban és a törvényhatósági jogú városokban élő önálló iparosok a jómódúak.¹⁴⁶ Vagyis a miskolci suszter ezek szerint gazdag ember, a diósgyőri gyáros szegény.

Matolcsy tehát úgy állapította meg a szerinte 470 ezer fős kisjövedelmű önálló iparos népesség évi jövedelmét 319,5 pengőben fejenként, hogy arról semmilyen tárgyilagos értesülése nem volt.

A maradék kis jövedelmű

A Matolcsy által utolsóként tárgyalt kisjövedelmű rétegbe a külön megnevezés nélküli napszámosok, foglalkozás nélküliek, ismeretlen foglalkozásúak és a véderő legénysége tartozik. Az ő jövedelmüket évi 250 pengőnek vette fejenként.¹⁴⁷ Hogy miért pont ennyinek? Semmivel sem tudta döntését alátámasztani.¹⁴⁸

¹⁴⁴ MATOLCSY Mátyás–VARGA István: *Magyarország nemzeti jövedelme*. I. m. 41–42. – Matolcsy és Varga úgy számolta a budapesti önálló iparosok jövedelmét, hogy LAKY Dezső művéből (*Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1929. 344–351.) ismerte, hány szobás lakásban élnek és mennyi lakbért fizetnek a fővárosban, majd kitalált minden szobaszámhoz egy arányt a jövedelem és a lakbér között, és ebből visszafejtette a jövedelmek szintjét.

¹⁴⁵ Ezt NEUBAUER Gyula (*A magyar nemzeti jövedelem megoszlása*. I. m. 355.) fedezte fel.

¹⁴⁶ Ezzel önmagával is ellentmondásba került, mert nemcsak a vármegyei, hanem a törvényhatósági jogú városok ipari önállóinak is akkora jövedelmet talált ki, amely alapján a szerénysorúak közé kellett volna tartozniuk. MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 50.

¹⁴⁷ Uo. 28.

¹⁴⁸ Ezt kifogásolta már MAJOR Róbert: I. m. 47.

Ennek a 220 ezer főnek a jövedelmi helyzetéről sem volt Matolcsynak semmilyen tárgyszerű értesülése.

*

Összességében a nyolc kisjövedelmű foglalkozáscsoportból egyetlen olyan sem volt, amelynek akár csak egyetlen jövedelemforrását tárgyszerűen fel tudta volna mérni Matolcsy. A nyolcból két esetben nem is erőlködött semmilyen adaton alapuló állítást tenni, csak a hasára ütött (kisjövedelmű önálló iparosok, maradék kisjövedelmű). A többi esetében nem sikerült olyan adatokra szert tennie, amelyek tényleg arról szólnak, amiről ő ki szeretne volna faggatni azokat. Mindössze egy kategória volt – a messze legkisebb: a bányász és kohász segédszemélyeké –, ahol legalább a fő jövedelemforrásukról sikerülhetett volna érvényes információt találnia, de azt is elrontotta. Még a kisbirtokosok földjára-dékáról adhatott volna észszerű becslést, de az sem jött össze. Matolcsy ezenfelül még számos „ki nem kényszerített” hibát elkövetett. Melléfogásai általában inkább alulmérték – volt, hogy elég jelentősen – a kisjövedelmű réteg jólétét, de tévedett nagyot is a „javukra”.

Minden alapot nélkülöző totózás tehát az az állítás, hogy a népesség legszegényebb 81%-a a jövedelmeknek csak 44%-ával rendelkezett. Ennek a szerző baklövéseinél is fontosabb oka, hogy nem álltak rendelkezésre tömeges megfigyelésen nyugvó információk a jövedelmekről. *Ami Matolcsy ki akart számolni, azt nem lehetett kiszámolni. Ezért úgy járt el, ahogy a népi szociográfusok is: benyomásait, egyedi tapasztalatait és a benne élő sztereotípiákat életképekké alakította anélkül, hogy tudni lehetett volna, vajon tipikus-e, átlagos-e az a kép, amit leszűrt. A különbség csak az, hogy amíg a szociográfus a népről irodalmias életképeket gyártott, addig Matolcsy közgazdaságiasakat, amiket aztán pengősített.*

A polgári társadalom és a legnagyobb jövedelműek

Erről a fiktív alapról elrugaszkodva Matolcsy azt feltételezte, logikailag helyesen, hogy azok a pengők az összes egyéni jövedelemből, amelyek nem a szerénysorúak zsebébe kerültek, a jómódúak (a polgári társadalom és a legnagyobb jövedelműek) kasszájába folytak be. Csakhogy így mindenkit jómódúnak tekintett, akit nem sorolt be a nyolc szerénysorú foglalkozáskategória egyikébe. Mindez százezres tömeg esetében igen különös elgondolás.¹⁴⁹ Jómódúnak számolta Matolcsy a részes földműveseket, az összes önálló kereskedőt a falusi szatócsokkal együtt, az önálló tehenészeket, juhászokat, kertészeket, továbbá a szénégetőket, méhészeket, halászokat, aztán a gatyamadzagfonókat, szalmaszakajtó-kötőket, patkányirtókat, kofasegégeket, házalósegégeket, hordárokat, bérszolgákat, messenger boyokat, gátőröket, cigánykovácsokat, kegydíjas hivataloszolgákat, az összes egyéb foglalkozásút, köztük a lenctartókat, kóborcigányokat, egyéb csavargókat, házmestereket, takarítónőket, utcai cipőtisztítókat és kéjnéket stb.¹⁵⁰ Ezeknek az egzisztenciáknak tévesen a jómódúak közé sorolása az egyenlőtlenség mértékének alulbecslése irányába hat.

A következő lépésben Matolcsy leválasztotta a leggazdagabbakat a jómódúak csoportjáról úgy, hogy megkereste a jövedelemadó-statisztikában a 10 000 pengőnél nagyobb adóalappal bírókat,¹⁵¹ ami 1931-ben – az egy keresőre jutó eltartottak számának országos átlagával számítva – a népesség 0,42%-ára, 36 ezer főre állt, akikhez az összes bevallott jövedelem 10%-a, 464,3 millió pengő folyt be.¹⁵² Ebből – mint azt a szerző más kategóriáknál is megtette – le kellene vonni a magánadóssági kamatot, de ez végül

¹⁴⁹ Ezt észrevette már HEIN János: Magyarország nemzeti jövedelmének megoszlása. *Közgazdasági Szemle*, 1940/10–11. 735–736.

¹⁵⁰ *Az 1930. évi népszámlálás. III. rész.* I. m. 1*–16*, 2–23.

¹⁵¹ Matolcsynak ezzel a módszerrel valójában korántsem a leggazdagabbakat sikerült azonosítania, mivel a jövedelemadót a háztartás minden kereső tagja után a háztartásfő fizette (A jövedelemadó és a vagyoadóra... I. m. 168–169.). Következésképp az, hogy valaki elérte-e a 10 000 pengős határt, egyáltalán nemcsak a jómódjától függött, hanem attól is erősen, mekkora volt a család.

¹⁵² *Adóstatistika II. füzet.* I. m. 129., 133.

elmaradt.¹⁵³ És tényleg nem is lett volna érdemes ezen kukacskodni, ha figyelembe vesszük, innentől fogva Matolcsy mennyire függetlenítette magát azoktól az adatoktól, amiket talált.¹⁵⁴ Az adócsalásra hivatkozva ugyanis a leggazdagabbak részesedését az összes egyéni jövedelemből taláalomra megszorozta kettővel,¹⁵⁵ és az is eszébe jutott, hogy az adóeltitkolás miatt a valóságban többeknek lehetett 10 000 pengőnél nagyobb jövedelmük, mint amit a statisztika kimutatott, úgyhogy a leggazdagabbak számát is megszorozta, mégpedig 1,44-dal. Vagyis Matolcsy költészetének leghíresebb eleme, amit a történészek olyan bájos borzongással szoktak idézni, tehát hogy a népesség 0,6%-ának a jövedelmek 20%-a jutott,¹⁵⁶ szintiszta kitalálás, amint azt Matolcsy Mátyás világosan közli az olvasóival.¹⁵⁷

Végül azokat a pengőket, amelyeket az összes egyéni jövedelemből sem a leggazdagabbaknak, sem a fizikai munkát végző foglalkozáscsoportoknak nem juttatott korábban Matolcsy, elnevezte a polgári társadalom, magyarán a középosztály jövedelmének. Mivel láttuk, hogy a szerző mind a felső, mind az alsó rétegek jövedelemszintjét önkényesen és hibásan állapította meg, értelemszerűen a polgári társadalom jövedelemszintje is merő béljőslés.¹⁵⁸

¹⁵³ NEUBAUER Gyula (A magyar nemzeti jövedelem megoszlása. I. m. 335., 359.) azért megbecsülte, hogy a szükséges levonásokkal a népesség 10 000 pengőnél nagyobb jövedelem után adózó 0,4%-ának jövedelme 9%-kal alacsonyabb, 464,3 millió helyett 422,3 millió pengő lett volna.

¹⁵⁴ Matolcsy eljárását karikírozza K. HAVAS Géza: I. m. 57.

¹⁵⁵ HEIN János (I. m. 740.) becslése szerint a 10 000 pengőnél nagyobb jövedelem után adózók körében az eltitkolt jövedelem nem a bevallott 100%-át, hanem csak 21,8%-át tette ki.

¹⁵⁶ HEIN János becslése szerint így a felső 0,4%-nak a jövedelmek 12,8%-a jutott. Uo.

¹⁵⁷ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 30–31.

¹⁵⁸ Uo. 31.

Nemzetközi összehasonlítás

Matolcsy jól tudta, hogy ennek az egyenlőtlen jövedelemeloszlási képnek a koholásával még semmit sem végzett. Hiszen a javak egyenlőtlen eloszlása úgyszólván természeti törvény, minden népességre jellemző. Az igazi kérdés az, egyenlőtlenebb volt-e az általa Magyarországnak kieszelt jövedelemeloszlás, mint a külföldön megfigyelhető.

Összehasonlításként Matolcsy német és amerikai adatokat használt.¹⁵⁹ Abban az amerikai kutatóintézeti hírlevélben, amelyet forrásként megad, nemhogy a német, de az amerikai adatsort sem találtam.¹⁶⁰ Önszorgalomból azért kinyomoztam mindkét számsor eredetét. A német adatok 1928-ból, tehát a világválság előtről valók.¹⁶¹ Az amerikai eset meglehetősen kínos: Matolcsy elmulasztotta megemlíteni, hogy az USA 1918-as, hitelességi szempontból egyébként szintén igen gyenge lábakon álló adatait mérte a magyar 1930–1931-esekhez.¹⁶²

Ám ha a német, amerikai és magyar adatok egyaránt valóságosak és egymással egykorúak lennének, akkor sem mutatnának semmi biztosat arról, hol volt nagyobb az egyenlőtlenség, mert a német és amerikai statisztika nem ugyanakkora hányadát sorolta a népességnek az alsó, középső és felső jövedelemkategóriájába, mint a magyar, így az adatok nem összevethetőek.¹⁶³

¹⁵⁹ Uo. 32–33.

¹⁶⁰ <https://www.nber.org/about-nber/history/historical-archives/nber-bulletins-1922-1940> (Letöltve: 2023. 11. 10.).

¹⁶¹ Statistisches Reichsamts (Hrsg.): *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. Einundfünfzigster Jahrgang*. Reimar Hobbing, Berlin, 1932. 527.

¹⁶² MITCHELL, Wesley Clair–KING, Willford I.–MACAULAY, Frederick R.–KNAUTH, Oswald W.: *Income in the United States. Its Amount and Distribution, 1909–1919*. Volume I. *Summary*. Harcourt, Brace and Company, New York, 1921. 124–139.; MACAULAY, Frederick R.: The Construction of a Frequency Curve for All Income Recipients. In: MITCHELL, Wesley Clair (ed.): *Income in the United States. Its Amount and Distribution, 1909–1919*. Volume II. *Detailed Report*. National Bureau of Economic Research, New York, 1922. 424–425.; MERWIN, C. L., Jr.: American Studies of the Distribution of Wealth and Income by Size. In: *Studies in Income and Wealth. Volume Three*. National Bureau of Economic Research, New York, 1939. 37–38., 63.

¹⁶³ Erre az évrre lásd VARGA, Stefan: Die Einkommenverteilung in Ungarn. I. m. 10; Uó: Probleme des Nationaleinkommens. I. m. 8.; NAVRATIL Ákos:

Lehet-e esetleg jobb, azaz időben közelebb eső és a jövedelem szerint sorrendbe rendezett népességet Matolcsyéhoz hasonló méretű kategóriákba osztó külföldi összehasonlító adatsort találni? Németországnak az 1932-es, válságos évre vonatkozó jövedelemeloszlása is ismert. De abból is csak annyi derül ki, hogy a Matolcsy által elgondolt Magyarországon a felső 0,6%-nak a jövedelmekből nagyobb rész jutott, mint a leggazdagabb német 0,6%-nak, mivel a leggazdagabb német 0,9%-nak is kisebb volt a részesedése, mint idehaza a legjobb módú 0,6%-nak állítólag. Sokkal érdekesebb az 1929. évi amerikai jövedelemeloszlás. Ez ugyanis megmutatja, hogy – a szokásoktól eltérően – mennyire nem érdemes Matolcsy számsorában a példátlanul egyenlőtlen Horthy-kori magyar jövedelemeloszlás jelét felfedezni: Maurice Leven és társai majdnem pontosan ugyanolyannak számolták az USA jövedelemeloszlását, mint amilyennek azt Matolcsy elképzelte Magyarországon (2. táblázat).¹⁶⁴

Közgazdaságtan. II. kötet. Gergely R., Budapest, 1939. 626.; NEUBAUER Gyula: A magyar nemzeti jövedelem megoszlása. I. m. 349.; HEIN János: I. m. 740. – A Matolcsy által kapott végeredményt törekedett összehasonlíthatóvá átalakítani: SCHMIDT Ádám: I. m. 317–318.; RÉVÉSZ Tamás: A háztartási jövedelmek és az adóterhek rétegmegoszlása. *Statisztikai Szemle*, 2002/4. 387–388.

¹⁶⁴ Jelen állás szerint annyit tudni a Horthy-kori jövedelemeloszlásról nemzetközi összehasonlításban, hogyan alakult a jövedelemadó-statisztika szerinti legmagasabb jövedelmű 1% részesedése az összes jövedelemből néhány másik országhoz képest. Mavridis és Mosberger kutatása szerint a Horthy-korszakban a leggazdagabb 1% részesedése az összes jövedelemből Magyarországon jellemzően kisebb volt, mint Indiában. Ugyanakkora körülbelül, mint Franciaországban. És nagyobb, mint az észak-európai országokban és Németországban. MAVRIDIS, Dimitris–MOSBERGER, Pálma: *Income Inequality and Incentives. The Quasi-Natural Experiment of Hungary, 1914–2008. World Inequality Lab Working Papers*, 2017/17. 10., 38. <https://wid.world/document/mavridis-mosberger-2017> (Letöltve: 2023. 10. 15.).

2. táblázat. Jövedelemeloszlási számítások eredményei Magyarországon, az Egyesült Államokban és Németországban (1929–1932)¹⁶⁵

Magyarország, 1930–1931 (Matolcsy Mátyás szerint)			USA, 1929 (Maurice Leven et al. szerint)			Németország, 1932 (Statistisches Reichsamf szerint)		
Évi jövedelem/fő (pengő)	Népesség (%)	Összes jövedelem (%)	Évi jövedelem/fő (dollár)	Kereső népesség (%)	Összes jövedelem (%)	Évi jövedelem/fő (márka)	Kereső népesség (%)	Összes jövedelem (%)
–1000	81,19	44,05	–2000	80,77	43,33	–3000	91,31	67,70
1000–10 000	18,21	35,95	2000–20 000	18,72	37,12	3000–8000	7,80	22,74
10 000–	0,60	20,00	20 000–	0,51	19,55	8000–	0,89	9,56
Összesen	100,00	100,00	Összesen	100,00	100,00	Összesen	100,00	100,00

¹⁶⁵ A táblázat forrása: MATOLCSY MÁTYÁS: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 29–31., 49–50.; LEVEN, MAURICE-MOULTON, HAROLD G.-WARBURTON, CLARK: *America's Capacity to Consume*. The Brookings Institution, Washington, 1934. 206–207.; *Die Einkommenschichtung im Deutschen Reich. Wirtschaft und Statistik*, 1939/17–18. 660. – Leven és társai számításának kritikájára lásd MERWIN, C. L., Jr.: I. m. 64–67. A német számításnál lásd még Statistisches Reichsamf (Hrsg.): *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. Sechsendfünfzigster Jahrgang*. Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik, Paul Schmidt, Berlin, 1937. 535. A megjelölt jövedelmi kategóriák a táblázat Magyarországra vonatkozó részében Matolcsy állításának, nem a valóságnak felelnek meg. Emelítettük már, hogy százezres tömegben kerültek fizikai munkát végzők a jómódúak táborába. A 99 holdas gazdálkodónak és eltartottjainak viszont bajosan maradt 1000 pengő alatt a fejenkénti jövedelme, Matolcsy mégis abba a kategóriába sorolta őket. A legfelsőbb jövedelemkategóriában is lenniük kell az előirt-nál szegényebbeknek, ugyanis a 10 000 pengőnél több jövedelem után adót fizeteket sorolta ide, márpedig a jövedelemadót a háztartásfő fizette, tehát a jövedelmén még osztoznania kellett az eltartottjaival. Lásd még NEUBAUER Gyula: *A magyar nemzeti jövedelem megoszlása*. I. m. 350–352.

Összegzés

Nagyok voltak-e tehát a jövedelmi egyenlőtlenségek a Horthy-korszak Magyarországon? Fogalmunk sincs, mert az egyetlen forrás, amelyből ezt kiolvasni vélték, azaz Matolcsy Mátyásnak a jövedelemeloszlásról szóló tanulmánya, légből kapott. Végeredménye fikciók bonyolult rendszerére épülő fikció. (Hogy ezek után hogyan derítsük ki, mekkora volt az egyenlőtlenség Magyarországon, arra lenne egy ötletem: az antropometrikus történetírás módszereivel, de erről majd máskor.)

Hogy Matolcsy számításának megalapozatlansága eddig nem derült ki, az kisebb mértékben Matolcsy Mátyás hibája. Egyrészt bénázni emberi dolog. Főleg hajlamos rá az ember, ha csetlés-botlása eredménye épp kapóra jön a politikai programjának igazolására. Másrészt Matolcsy nem vezette félre az olvasóit: vagy világosan elmondta, mit csinált, vagy nem lehetetlenítette el teljesen, hogy rájöjjünk. Már az előszavában leszögezte, hogy számításai „inkább csak nagyságrendeket jeleznek”.¹⁶⁶ Igazából csak forrásai meg nem jelölése miatt haragudhatunk rá, ám ez akkoriban elég divatos volt.

Ezt a nyersanyagot a késő Kádár-kori társadalomtudomány kezdte el némi vonakodással a Horthy-kori „kivételesen egyenlőtlen”¹⁶⁷ jövedelemeloszlás bizonyítékaként használni. Aztán Matolcsy eredményei bekerültek a történeti szintézisekbe úgy, hogy a szerzők felütötték a művét, de nem figyeltek oda rá, csak kiírták a készpénznek vett adatokat a szöveg megemésztése nélkül. A még újabb munkák szerzői már olykor csak hivatkoztak Matolcsyra, de ki sem nyitották, hanem egymás beszámolóiból építkeztek. A történészek Matolcsyt, illetve egymást hajlítgatva, kiforgatva dagasztották a mendemondát.

Matolcsy munkáját azonban ne felejtjük el. A mű értékes történeti forrás, csak nem a két világháború közötti Magyarországról árul el valamit, hanem Matolcsy Mátyás érzésvilágáról. Arról ta-

¹⁶⁶ MATOLCSY Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. I. m. 7.

¹⁶⁷ ANDORKA Rudolf: *Társadalomstatisztika az 1930-as években*. I. m. 400.

núskodik, hogyan értette meg az őt körülvevő világot egy szélső-jobboldali elme.

Mit mond tehát el a Matolcsy-féle jövedelemeloszlás-kalkuláció a Horthy-korszakról? Semmit. Ettől a Horthy-kor valósága lehetett a brutális egyenlőtlenlégek társadalma, de akár egy szocialista falanszter is. Mit mond el a sztori rólunk, történészekről? Mindent.

PAP MILÁN

Megküzdési stratégiák

Jelentések az olajválságról és a kádári vezetés
1973–1974-ben

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.3>

A fél évszázada berobbant olajválság alaposan megváltoztatta a világ gazdasági, ugyanakkor politikai viszonyait is. A válságnak nevezett hetvenes évtized ekkor került valóban mély válságba, strukturális átalakulásokat kényszerítve ki a nyugati gazdaságokban, illetve a globális gazdasági kapcsolatokban.¹ A gazdasági struktúrák változását ideológiai átalakulások követték, amelyek alapvetően határozták meg a hidegháborús versengést a hetvenes évtized végétől.² A keleti blokk országaiban e

¹ A hetvenes évek valójában világgazdasági „trendfordulót” és a gazdasági erőviszonyok döntő transzformációját hozták, amely több lépésben ment végbe az évtized folyamán, ahogy azt Szegő Iván Miklós összefoglalta. SZEGŐ Iván Miklós: A hetvenes évek gazdasági trendfordulója és a kétpólusú világ megtörése. Köztes-Európa a változó globális politikai-gazdasági erőterben: tünetek és kiváltó okok. In: RAINER M. János (szerk.): *„Hetvenes évek”. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2020. 11–53. A hetvenes évek olajválságairól és azok következményeiről lásd: Fiona VENN: *The Oil Crisis*. Longman, London, 2002; Elisabetta BINI–Giuliano GARAVINI–Federico ROMERO (eds.): *Oil Shock: The 1973 Crisis and its Economic Legacy*. I. B. Taurus, London–New York, 2016. Az amerikai olajválságról kiváló politikatörténeti munka: Meg JACOBS: *Panic at the Pump: The Energy Crisis and the Transformation of American Politics in the 1970s*. Hill and Wang, New York, 2016. A hetvenes évekről mint globális válságról lásd a legnevesebb történész szerzőket felvonultató kötetet: Niall FERGUSON–Charles S. MAIER–Erez MANELA–Daniel J. SARGENT (eds.): *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.–London, 2010.

² Az 1973–1974-es olajválsággal kapcsolatos nyugati stratégiák komparatív elemzését adták egy-másfél évtized távlatából: G. John IKENBERRY: The irony of state strength: comparative responses to the oil shocks in the 1970s. *International Organization*, 1986/1. 105–137.

változások látszólag lassabb ütemben folytak, eleinte a világpiaci volatilitások kiszolgáltatottságától való védelem hamis illúziójában. Ebben a kontextusban Magyarország a két világ közötti érintkezési ponton igyekezett navigálni, egyaránt kihasználva a Szovjetunió nyújtotta gazdasági biztonsági hálót és a világpiac-hoz való egyre szélesebb körű hozzáférést.³

A Kádár-korszak historiográfiájában az 1973–1974-ben bekövetkezett olajválság időszaka elsősorban az eladósodás folyamatának kiemelt fordulópontja. A gazdaságtörténeti kulcsidőszak egyrészt értékelhető az „előre menekülés” gazdaságpolitikai időszakaként, amely a gazdasági struktúraváltást a nyugati technológia és kölcsönök segítségével kívánta végrehajtani,⁴ másrészt az önbecsapás időszakaként, amelynek során a magyar politikai vezetés ideológiai és társadalompolitikai okokból nem volt hajlandó felismerni a megváltozott világgazdasági kondíciókat, miközben szabad utat engedett a nagyarányú hitelfelvételnek.⁵ Sőt, ezen időszak nemcsak a szocialista korszak adósságválságaként,

DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020818300004495>; Roy LICKLIDER: The Power of Oil: The Arab Oil Weapon and the Netherlands, the United Kingdom, Canada, Japan, and the United States. *International Studies Quarter*, 1988/2. 205–226. DOI: <https://doi.org/10.2307/2600627> Az évtized elején egymást követő krízisek hatására átalakuló amerikai (kül-)politikáról lásd: Daniel J. SARGENT: *A Superpower Transformed: The Remaking of American Foreign Relations in the 1970s*. Oxford University Press, Oxford, 2015. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195395471.001.0001> Az Európai Gazdasági Közösség szerepének és pozíciójának az olajválság hatására végbe ment változásáról a globális gazdaságban lásd: Laurent WARLOUZET: *Governing Europe in a Globalizing World: Neoliberalism and its Alternatives following the 1973 Oil Crisis*. Routledge, London–New York, 2018. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315189871>

³ KOZMA Ferenc: Külgazdaság-stratégiai kihívások a hatvanas évtizedben. *Múltunk*, 2001/4. 78–106.; GERMUSKA Pál: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. *Századok*, 2012/1. 47–78.; FÖLDES György: A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, 1948–1973. *Századok*, 2013/6. 1349–1375.

⁴ FÖLDES György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Maecenas Kiadó, Budapest, 1995. 77–142.

⁵ MONG Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri, Budapest, 2012. 127–168.

hanem a második világháború óta maig tartó magyar adósság-felhalmozás fordulópontjaként is számontartható.⁶

De 1973–1974 egy másik válság kiéleződésének és tulajdonképpeni lezárásának is az időszaka: a kádári politikai vezetés reformszárnyának leváltása és a reformellenes erők ideiglenes győzelme egy, a gazdasági válsággal párhuzamos krízishelyzetet eredményezett. Természetesen a gazdasági válság és a vezetés válsága nem választható el egymástól, ezek eredője pedig a szovjet vezetés magyar reformmal való elégedetlensége volt. A magyar–szovjet viszony két eleme vált elsőrendűen fontossá a hetvenes évek első évtizedében. Egyrészt gazdaságilag, mint az energia és a nyersanyagok importforrása, illetve a Szovjetunió mint a magyar termékek felvevőpiaca. Másrészt mint az olyan hatalmi centrummal való politikai egyezkedés terepe, amelyen az erősebb fél a gazdasági reform megváltoztatására, „visszaszorítására” irányuló szándékát időről időre érvényesíteni kívánja. Az így értett szovjet politika okozza a kádári politikai vezetés átalakulását és többéves bizonytalanságát legkésőbb 1972 februárjától. Kádár zavidovói látogatása a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) főtitkáránál, Leonyid Brezsnyevnél, majd a pártvezetéstől való visszavonulásának taktikus felvetése egy kisebb krízis jeleit mutatják a vezetés csúcán.⁷ Valójában sem 1956 óta, sem a nyolcvanas évek végéig nem jelent és nem jelenik meg hasonló bizonytalanság a pártvezetésben. Az olajválság tehát egy akut vezetési krízis lefolyása közben jelentkezett, olyan időszakban, amelyben éppen békés átmenetét éli a magyar–szovjet viszony, hogy 1974-ben tovább romoljon a helyzet. Ez pedig már személyi átalakulásokhoz és a reform részbeni megakasztásához vezetett.

A helyzetet tovább bonyolította a nagy geopolitikai és gazdasági blokk átalakulása. A szocialista országok számára terve-

⁶ MIHÁLYI Péter: *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013*. Corvina Kiadó, Budapest, 2013.

⁷ A magyar–szovjet viszony alakulásáról, a szovjet szándékokról és Brezsnyev magyar vezetésre gyakorolt nyomásáról lásd: FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988. I. Kádár János külpolitikája*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 140–183.

zett gazdasági integráció, amely a KGST komplex programjának céljaiban öltött testet, egyaránt előírányozta a gazdasági blokk energiaigényeinek kielégítését, a beruházások és korszerűsítések koordinálását, illetve az áruellátottság növelését a következő évtizedre. Mindehhez a helsinki folyamat adta a biztonságpolitikai háttérteret, tehát a Varsói Szerződés nemzetközi koordinációja az enyhülés továbbvitelét kívánta, egy biztonságos európai politikai tér megteremtésével. A fentiekől nem volt független a magyar-nyugati viszony, amennyiben ez a nyugat-európai gazdasági térség országaival való kapcsolatok normalizálását és fejlesztését jelentette. Utóbbinak a technológiai transzferek csatornáinak biztosításában is nagy szerepe volt. Magyar részről ugyanilyen, ha nem nagyobb súllyal jelentkezett a hitelpolitika újabb lehetőségeinek keresése. A magyar gazdasági reform ugyanis olyan beruházási tőkére szorult, amelyet saját vagy keleti forrásból nem lehetett előteremteni. A magyar vezetés ezért szorgalmazta a közeledést a potenciális nyugati hitelezőkhöz: a Német Szövetségi Köztársasággal való diplomáciai kapcsolatok felvételének kísérletét 1967-ben a csehszlovák és a lengyel vezetés sikerrel blokkolta, ugyanebben az évben az IMF-fel való tárgyalások végül a szovjet ellenkezés miatt fulladtak kudarcba.⁸ A nagyarányú nyugati eladósodás ugyanis aggasztotta a szovjet vezetést, csakúgy, mint a reform következtében előálló, a szovjetek által kifogásolt gazdaságszerkezeti aránytalanságok is. Az olajválság előzményeihez és a kádári vezetés lépéseinek magyarázatához tehát nagyban hozzájárult egyrészt a magyar reformok akadályozása még a válság kitörése előtt, másrészt a magyar fél KGST működésére irányuló reformjavaslatainak lesöprése a tárgyalóasztalról.⁹

⁸ A Német Szövetségi Köztársasággal való diplomáciai kapcsolatfelvétel megakadályozásáról: MITROVITS Miklós: Egy barátság nehéz évtizede. A lengyel-magyar viszony szakítópróbái (1956–1968). *Múltunk*, 2011/3. 136–163.; Uó: *A szocializmus csapdájában. Politika, gazdaság, kultúra és sport a magyar-lengyel kapcsolatokban (1945–1990)*. HUN-REN, Budapest, 2023. 154–162. Az IMF-hez való csatlakozás tervének elutasítása a keleti blokk vezetéseinek részéről: FÖLDES György: *Az eladósodás politikatörténete...* I. m. 52–60.; az IMF-fel való tárgyalás történetét pedig lásd: MONG Attila: I. m. 97–124.

⁹ A KGST visszafogott piacosítására irányuló magyar reformtörekvések kudarcáról lásd: FEITL István: *Talányos játszmák – Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 307–368. A KGST és gazdasági

Bár a körülmények behatárolták a magyar vezetés mozgásterét, a válsággal kapcsolatos döntések egy hosszabb folyamat eredményei voltak, amelyek során többféle lehetőség kínálkozott. A válságfolyamat politikai vezetés szemszögéből való bemutatásához Arjen Boin és munkatársai modelljének kategóriáit használom.¹⁰ A modell azon kategóriákat generalizálja, amelyek a válság során kihívást jelentenek a politikai vezetés számára. Az első kihívást a különböző információk hatására a válság érthetővé, értelmezhetővé tétele (*making sense*) jelenti. Az OPEC-államok olajembargós intézkedéseinek bejelentése után számos szcenárió és korai válaszlépés merült fel a nyugati, de egyúttal a szocialista blokk országaiban is. Utóbbiak számára politikai szempontként vetődött fel, hogy az embargót kezdeményező országok többsége szovjet szövetséges volt, így a hivatalos magyarázatok az OPEC-embargót ezen államok jogos követeléseként értelmezték. A politikai vezetés számára „olvashatóvá” kellett tenni ezeket az információkat, vagyis koherens képet kellett kialakítani a folyamatokról. Az értelmezhetőség feladatának egyik fontos aspektusa, hogy ez cselekvésre sarkallja-e az adott politikai vezetést, vagy a meglévő világnézet és a bevett cselekvési stratégiák szerinti eljárásokat kívánja-e továbbra is fenntartani. Ez átvezet a második kihíváshoz, a politikai válaszok megformálásához (*shaping responses*), amely a döntéshozatal pillanata, amelynek során a vezető vagy a vezető testület – a meglévő információ ismeretében – a különböző folyamatok beindítását indítványozza, és magához vonja azok koordinálását. Ez egyaránt jelent vertikális koordinációt a vezetés alá rendelt hierarchikus szervezeti rendben vagy a vezetői ökoszisztémában, és horizontális koordinációt azokban

reformálhatóság hosszú távú folyamatairól lásd: MITROVITS Miklós: Lehetséges volt-e legyőzni a kapitalizmust? A kelet-közép-európai reformok és a gazdasági növekedés. *Eszmélet*, 2015/107. 109–136.; GERÖCS Tamás–PINKASZ András: A KGST a világregszerben. *Eszmélet*, 2017/113. 15–36.

¹⁰ Arjen BOIN–Paul T HART–Eric STERN–Bengt SUNDELIUS: *The Politics of Crisis Management: Public Leadership under Pressure*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490880> Lásd még Chris ANSELL–Arjen BOIN–Paul HART: Political Leadership in Times of Crisis. In: R. A. W. RHODES – Paul T HART (eds.): *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford University Press, Oxford, 2014. 418–433.

DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199653881.013.035>

az intézményekben, amelyek a hatalom részesei, de nem állnak hierarchikus kapcsolatban a politikai vezetéssel. Utóbbi ritkán előforduló lehetőség a hatalom-központosító diktatúrák esetében, míg a hierarchikus koordináció a politikai vezetés tulajdonképpeni cselekvését jelenti. A jelentésadás (*meaning-making*) a válsággal kapcsolatos magyarázat kidolgozását és a kommunikáció problémáját állítja a politikai vezetés elé. A politikai vezetés az intézményben megrendült bizalom helyreállítására törekszik, megalkotva ezzel egy válság utáni jövő perspektíváját. Egyúttal az intézmények belső viszonyaihoz is rekonstruktív módon viszonyul, vagyis arra törekszik, hogy visszaállítsa azok határos működését és integritását. További kihívásként jelentkezik a számadás (*account-giving*) a válságról, a konzekvenciák levonása és az okok kijelölése. Fontos mozzanata a felelősség kezelése (*blame management*), ami a hidegháborús ideológiai szembenállás körülményei között az olajválság esetében a kapitalista monopoltőkés mesterkedés képében adott volt. Ugyanakkor a kádári vezetés a szovjet kőolajimport újratárgyalásának hatásait kommunikációjában egyaránt minimálisra kívánta mérsékelni a pártszervezetben és a társadalom számára. A tanulási folyamat (*learning*) a vezetés és az intézmények önvizsgálatának kívánalmából adódó kihívás, amely a vezetői kapacitások megerősítéséhez és a stratégiák finomításához vezethet. Ennek során a politikai vezetésnek biztosítania kell, hogy saját intézményi működésében ne mélyülhessen el ismét a válság, és hogy legközelebb készen álljon a válság hatásainak kiküszöbölésére.

A továbbiakban azokat a kihívásokat vizsgálom, amelyek a válság értelmezhetővé tételéhez, az arra adott válaszok megformálásához és a válság jelentésadásához kötődnek. A vizsgált kérdés tehát az, hogy hogyan fogta fel a politikai vezetés a válságot a hozzá kapcsolódó intézményrendszer segítségével, és hogyan kívánta a saját választát a párton belül és a társadalom számára eljuttatni 1973–1974 folyamán.

A stratégák körében jól ismert a már több mint két évszázados clausewitz-i toposz a háború ködéről (*der Nebel des Krieges*), amellyel a porosz szerző a háború menetének alapvető bizonytalanságára, a háborúzók feleket körülvevő folyamatok

kontingenciájára utal. A politikai vezetés természetéből adódóan nemcsak háború idején, hanem minden esetben bizonytalansági faktorok sokaságával kénytelen megküzdeni.¹¹ Gazdasági és politikai válság idején a bizonytalansági tényezőkhez hozzáadódik az időzítés kényszere is, amely tovább élezi a feszültséget a politikai vezetéseken belül és a vezetett társadalom viszonyában. A háború kódének analógiája alapján beszélhetünk a válság kódéről, amelyet a politikai vezetések gyors és megbízható információáramlással kívánnak eloszlatni: az említett feszültségeket a válságról való tudás növelésével kívánják csökkenteni. Írásomban azt a kérdést kívánom körbejárni, hogy a magyar vezetés hogyan és milyen mértékben tájékozódott a kialakult olajválságról az 1973 októberében kirobbant jom kippuri háború és az OPEC-államok olajembargóról hozott döntését követő évben. Hogyan látta a magyarországi állampárt a közeledő válságot, mit igyekezett leszűrni a külföldi forrásokból érkezett információkból? Mindenekelőtt a hazai gazdaság legfontosabb szereplőitől érkezett jelzéseket és a külügyi információgyűjtés dokumentumait elemzem.

Mérsékelt pánik a keleti blokkban

Két hónappal azután, hogy az OPEC-államok megállapodtak az Egyesült Államokba irányuló olajszállítások leállításában, az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya (GPO) szigorúan bizalmas jelentésben foglalta össze a Politikai Bizottság és a Titkárság számára, hogy a környező szocialista országokban milyen energiatakarékosági intézkedéseket foganatosítottak, mik voltak az intézkedések okai, és hogyan indokolták azokat a sajtóban.¹²

¹¹ Szűcs Zoltán Gábor–Gyulai Attila (szerk.): *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. 7–9.

¹² Tájékoztató a szocialista országokban bevezetett energiatakarékosági intézkedésekről és Magyarország olajellátási helyzetéről (1973. december 22.). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M-KS 288. f. 24/1973/1. ó. e. 135–141. A jelentést a GPO-hírgyűjtőnévség, sajtóhírek, a Külkereskedelmi Minisztérium, külkereskedelmi vállalatok és külkereskedelmi kirendeltségek információi alapján állította össze. Ez az első dokumentum,

A szocialista pártvezetések eltérő stratégiával éltek, ami elsősorban az állami gazdaságok eltérő belső körülményeiből (fejlesztés, beruházás, kereskedelmi mérleg) és a globális energiabeszerezési forrásaik különbségeiből adódhattak. Bulgáriában az okozta a válsághelyzetet, hogy az állam nagy mennyiségben vásárolt olyan olajat, amely szovjet megbízásból az arab országokból érkezett, így az embargó hatására akadozott a szállítás, ezért hiány lépett fel az országban. Jugoszláviában szintén a közel-keleti szállítmányok akadozásában, a kőolajár emelkedésében és a saját energiatermelési kapacitás elégtelenségében jelölték meg az okokat. Lengyelország energiatakarékosági lépései meglepték a jelentés készítőit, mivel az ország továbbra is „fenntartja egyes kőolajtermékek exportját, sőt fokozzák a lengyel szén tőkés exportját is”. A jelentés készítői szerint a lengyel pártvezetés ki akarta használni e termékek konjunktúráját, olyan áron is, hogy korlátozta a közületi gépjárműhasználatot – ezerötszáz gépkocsival csökkentették az állami gépkocsiparkot –, új sebességkorlátozási szabályokat vezettek be, és a fűtőolaj felhasználását is mérsékeltek az országban.

Hasonló célú intézkedéseket vezetett be Románia is, ám ott a kőolajtermékek nyugati exportjának fokozása mellett drasztikus energiatakarékosági szabályokat fogadtak el.¹³ Románia a keleti blokkban energetikai szempontból is különutas stratégiát képviselt, ugyanis kőolaját nem szovjet viszonylatból szerezte be. A román pártvezetés az állami gépkocsihasználat- és sebességkorlátozás mellett télen havi 40 literben, nyáron 70 literben maximálta a magánszemélyek számára kiadható benzint, ráadásul az arra jogosító utalványt a románok a rendőrségen vehették csak át. Továbbá felére csökkentették a közterületek világítását, a közintézmények, hotelek és vállalatok maximum 25 wattos égőt használhattak, a munkahelyeken és a magánla-

amely komolyan számot vet a válság hatásaival és a külföldön bevezetett intézkedésekkel. A magyar pártapparátusban minden bizonnyal történtek már ez előtt is kezdeményezések a hazai hatások felmérésére, ezek összegyűjtésére és a belőlük levonható konzekvenciák kidolgozására azonban időre volt szükség.

¹³ A jelentés megjegyzi, hogy román gázolajat Magyarország is vásárolt egy osztrák cégen keresztül.

kásokban egyaránt 16-18 fokra fűthették csak fel a belső tereket. Romániában ezzel párhuzamosan leállítottak, illetve lelassítottak nagy energiaigényű beruházásokat, korlátozták a termelést, valamint átmeneti üzembeszárásokkal is számoltak. A bukaresti magyar nagykövetség december végi jelentéséből az is kiderült a politikai vezetés számára, hogy az energiatakarékossági programot átfogó propagandakampány előzte meg.¹⁴ A késő őszi és a téli időszakban pánikhangulat lett úrrá az országon: a szállók vendégei megfázásra panaszkodtak, a diákok gyérebb világítás mellett voltak kénytelenek készülni a vizsgákra, a kollégiumok fűtését gyakorlatilag lekapcsolták, és a közforgalmi járművek zsúfoltsága is nőtt, mivel a benzinkorlátozás mellett járatokat is megszüntettek, a havazás kezdetén pedig kevesebb hókotró állt munkába, ami tovább nehezítette a közlekedést. A fűtést a lakóházakban órákra lekapcsolták, a helyi tanácsokon és rendőrkapitányságokon sorok álltak benzinjegyre várva, hogy utána a kutakon várokozzanak benzinért és fűtőolajért. Az elégedetlenség azonban – a jelentés szerint – fásultsággal párosult, vagyis az embereket kevésbé vigasztalta, hogy a megszorításokkal Románia energiaexportját növeli a párt, hogy kihasználja a világméretű konjunktúrát. Az alapanyagok esetében ráadásul árkorrekció volt várható Magyarországon keleti szomszédjánál is.

A GPO-jelentés megjegyzi, hogy Csehszlovákiában és a Német Demokratikus Köztársaságban csak a korábbi esetenkénti áramkorlátozások folytatásával próbálták úrrá lenni a válsághelyzetben. A jelentés kitért a magyarországi olajimport helyzetére is, s azt 1973-ra biztosítottáknak ítélte. Magyarország a nagyarányú szovjet olajszállítás mellett megkapta a 650 ezer tonna iraki eredetű olajat is. Utóbbi vételára a világméretű olajválság hatására azonban megduplázódott. A tájékoztató 1974 első negyedévre vonatkozó országos kőolajigény kielégítésére még 200 ezer tonnányi olajat tartott szükségesnek. Ezt egy olyan tranzakcióval kívánták biztosítani, amelynek keretében a Szovjetunió egyik tőkés kötelezettségét a magyarok által vásárolt közel-keleti olajjal

¹⁴ Energiatakarékossági intézkedések visszhangja Romániában (1973. december 29.) MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

elégítenék ki, amiért cserébe Magyarország a Barátság kőolajvezetéken szovjet olajat kapna.

Ennek az optimizmusnak kissé ellentmondott az az előterjesztés, amelyet egy hónappal később, 1974. január végén a Külkereskedelmi Minisztérium, az Országos Tervhivatal és a Nehézipari Minisztérium (NIM) állított össze az MSZMP KB Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága számára. Az előterjesztés az olajválság kialakulásának okai mellett a szocialista országok energiafelhasználását és -gazdaságát érintő hatásokra is kitért, egyúttal javaslatokat fogalmazott meg a KGST-tárgyalások során képviselendő magyar álláspontra.¹⁵ A jelentés az olajválság kialakulásának elsősorban nem politikai, hanem gazdasági magyarázatát adta: eszerint az olajexportőr országok a jom kippuri háború nélkül is korlátozták volna olajkivitelüket, aminek elsősorban a nyugat-európai készletek felhalmozása és a monetáris labilitás állt a háttérben. Az Egyesült Államokat e magyarázat szerint nem kizárólag a kőolajhiány sújtotta, hanem a nyugat-európai finomítók kapacitásának a csökkenése. Az Egyesült Államok saját termelését venezuelai és kanadai importtal egészítette ki, az arab olaj csak kis hányadát tette ki behozatalának. Az olajfinomítói szektor kihelyezése Európába, amelynek egyaránt voltak profitnövelési és környezetvédelmi szempontjai, azonban sebezhetővé tette az Egyesült Államok gazdaságát is. A jelentés kiemeli, hogy főként Nyugat-Európát érintette a válság, amely már 1973 elejétől a készletek felhalmozásába kezdett, ám az arab olajtermelő államok európai bankokban felhalmozódott devizatartaléka eközben az infláció miatt veszített az értékéből. Így az említett olajexportőrök úgy döntöttek, jobb, ha az olaj a földben marad, és felhajtják az árát, az energiaéhes nyugati államok képesek a legmagasabb árat is megfizetni érte. A jelentéstevők úgy látták, hogy az energiahiányból adódó magasabb árat a nyugati államok a lakossággal fizettetik meg, felszítva ezzel az arabellenes hangulatot. Utóbbi

¹⁵ Előterjesztés az NGKB részére a tőkés energiahelyzetről és annak a KGST tagországokra gyakorolt hatásáról és az ezzel kapcsolatos magyar álláspontról (1974. január 21.) MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/41. ó. e. 74–79.

már politikai cél volt, a felhalmozott készletekből ugyanis tudtak volna gazdálkodni ezek az államok.

Összességében azt várták, hogy az energiatakarékosság nemzeti programmá lép elő Nyugaton. Ennek nyomán az Egyesült Államokban az addig kihasználatlan forrásokat is fel fogják tárni (alaszakai olaj, olajpala, atomenergia), míg Nyugat-Európában fordulat várható az atomenergia fejlesztésében. Továbbá arra számítottak, hogy a válság hatása végighullámszik majd az ipari és a mezőgazdasági termékek piacán is, komoly mértékben visszavetve a vegyipart, a drágulás mellett ellátási zavarokat okozva. És nem csak a tőkés országokban. Az előterjesztés már a bevezetőben leszögezi, hogy a „nyugati” olajválság a KGST-országokat ugyan nem érintette, az olajbázisú vegyipari termékek előállításának és kereskedelmének fennakadása miatt azonban zavarokat okozhat a keleti blokk országaiban is. Annak ellenére, hogy a KGST-gazdaságok kőolajigényét nyolcvan-kilencven százalékban a Szovjetunió elégítette ki, és hogy Magyarország szükségleteinek csak tíz százalékát importálta harmadik országból, a vegyipari termékek előállításának drágulása, akadozása miatt azon termékek esetében jelentős drágulástól tartottak, amelyekben a KGST-országok nettó importőrök voltak (műanyagok, lágyító alapanyagok, szerves alkohol és színezékek, növényvédő szerek, műszálak, alkáliák, egyes műtrágyák). Ugyanakkor – húzta alá az anyag – a KGST-országok egymás közötti kereskedelmére vonatkozó, stabilnak mondható árrendszer a továbbra is magas világpiaci árak hatására nemcsak nominálisan, de arányaiban is elszakadhat a nemzetközi kereskedelem áraitól. Az előterjesztés bizalmas, a KGST-tárgyalásokon nem felvetendő információként említi, hogy ez utóbbi folyamat a szovjet blokkban a magyar gazdaságot érintette leginkább előnytelenül a magyar árrendszer sajátosságai miatt. Az előrejelzés a nyugati exportpiac szűkülését és az importlehetőségek visszaszorulását, sőt akár a barterkereskedelem valamilyen formában való visszatérését várta. Az előterjesztés ugyanakkor leszögezi, hogy ez az áruért áru kereskedelem a KGST-n belül csak részben volna lehetséges számos, a KGST-országok egyikében sem termelt hiánycikk miatt. Az anyag végkövetkeztetésében arra jut, hogy a KGST-gazdaságok

szorosabb koordinációja mellett Magyarországnak támogatnia kell azt a szovjet tervet, amely nemzetközi konferencia keretében, az olajexportáló és -fogyasztó országok együttes részvételével rakja le egy új nemzetközi rezsim alapjait.¹⁶

A NIM által a GPO részére készített, pár nappal később keltezett összeállítás, már konkrét javaslatokat tett a hazai energiatakarékosságra mind a nehézipari fogyasztásban, mind a lakosság számára.¹⁷ *Az arab államok olajembargójának hatása energiahelyzetünkre* című, pár oldalas összeállítás a nehézipar területén 1974 első negyedévében a tőkés országokból való kőolaj-behozatal 250 ezer tonnás csökkentését irányozta elő a szénbázisú erőművek maximális mértékű kihasználásával, a földgáztermelés és a gázolajhozam növelésével. A „népgazdaság” területén felvetette a gázolaj és a tüzelőolaj termelői és fogyasztói árának, illetve egy benzináremelésnek a lehetőségét. Kidolgozandónak tartotta – a következő ötéves terv energiapolitikai előkészítése során – az erőművi szénfelhasználás fokozásának beruházásait, illetve a további energiatakarékosági rendelkezéseket (például tüzelőolaj helyettesítése, energiaracionalizálási beruházások). Kívánatosnak tartotta a nyugati vegyipari importtermékek alternatív beszerzését vagy felváltását, valamint korlátozandónak tekintette az olajkályhák belföldi termelését és forgalmazását. Úgy ítélte, a tömegtájékoztatásnak elsősorban az energiatakarékosságra és a tőkés világ okozta válság magyarázatára kell koncentrálnia, anélkül, hogy „hatástalan, a lakosságot feleslegesen terhelő és bosszantó takarékoságot – mint pl. a villanyégők cseréjét, leoltását stb. – propagálnánk”.¹⁸

Az állami tervgazdaság intézményei és az ágazati minisztériumok tehát pontos információt és előrejelzést adtak arról, hogy milyen hatásokat keltett az 1973 végén egyre komolyabb méreteket öltő olajválság, és előremutató javaslatokat tettek a

¹⁶ Hasonló kezdeményezést indított Franciaország is, az Egyesült Államok ezzel szemben egy „politikai színezetű”, a fogyasztókat tömörítő együttműködés mellett tört lándzsát, amelyet a magyar sajtóban „olaj-NATO”-ként is emlegettek ekkoriban.

¹⁷ Az arab országok olajembargójának hatása energiahelyzetünkre (1974. január 25.). MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/14. ö. e. 96–99.

¹⁸ Uo. 99.

kritikus szektorokban a fellépő energiahiány vagy -szűkösség enyhítésére. A jelentések érzékelték, hogy a KGST-n belüli, főként szovjet olajszállítások védelmet nyújtanak a válság első, olajár-emelkedés okozta hullámai ellen. Ugyanakkor mindannyian tisztában voltak azzal is, hogy a közvetett hatások érinteni fogják a KGST-országokat, exportkitettsége miatt leginkább a magyar gazdaságot. Azt, hogy a válságot a tőkés monopóliumok politikája okozta volna, a jelentések nem erősítették meg. Sőt, a későbbiekben kifejtett hivatalos pártvéleménnyel szemben egy szofisztikált üzenetet hordoztak az egyes nemzetközi gazdasági szereplők és csoportok (Egyesült Államok, nyugat-európai gazdaságok, arab olajexportőrök) érdekeiről és szerepéről.

Arab olaj, növekvő szocialista szükségletek és a nyugati stratégiák

Egy 1974 februárjában íródott nagyköveti jelentés differenciáltan látta mind az olajtermelők, mind a nyugati tőkés országok várható stratégiáit.¹⁹ A teheráni nagykövet a közel-keleti helyzetet elemezve kiemelte, hogy Irán az OPEC teheráni konferenciáján meg tudta győzni az olajtermelőket a kőolajár további emelésének veszélyeiről. A perzsa állam ugyanis – ötéves fejlesztési tervének sikere érdekében – el akarta kerülni az elszabaduló inflációt, és stabil árubehozatali kondíciókat tartott szükségesnek. A jelentés szerint Irán államosítási törekvései az olajszektorban együtt jártak egy új viszonyrendszer kialakításával, elsősorban az európai államokkal és Japánnal, amely fókuszában hosszú távú gazdasági és kutatásfejlesztési megállapodások álltak. Iránnal szemben a gazdaságilag kevésbé fejlett országok stratégiai megfontolásait említette: nekik sem érdekük az infláció elhatalmasodása, ám Szaúd-Arábia és az Öböl menti államok barteregyezségekre törekedtek az Egyesült Királysággal és Franciaországgal, miközben nehézséget jelentett számukra a kapacitásfejlesztéshez szükséges munkaerő biztosítása. Ezek

¹⁹ Nemzetközi olajválság és a Közel-Kelet (1974. február 4.) MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fejj. 14. d.

az államok belső diktatórikus viszonyaik fenntartása, illetve a szomszéd államok törekvéseinek elretentése céljából nagyarányú fegyverkezésbe kezdtek, elsősorban európai importból. Az iráni nagyköveti jelentés kitért a tőkés államok közötti törésekre és Nyugat-Európa, illetve Japán új közel-keleti politikájára is. Eszerint utóbbi a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére helyezné a hangsúlyt, amely a térségből származó, Európába irányuló amerikai olajszállítási monopólium végét jelentheti. Úgy ítélte, a nyugat-európai államok mint önálló olajvásárlók és fegyver-exportőrök megjelenése a közel-keleti térségben alapvetően fenyegeti az Egyesült Államok pozícióit. Vagyis az amerikaiaknak számolniuk kell egy hosszabb távú gazdasági-politikai verseny kialakulásával a Közel-Keleten, amelynek első állomásaként rendezniük kell kapcsolatukat a jom kippuri háborúban meggyengült Egyiptommal – zárja prognózisát a jelentés.

Pár nappal később rendezték Washingtonban – Richard Nixon és Henry Kissinger hathatós diplomáciai erőfeszítései nyomán – az olajimportőr országok konferenciáját. A konferencia hírére több olajtermelő ország ellenségesen reagált: Líbia az esemény időpontjában államosított három amerikai kőolajvállalatot, és üdvözölte, hogy Franciaország az amerikai dominanciával szemben egy európai súlypontú szervezkedésbe kezdett.²⁰ A washingtoni magyar nagykövetség részletes beszámolót küldött a konferencia eredményeiről és a „vezető tőkés országok politikai megosztottságáról”.²¹ A NATO-tagállamok diplomatái szerint – állapítja meg a jelentés – azért volt szükséges a konferencia összehívása, mert az „olajválság hatására kialakuló különutas stratégiák és az egyes országok belső politikai válságai nyomán az atlanti kapitalista gazdasági együttműködés széthullásával fenyegetett”. Ez – folytatja a jelentéstevő – „alapvető biztonságpolitikai dezintegrációval és a NATO-struktúra fellazulásával” is járhatott volna. Ezért úgy látta, hogy az amerikaiak elsődleges célja egy új atlanti egység megteremtése washingtoni vezetéssel,

²⁰ Líbiai értékelés a washingtoni olajkonferenciáról (1974. február 19.). MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

²¹ Vezető tőkés országok olajkonferenciája Washingtonban. MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

még azon az áron is, ha ebből a vonakodók – Franciaország vagy Japán – ki is maradnának. Az amerikai külpolitika további céljaként tételezi a jelentés, hogy a legnagyobb olajimportőr országok egységes fellépésével nagyobb nyomást tudnak gyakorolni az olajtermelő arab országokra. Az amerikai olajmonopóliumok számára egy ilyen egyezség és közös fellépés további erősödésüket jelentette volna piaci szereplőként – összegzi rosszsziszemű megállapításait a külügyi jelentés. Végül nem hagyja ki, hogy az amerikai belpolitikai fejleményekre utaljon, megállapítva, hogy „az amerikai belpolitikáról tereli el a külpolitikai kezdeményezés a figyelmet”, tekintettel a Watergate-ügy előrehaladott állapotára.²²

A Közös Piac országai a konferenciát közvetlenül megelőzően keresték egymással a kapcsolatot, mivel mindegyik európai állam érdekelt volt a kétoldalú gazdasági kapcsolatok kialakításában az olajexportőrökkel, és feltételezték az olajembargó végének közeli bejelentését is. Leginkább Franciaország követett volna egy különutas politikát, egyrészt azért, mert ilyenformán kívánt a Közös Piac vezető politikai erejévé válni, másrészt az arab országokkal meglévő keretszerződési és főként az energiapolitika szempontjából szerencsés algériai kapcsolatai erre predesztináltak volna.²³ Abban, hogy Franciaország előzetesen nem fogadta el az akcióterv egyes pontjait, majd végül mégis támogatta a közös bizottság létrehozását és újabb egyeztetések ütemezését, nagy szerepe volt annak, hogy Kissingernek sikerült kijátszania egymás ellen az európai államokat. A washingtoni magyar nagykövetségen úgy látták, hogy nyomást elsősorban a Német Szövetségi Köztársaságra és Japánra gyakorolt az amerikai külpolitika, kilátásba helyezve ezen országok biztonsági finanszírozásának visszafogását, végső soron az amerikai csapatkivonásokat.

²² Az olajkonferencia után két héttel emel vádat egy washingtoni esküdtszék Nixon elnök munkatársai ellen, azzal az indokkal, hogy akadályozni kívánták a Watergate-vizsgálat folyamatát.

²³ A francia–amerikai stratégiai jellegű konfrontációról, illetve a francia Európa-konceptióról lásd: Aurélie Élisa GFELLER: *Building a European Identity: France, the United States, and the Oil Shock, 1973–1974*. Berghahn, New York–Oxford, 2012.

Az európai egység feltörésén és a francia tervek elhárításán „mesterkedő” amerikai külpolitika tehát győzelmet aratott. Ezt erősítették meg a hágai és a párizsi nagyköveti jelentések is. Hollandia az amerikai álláspont legerősebb támogatójaként nyilvánult meg.²⁴ A jelentés feltételezte, hogy a két ország politikai vezetése folyamatosan egyeztetette a lépéseit, elsősorban a további árnövekedés megakadályozása érdekében. Párizsban a „megfutamodás visszhangjai” hallatszottak az ottani magyar nagykövetség jelentése szerint.²⁵ Az Egyesült Államokhoz és az atlanti gazdasági integráció tervéhez való viszonyulás belpolitikai nézeteltérésekben is kifejeződött. Ezért, a jelentés szerint, nem érdemes túlértékelni a francia különállást, nem beszélve arról, hogy az ország védelmi képességei továbbra is igényelték az „amerikai atomernyőt”. Az európai egységet így továbbra is amerikai elképzelések szerint látták lehetségesnek az amerikai katonai potenciál védelmében. Közben – úgy érzékelték, hogy – Franciaország kereste a kapcsolódási lehetőségeket a harmadik világgal, amelynek tartalma, gazdasági haszna akkor még kérdésesnek látszott. A szocialista blokk országai nem várták Párizs velük való gazdasági aktivitását, mivel úgy látták, a franciák elsősorban a Közel-Keletre koncentrálnak, és politikai-ideológiai téren továbbra is élesen szemben állnak a keleti blokk vezetésével.

1974 júliusában húszoldalas tanulmány érkezett a moszkvai magyar nagykövetségről az olajválság és olajpolitika hatásairól.²⁶ Az összefoglalót Paulina András készítette, aki angol, német, francia nyelvű és természetesen szovjet forrásokra alapozva vázolta a válság perspektíváit. A szocialista országok kapcsán kifejtette, hogy a szovjet olajimport túlsúlyának és a Barátság kőolajvezetéken fennakadás nélkül áramló olajnak köszönhetően eddig „csak minimális mértékben szorultak olaj- és energiata-

²⁴ Hollandia álláspontja a washingtoni energiakonferencián (1974. március 5.) MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

²⁵ Franciaország és a washingtoni konferencia (1974. március 7.). MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

²⁶ PAULINA András et al.: Olajválság és olajpolitika (1974. július 8.). MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

karékossági intézkedésekre”. Kivételt képezett Románia, amely a kőolaját nem szovjet importból szerezte be, és ahogy a korábbiakban láthattuk, drasztikus energiatakarékossági intézkedéseket vezetett be. Csehszlovákia azonban kilencvenkilenc százalékban a Szovjetunióból fedezte olajszükségletét, míg a magyar arány hatvannyolc százalék volt. A jövőben azonban ezeknek az államoknak is szükségük lesz a beszerzési forrás diverzifikálására – állapította meg a jelentés. Úgy kalkulált ugyanis, hogy az 1974-es 80 millió tonnás olajimportigény 1980-ra 170 millióra növekszik, de a tervezett szovjet olajipari feltárások és beruházások ellenére 70 millió tonnát a KGST-országoknak más piacokról kell majd előteremteniük. Erre a célra Paulina és munkatársai az afrikai és közel-keleti kőolajforrásokat tartották a legalkalmasabbnak.²⁷ A jelentés megemlítette, hogy a prognózisok szerint Lengyelország megnövekedett kőolajigényét a szovjet szállítások már 1975-re sem fedezték volna, így a lengyelek megállapodást írtak alá Iránnal és a British Petroleummal évi 3 millió tonna nyersolaj szállításáról az 1975-től működő gdański kőolaj-finomítóba. A Szovjetunió kutatási megállapodást írt alá az iraki nemzeti olajvállalattal (INOC), amellyel a románok is kötöttek kutatási és kitermelési szerződést. A közös beruházásokat a közel-keleti térség nem csak a szocialista világ országaival kereste. Az összefoglaló szerint az iráni sah olyan megállapodást kötött a Német Szövetségi Köztársasággal, amelynek értelmében a két ország ötven-ötven százalékos költségrészesedéssel épít évi 25 millió tonna kapacitású olajfinomítót Irán területén. A versenyfutás annak ellenére is megindult a közel-keleti beruházásokban való részesedésért és az új piaci kapcsolatok kialakításáért, hogy a KGST-országok pillanatnyi (energia-) biztonságérzetét a szovjet olaj perspektivikus bősége garantálta. Ezért is volt fontos a szocialista országok, így Magyarország számára, hogy a harmadik világ olajexportőr országai hogyan gondolkodnak a jövőről.

²⁷ 1974-ben írták alá az Adria-kőolajvezeték megépítéséről szóló egyezményt, amely a közel-keleti olajat juttatta volna el Jugoszlávián keresztül Magyarországra és a Barátság kőolajvezeték összekapcsolásával Csehszlovákiába. A kőolajvezeték 1978-ra készült el, az első olajszállítmányok 1980-ban érkeztek meg rajta.

Áremelés és a szovjet fordulat

A politikai vezetést 1974 februárjában azonban nem az amerikai egységfront kialakításának veszélye, hanem a párt vezető testületeiben végbemenő személycserék, saját átalakulása foglalkoztatta. Tulajdonképpen a reform sorsa forgott kockán, és az egyre erőteljesebb szovjet nyomásra a Politikai Bizottság 1974 februári ülésén eltávolította az új gazdasági mechanizmus rendszerének képviselőit. A politikai vezetésnek valójában tehát nem egy, hanem két válsághelyzetre kellett választ adnia: az exogén tényező a kőolaj- és nyersanyagárak növekedéséből adódott, míg az endogén kihívást a vezetés saját rekonstrukciójának kényszere jelentette. Utóbbi olyan mértékben került előtérbe, hogy a soron következő KB-ülés tervezett beszámolóiban majdhogynem elfeledkeztek az olajválság jellegének és hatásainak tárgyalásáról. Kádár Komócsin Zoltánnak írt bizalmas feljegyzésében veti fel a KB-napirendnek ezt a hiányát, és azt is, hogyan kellene tárgyalni a kérdést. „Közben eszembe jutott még egy kérdés, s hogy el ne felejtsem ideírom: Állást kellene foglalni, nyilvánosan is, az energia- illetve olaj-problémában. Rámutatva, hogy a nagy nemzetközi monopóliumok hogyan használták fel ezt nyereszkesedésre, pánik keltésére, arabellenes hangulat keltésére stb. Ezeket visszautasítva, nyilvánosan támogatni kellene az el nem kötelezett államok nevében Algéria által kezdeményezett ENSZ-közgyűlést. Aláhúзва, – összhangban a szovjet állásponttal – hogy a világ valóban létező energia- és nyersanyag problémáit, a fejlődő országok jogos érdekeit és az általános érdekeket egyaránt figyelembe vevő, az összes ország, a népek együttműködését szolgáló megoldás útját kell keresni. Ha egyetért, beszéljenek a kérdéstről Pullai, illetve Óvári elvtársakkal.”²⁸

Az egy héttel későbbi KB-ülés beszámolójában Pullai Árpád a Kádár által néhány mondatban felvázoltakhoz igazodva, de a korábban ismertetett dokumentumok argumentációját követve

²⁸ Kádár János feljegyzése Komócsin Zoltán részére (1974. március 11.) MNL OL M-KS 288. f. 32/b. 1974. 133. ó. e. 90.

ismertette a párt hivatalos álláspontját az olajválságról.²⁹ Ezek szerint az olajválság a világ olajtermelésének felét adó fejlődő országok és a felhasználásból kilencven százalékban részesedő fejlett tőkés országok közötti ellentétből eredt. Az arab államok korábban is a nagy, főként amerikai tulajdonban lévő olajmonopóliumokkal vették fel a harcot a nagyobb nyereségrészesedés érdekében: államosításokkal, koncessziók felmondásával, részvények kisajátításával. Az embargót e stratégia egy új állomásaként értékelte, amely politikai eszközökkel gazdasági célokat szolgált. Erre reagálva az olajmonopóliumok a felhalmozás és a készletezés stratégiájával az árak felemelését célozták, ami a dollár erősödéséhez vezetett a nyugat-európai valutákkal szemben – magyarázta tovább Pullai a helyzetet. A nyugat-európai kormányok energiatakarékossági intézkedéseit azonban politikai célúaknak minősítette, hiszen a készleteikből át tudták volna vészelni az elmúlt hónapokat. Vagyis a lakosság körében arabellenes hangulatot igyekeztek kelteni. A beszámoló megemlítette azt is, hogy az olajválság a világpiaci árak emelkedésével és az árarányok romlásával hatással lesz a szocialista országokra is. A nemzetközi porondon Magyarország kiállt a mellett az algériai törekvés mellett, amely az ENSZ keretében egy nemzetközi cserearányokat megtárgyaló konferencia megszervezését kezdeményezte. A KB-ülésről kiadott közlemény az olajválságot a kapitalista rendszer belső problémáinak megnyilvánulásai közé sorolta, akárcsak az infláció és a politikai instabilitás kérdését.³⁰ Bár látszólag végleges magyarázatot adott a párt az olajválság okaira, a következmények azonban a vártnál hamarabb, már a nyár folyamán jelentkeztek. Egyrészt az 1975-re tervezett áremeléseket előre kellett hozni 1974 szeptemberére, másrészt a szovjetek jelezték, hogy a korábbi kőolajszállítási megállapodáson változtatni kívánnak.

A Politikai Bizottság 1974 júniusában kétszer is tárgyalta az esetleges áremelések menetét és azok várható politikai-társadal-

²⁹ Az MSZMP Központi Bizottsága kibővített ülésének jegyzőkönyve (1974. március 19–20.) MNL OL M-KS 288. f. 4/125–126. ó. e. 14–17.

³⁰ Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1974. március 19–20-i üléséről. *Népszabadság*, 1974. március 22.

mi hatását, ugyanis alternatív javaslat érkezett a GPO-ról, amelyet Párdi Imre osztályvezető tárt a PB elé. A javaslat azt indítványozta, hogy ne 1975 elején, hanem már 1974 szeptember elsején emeljék elsősorban a benzin, a gázolaj és a lakossági tüzelőanyag árát.³¹ A benzin negyvenszázalékos áremelése kapcsán a vitában többen a takarékosági szempontokkal érveltek, és egyöntetűen kiálltak mellette, míg a tüzelőanyagár-emelés és az árak kompenzációjával kapcsolatos intézkedések már vitát váltottak ki. Ennek kapcsán a Minisztertanács és a Gazdaságpolitikai Bizottság által már előzetesen megerősített tervezet társadalmi visszhangjára hivatkoztak a „munkásellenzékhez” sorolható politikusok, míg a reform visszaszorulóban lévő képviselői, így Nyers Rezső,³² a gyorsan és egyszerre végrehajtandó emelést tekintették célravezetőnek. A kérdés más dimenzióban – az öt-éves terv által kitűzött jövedelememelkedés kontextusában – is felvetődött: az áremelésekkel együtt bevezetett jövedelemnövelő intézkedések mire lesznek elegendők (béremelés, nyugdíjemelés, gyes-emelés). Bár maga Kádár János is hajlott rá, hogy a szilárd tüzelőanyag árát majd csak 1975 elejétől emeljék, a két héttel később tartott PB-ülésen a GPO-terveinek már ezt a változatát támogatta. A PB elfogadta az áremelést, a szélesebb körű tájékoztatást július közepére időzítették.³³ Az Agitációs- és Propaganda Osztály (APO) összeállítására július 8-án, mint az várható volt, arról tájékoztatott, hogy az alapszervezetekben a „párttagság higgadtan, megértéssel vette tudomásul az áremelésekről szóló tájékoztatást”, ugyanakkor néhány kérdésben a jelentés sem tudta elfedni a lappangó elégedetlenséget.³⁴ A párt közvéleménye a világszerte emelkedése miatt számított bizonyos áremelés-

³¹ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1974. június 4-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5/638. ó. e.

³² Nyers ekkor már nem volt gazdaságpolitikai KB-titkár, de a Politikai Bizottságnak még tagja maradt 1975. március 22-ig, az MSZMP XI. kongresszusáig.

³³ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1974. június 17-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5/639. ó. e.

³⁴ Tájékoztató jelentés a Politikai Bizottságnak az ár- és jövedelememelkedésről adott tájékoztatás visszhangjáról. (1974. július 8.) MNL OL M-KS 288. f. 22/1974/1. ó. e. 12–14.

re, annak indokait elfogadta. Ám a jelentésből az is kitűnik, hogy a többség 1974-re nem számolt áremeléssel, és főként a tüzelőanyagok emelésétől tartottak, illetve az annak hatására jelentkező további drágulástól. Az APO jelentése összegyűjtötte azokat a kérdéseket, amelyek a párt közvéleményét leginkább foglalkoztatták. Az időzítés és a jövedelemnövelő intézkedések társadalmi aránytalanságai mellett az utolsó kérdés, amely minden bizonynyal sokszor elhangzott a szélesebb magyar társadalomban is, a következő volt: „a Szovjetunióból kapjuk az energiahordozók túlnyomó részét, miért kellett árukat emelni?”³⁵

A Moszkvában, 1974 nyarán készült, korábban már említett követségi titkári jelentés a Szovjetunió kőolajtermelésének sikereiről, ugyanakkor technológiai problémáiról értesített.³⁶ Az össztermelés 1973 végére meghaladta a tervet a 429 millió tonna kőolaj kitermelésével, és úgy látták, hogy 1975 végére elérheti az 500 millió tonnát is. Ez támasztotta alá a Szovjetunió „összehasonlíthatatlanul előnyösebb helyzetét” Nyugat-Európával szemben. A szovjet tervhivatal, a Goszplan ugyanakkor elégedetlen volt, mert az olajrétegek kitermelési aránya nem érte el a kielégítő szintet, tehát jelentős mennyiségű olaj maradt felhozatalul, amit csak új, több milliárd rubeles termelőkapacitással véltek javíthatónak. Ahogy a Kelet-Szibériában újonnan üzembe helyezendő kutak termelésének megkezdéséhez, az azerbajdzsáni termelés intenzifikációjához is olyan beruházási politikát tartottak szükségesnek az 1976 és 1990 közötti tervidőszakokban, amelyet a Szovjetunió a KGST többi tagállamának bevonásával tud csak véghez vinni. Japánnal szintén közös kőolajkitermelési tervet dolgoztak ki a Szahalin sziget kontinentális talapzatán fekvő lelőhelyekre, évtizedre előrevetített gazdasági konstrukció alapján. A szovjet igények a nemzetközi együttműködésre, főként

³⁵ Uo. 14.

³⁶ PAULINA et al.: I. m. A szovjet olajpolitikáról lásd: Oscar SANCHEZ-SIBONY: Energy and Soviet Economic Integration: Foundations of a Future Petrostate. In: Elisabetta BINI–Giuliano GARAVINI–Federico ROMERO (eds.): I. m. 222–244. A Szovjetunió energiakereskedelméről és energiapolitikájának tendenciáiról a hetvenes évektől lásd: Thane GUSTAFSON: *Crisis amid Plenty: The Politics of Soviet Energy under Brezhnev and Gorbachev*. Princeton University Press, Princeton, 1989.

a KGST-országok csoportján belül a válság előtt is ismertek voltak. Az viszont teljes meglepetésként érte a magyar vezetőket (is), hogy a Szovjetunió kitermelése fokozása céljából részben igazodni kíván a világpiaci árak alakulásához. Erre 1974 késő nyarán derült fény.

Korábban Nyers Rezső a Politikai Bizottság már idézett, június 4-i ülésén még így érvelt a benzináremelés mellett: „Szeretnék egy elvi és gyakorlati megjegyzést tenni. Elvi megjegyzésem: ez az értéktörvény, árbázis kérdése; a KGST-országok világpiaci áron is dolgoznak. A KGST-árak lassabban követik a világpiaci árváltozásokat. De most is követik, nem érik el, de abban az irányban fejlődnek. A hazai árpolitika pedig kalkulál világpiaci árbázison, KGST-n és hazain. A világpiaci ártól egyetlen szocialista ország sem tud elszakadni teljesen. Csak különböző mértékben. Mi jelenleg az olajon keresünk. A Szovjetunió nem emelte az olajárát csak 1976. január 1-től. Ugyanakkor szeretném megjegyezni: 1974-ben sok minden más áru ára változik; romlik a Szovjetunió olajára is, az egész kereskedelem vonatkozásában már nem nyerünk; tehát ezzel azt akarom mondani, hogy az olajból származó pillanatnyi többletjövedelemre szükségünk van, de nem egyszerűen a jólét forrása. Emeljük-e a benzin árát? Egyértelmű az álláspont! Emelni kell! Szolid emelés lesz a 40 százalék, mert 1978-ra a szocialista országok között a KGST árak 100 százalék körül emelkednek.”³⁷ A szovjet olaj árának változására, így a KGST 1958-as bukaresti ülésén meghatározott árrendszer módosítására a politikai vezetésben nem számítottak, viszont a helyzet romlására már annál inkább. Nem mindegy azonban, hogy a vezetés mivel számol: azzal, hogy lassan kevésbé lesz nyereséges számukra a szovjet olaj exportja, vagy azzal, hogy a megváltozott kereskedelmi arányszámok miatt a hazai szükségletek kielégítése válik kérdésessé. A helyzet magyar részről túlzottan elbizakodott értékelését megerősítik a magyar külkereskedelmi miniszter, Bíró József szovjet kollégájával, Nyikolaj

³⁷ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1974. június 4-i ülésének jegyzőkönyve MNL OL M-KS 288. f. 5/638. ó. e. 107.

Patolicsevvel folytatott tárgyalásairól készült emlékeztetők.³⁸ Az 1974. augusztus 21-i találkozón Patolicsev kifejezte a szovjet fél igényét a szerződéses árak korrekciójára már az 1975-ös évtől, ráadásul azzal, hogy az új árakat a „világpiac árainak bázisán” kívánják meghatározni a jelölt évre. Az 1976 és 1980 közötti időszakra pedig a KGST multilaterális tárgyalásai útján az ötéves árbázist három évre csökkentenék az árak meghatározásakor. Az emlékeztetőre a magyar fél elutasító választ adott, elsősorban azzal a Bíró által indítványozott indokkal, hogy „az árelterések nagyságrendje olyan terheket róna ránk, amit sem politikailag, sem gazdaságilag nem tudnánk elviselni”.³⁹ Az újabb tárgyalásról szóló emlékeztető szerint Patolicsev csalódását fejezte ki a „nem konstruktív” válasz miatt. Ami tárgyunk szempontjából fontosabb, a szovjet külkereskedelmi miniszter csodálkozásának adott hangot, amiért a magyar fél a gazdasági stabilitásra hivatkozik, hiszen, mint tudvalevő, a „világon nincs stabilitás”, „1973 óta minőségileg új helyzet állott elő a világgazdaságban, melynek iránya visszafordíthatatlan”, a „nyersanyagok és késztermékek ára közötti ollót nem lehet újra szétnyitni”. Patolicsev szerint az, hogy a magyar fél válaszában az árkorrekció bázisaként az 1970–1974 közötti éveket vetette fel, „azt igazolná, hogy a világon semmiféle változás nem történt”.⁴⁰ Az év folyamán lezajlott, több magasabb rangú egyeztetés után a PB úgy döntött, hogy megvédi a magyar álláspontot, és ellenáll a szovjet árkorrekciós kísérletnek. Az ügy Kádár János és Leonyid Iljics Brezsnyev közötti levélváltásig jutott 1974 novemberére, az álláspontok közelítésének nehézségei miatt azonban csak 1975 februárjára sikerült a feleknek megegyezniük.⁴¹ A késő nyári,

³⁸ A szovjet árkorrekció felvetésének előzményeiről és annak következményeiről lásd: FEITL István: A Szovjetunió szövetségesei ellen. A világgazdasági korszakváltás felismerése a hazai gazdaságpolitikában. *Múltunk*, 2020/2. Online melléklet. (Letöltve: 2023. 12. 20.) Forrás: http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2020/08/feitli_20_2.pdf

³⁹ Jelentés a Patolicsev elvtárssal augusztus 21-én folytatott tárgyalásról (1974. augusztus 26.). MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/12. ó. e. 53–59.

⁴⁰ Jelentés a Patolicsev elvtárssal szeptember 18-án folytatott tárgyalásról (1974. szeptember 19.). MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/12. ó. e. 100–101.

⁴¹ A Kádár–Brezsnyev-üzenetváltásról és a magyar–szovjet tárgyalásokról lásd: FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája*. I. m. 177–183.

kora őszi tárgyalásokból azonban arra következtethetünk, hogy a magyar politikai vezetés nem volt hajlandó feladni értékelését a válság hatásait illetően sem. Nyilvánvalóan ennek nem a válságról való tudás hiánya volt az oka, a korábban citált jelentések és az itt nem említett gazdasági szakemberek által a világgazdasági trendek változásairól írt előrejelzések legalábbis erre mutatnak. A válságról való tudás „hiánya” a magyar–szovjet tárgyalások során a taktikai időhúzás eleme lehetett, azonban felmerülnek mélyebb okok is. Saját időzítése nem engedte ugyanis, hogy a magyar vezetés átfogó változásokban gondolkodjon: az aktuális ötéves terv vége és a közeledő kongresszus a korábbi vállalások kényszerével befolyásolta a magyar döntéshozást. Ez egy inerciaállapotot idézett elő, mivel az egyébként is vezetési válságát élő hatalom nem volt képes nagyobb fordulat megtételére, így vagy a bevált recepthez (hitelfelvétel, áremelés) nyúlt, vagy a változások halogatásába kezdett. Az olajválság hivatalos ideológiai magyarázata a kapitalizmus válságáról ehhez kényelmes eszmei háttérrel biztosított, amit a legnagyobb egyetértésben hangoztattak az MSZMP XI. kongresszusának határozatában is. Ám mi sem állt távolabb a valóságtól, mint a pártkongresszus kincstári optimizmusa és a pártpropaganda eufemisztikus válságábrázolása. Kádár János Edward Gierke lengyel főtitkárral való budapesti találkozóján 1977 októberében arról panaszkodott, hogy az energia világpiaci árának növekedése óriási terhet jelent a magyar gazdaság számára: az esedékes ötéves tervben 2,5 milliárd rubel és 2,5 milliárd dollár pluszkiadással kell számolniuk.⁴² Hosszú távon azonban még jelentősebb hatása volt az energiaárak növekedésének a keleti blokk gazdaságaira. A megszokott termelési konstrukciók mellett, a szovjet olajforrásokra támaszkodva a kelet-európai gazdaságokban elmaradtak azok a fejlesztések, amelyek az elkövetkező évtizedben a nyugati (és ázsiai) gazdaságokat jellemezték. A felhalmozódott adósság és az említett fejlesztési elmaradások a nyolcvanas évtizedre teljeséggel versenyképtelenné tették a szocialista gazdaságokat a

⁴² MITROVITS Miklós: *A szocializmus csapdájában*. I. m. 270–271.

Nyugattal szemben.⁴³ Ezek a folyamatok pedig döntően járultak hozzá a Szovjetunió és vele együtt a szocialista szatellitállamok gazdasági és politikai összeomlásához.⁴⁴

Konklúzió

Meglepően szókimondó és gúnyos jegyzet jelent meg a *Figyelő* gazdasági hetilapban 1974 novemberében *Az olajválság nyomában* címmel. Az egyflekkes írás azon gúnyolódott, hogy már-már hétköznapi szokássá vált az olaj-, illetve energiaválságra hivatkozni, ha éppen nem kapjuk meg a keresett árut a boltban, ha nem jön ki a szakember, hogy megcsinálja az elvállalt javításokat, ha felemelik a lángos árát a balatoni strandon, vagy ha éppen kikap a kedvenc csapatunk. Ez is spekuláció – így a rövid írás szerzője –, csak éppen nem a nagytőkés monopóliumok, hanem a mindennapi ügyeskedők és lógósok részéről. Ez a válság azonban hamarabb meghaladhatónak tűnik, mint a tőkés világé: „A múltkoriban villanykapcsolót kerestem a boltban, mondják, hogy nincs. Miért nincs? Merthogy az olajválság... Azt a mindenit! Fürdőkádra lett volna szükségem. Itt is nemleges volt a válasz, s az indok ugyanaz, csak másképp fogalmazva: energiaválság. De mármost nem hagytam annyiban, értésére adtam az eladónak, hogyha válságban van az energiája, én egy kossuthlajossal⁴⁵ segítek neki, hogy kilábaljon belőle. Erre az energiaválság elmúlt, lett fürdőkád.”⁴⁶ A szerző a balatoni sütődést, aki egy forint hatvan fillérről két forintra emelte

⁴³ A keleti blokk szovjet forrású energiaellátásának válságba vezető konstrukciójáról lásd: Lorenz M. LÜTHI: *Drifting Apart: Soviet Energy and the Cohesion of the Communist Bloc in the 1970s and 1980s*. In: Jeronim PEROVIĆ (ed.): *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*. Palgrave Macmillan, Cham, 2017. 371–399. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-49532-3_13

⁴⁴ Az 1990-es évek oroszországi gazdasági reformjainak és sokkterápiájának kidolgozója és kivitelezője, Jegor Gajdar a szovjet gazdaság összeomlásának fő okát éppen az energiaexportból eredő bevételek gazdaságtalan felhasználásában látja. Jegor GAJDAR: *Collapse of an Empire: Lessons from Modern Russia*. Brookings Institute, Washington, 2007.

⁴⁵ A százforintos bankjegyen Kossuth Lajos portréja szerepelt.

⁴⁶ -novo-: Az olajválság nyomában. *Figyelő*, 1974/45. 16.

a lángos árát az olajválságra hivatkozva, pedig azzal szerelte le, hogy visszakérdezett: a lángossütéshez ugyan honnan kapják az olajat, „a Perzsa-öbölből, Líbiából vagy Venezuelából?” Ha így folytatódik, jósol a szerző, maholnap gyereke is az olajválsággal fogja magyarázni vártnál rosszabb bizonyítványát.

E jegyzet annyit mindenképpen jól jelez, hogy az egy évvel korábban kezdődött olaj- és energiaválság 1974 végére nemcsak nyilvánvalóvá vált a „vasfüggönynek” ezen az oldalán is, hanem egyenesen a mindennapi közbeszéd részét képezte. Közel egy év leforgásával nem az volt a kérdés, hogy a magyar gazdaság intakt maradt-e a világpiacon jelentkező kedvezőtlen hatásoktól, hanem az, hogy a szovjet energiaellátás és a KGST-reláció mennyiben tud biztonságot nyújtani a továbbra is jelen lévő válság hatásai-val szemben. Ekkor ugyanis a magyar gazdaság már túl volt egy év elején bevezetett kisebb és egy szeptembertől esedékes nagyobb mértékű áremelésen. Áprilisban a Magyar Nemzeti Bank pedig egy 50-100 milliárd dollár nagyságú hitelfelvételt indítványozott a valóban válságos időket élő Egyesült Államok bankjaiból, amelyhez rövid időn belül az MSZMP KB Titkárságának engedélyét is megkapta.⁴⁷ Ahogy említettük, a nyár folyamán pedig a szovjetek bejelentkeztek, hogy módosítanának az előzetesen kialakult importenergia árán. Bár retorikájában a változatlanságot, az addigi fejlődési és beruházási modell folytatását ígérte a magyar párt- és állami vezetés, e változatlanság látszatához olyan lépéseket kellett megtennie, amelyek a válság természetének kiismeréséből adódtak. Nem az volt tehát a probléma, hogy a magyar vezetés ne ismerte volna fel a helyzet komolyságát és ne kalkulált volna annak hatásaival. A magyar gazdaság olyan pályán mozgott, amely egyrészt az államszocialista tervezettség hibáiból, másrészt az azt megelőző évtizedben kialakult, nemzetközi gazdaságban betöltött pozíciójából fakadtak. Hosszú út vezetett tehát a válság elmélyüléséig Magyarországon, amelyben az 1973 végén kezdődött olajválság csak rontani tudott. Az MSZMP mindeközben továbbra is ragaszkodott a tőkés hatalmak

⁴⁷ Előterjesztés a Titkárság részére külföldi kölcsön felvételére (1974. április 27.). MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/3. ó. e. 80–82. Lásd még MONG Attila: I. m. 156–157.

neokolonialista üzelmeiről, egymással szembeni küzdelmeiről és a monopóliumok kvázi világpolitikai hatalmáról szóló ideológiai narratívájához, ha a globális energiakereskedelemről volt szó. Az 1973–1974-es válság során a párt- és állami szervek dokumentumaiból arra következtethetünk, hogy a háttérben folyamatos volt a válságról való információáramlás, míg a párt-, az állami propaganda és a tájékoztatáspolitikai az ideológiai és gazdasági kontinuitás fenntartásán dolgozott. Ám a válsággal kapcsolatos politikai-gazdasági halogatás leginkább a vezetésben végbement változásokkal és a válság „időszerűtlenségének” kényszerével függött össze.

SINÉAD CAROLAN

„Válsággondolkodás” és a társadalomelmélet átalakulása a posztstálinista Magyarországon és Lengyelországban*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.4>

Bevezetés

A tudósok már több mint egy évtizede hajlamosak úgy leírni a szabadpiaci lelkesedést,¹ a demokrácia előmozdításáért tett erőfeszítéseket² és az emberi jogi aktivizmust,³ amely a 20. század utolsó évtizedeiben végigsöpört Kelet-Európán, mint egy önkéntelen, sőt kényszerítő erejű konszenzus eredményét. Alighogy Francis Fukuyama megjelentette 1989-es *A történelem vége?* című cikkét,⁴ széles körű kritika zúdult rá, amiért látszólag alaptalan optimizmussal tekintett a liberális kapitalizmus diadalára a régióban és szinte magától értetődően az egész világon. 2002-ben Thomas Carothers tudósokat, agytrösztöket és a terület szakértőit hívta össze azzal a céllal, hogy elvessék az „átmenet paradigmájának” önkényes determinizmusát, amely egyszerűen azt feltételezte, hogy a liberalizmus és a kapitalizmus egy-

* A tanulmányt fordította: Takács Róbert.

¹ Lásd többek közt: Hilary APPEL: *A New Capitalist Order: Privatization and Ideology in Russia and Eastern Europe*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2004. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt6wrwdw>

² Lásd például: Janine R. WEDEL: *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe, 1989–1990*. St. Martin's Press, New York, 1998; Adam PRZEWORSKI: The Neoliberal Fallacy. *Journal of Democracy*, 1992/3. 45–59. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.1992.0044>

³ Lásd például: Samuel MOYN: *The Last Utopia: Human Rights in History*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2010. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvj2vkvf>

⁴ Francis FUKUYAMA: The End of History? *The National Interest*, 1989/16. 3–18.

más természetes kiegészítői.⁵ A kutatók következetesen kritizálták a nagyhatalmú, gyakran nyugati szereplőket – a nemzetközi jogászoktól és politikai filozófusoktól kezdve az eurokratákig, amerikai tanácsadókig és IMF-tisztviselőkhöz –, akik „leninista” hévvel⁶ jóstolták azt, vagy döntöttek arról, hogy a hidegháború végén a liberális kapitalizmusnak Kelet-Európában is gyökeret kell eresztenie. Az effajta akadémiai diskurzusnak többnyire az a célja, hogy bemutassa: a szocialisták liberális kapitalistákká válását a 20. század végén a történelmi véletlen vagy a kényszer – nem pedig a tudatos egyetértés – diktálta.

A „láthatatlan kéz” típusú piac-, állam- és társadalomelméletek cáfolataként ezek a deflációs kritikák hatásosak lehetnek; leleplezik a liberális kapitalizmus mesterséges voltát azokkal szemben, akik ragaszkodnak annak feltétlen, szerves vonzerejéhez. Mint eszmetörténeti próbálkozások azonban könnyen elégtelennek bizonyulnak. Különösen Kelet-Európában, amelynek országai nem rendelkeztek jelentős szénhidrogénkészletekkel vagy dollárvagyonnal, amely a Szovjetunió és az Egyesült Államok számára lehetővé tette, hogy saját útját járja a késői hidegháborús időszak politikai és gazdasági válságában,⁷ így amellet érvelek, hogy naiv optimizmusnál és a Nyugat megnyugtatójánál⁸ többre volt szükség ahhoz, hogy a liberális kapitalizmus elfogadhatóvá tegye önmagát. Valójában azt állítom, hogy a hidegháború végére, 1989-re számos kelet-európai szocialista

⁵ Thomas CAROTHERS: *The End of the Transition Paradigm*. *Journal of Democracy*, 2002/13. 5–21. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0003>

⁶ Az egyik ilyen befolyásos személy Ken Jowitt volt, aki „leninista” jellegűként értékelte a liberális kapitalizmusba való átmenet folyamatát, és e megállapítását sokan mások is idézték. Bruce Ackerman hasonló kijelentést tett könyvében, amely ugyanabban az évben jelent meg, mint Jowitté. Ken JOWITT: *New World Disorder: The Leninist Extinction*. University of California Press, Berkeley, 1992. DOI: <https://doi.org/10.1525/9780520913783> ; Bruce ACKERMAN: *The Future of Liberal Revolution*. Yale University Press, New Haven, 1992.

⁷ FRITZ BARTEL: *The Triumph of Broken Promises: The End of the Cold War and the Rise of Neoliberalism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2022. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv2phpr5w>

⁸ E tekintetben érdemes elgondolkodni azon, hogy a posztoszocialista Kelet-Európának nyújtott csekély nyugati segélyeket hogyan hasonlították össze a liberális-kapitalista rendszerváltás egy másik jelentős európai mozzanatával, a Marshall-tervvel.

immár kezdte értelmét látni a liberális kapitalizmusnak, sőt el is fogadni azt, annak ellenére, hogy teljes mértékben tudatában volt korlátainak.

Ebben a tanulmányban azon társadalomtudósok – bizonyos kérdésekre vonatkozó – „ideológiai megtérésének” a történetét mutatom be, akik a posztsztálinista Magyarországon és Lengyelországban vezető helyzetbe kerültek. Bemutatom, miképpen idézte elő a „válsággondolkodás”, s nem az átgondolatlan optimizmus vagy nyugati hegemonia⁹ iránti vonzalom azt, hogy az elhivatott szocialisták pesszimista liberálisokká és vonakodó kapitalistákká váljanak.

A következő részekben a társadalomtudományi kutatás három egymással összefüggő területének – a szociológia, a közgazdaságtan és a politikai filozófia – egymást keresztező pályáit vázoló fel, amelyek a posztsztálinista időszak során egyre inkább az általam „válsággondolkodásnak” nevezett irányba mozdultak el. A „válsággondolkodás” azt feltételezte, hogy a társadalmi szereplők – akár egyének, akár intézmények – a nem rendszerszintű és rövid távú racionalitásokat követték, ahelyett, hogy a hosszú távú és rendszerszintű érdekeiket figyelembe véve cselekedtek volna. E gondolkodásmód révén jutottak a magyar és lengyel tudósok arra a következtetésre, hogy az osztálykonfliktus, a nem hatékony gazdasági működés és az állami illegitimitás minden modern rezsim elkerülhetetlen jellemzője, legyen az tervgazdálkodásos, vagy sem.

Az első rész a szociológia történetét követi nyomon a sztálinizmus utáni időszakban, amikor a konfliktuselmélet mint domináns heurisztikus eljárás felváltotta a funkcionalizmust. A konfliktuselméletek követői, mint Szelényi Iván, Konrád György és Zygmunt Bauman szerint az osztályokat nem a hosszú távú, rendszerszintű vagy más módon egyetemességre törekvő érvelési formák motiválták. Ehelyett az osztályérdekek részleges kö-

⁹ A kelet-európai elitek számára 1989-ben az Egyesült Államokon és Nyugat-Európán (beleértve Chilét és Dél-Koreát) kívüli kapcsolatok és hivatkozási pontok hasznos feltárását lásd: Bogdan IACOB–James MARK–Tobias RUPPRECHT–Ljubica SPASKOVSKA: 1989: *A Global History of Eastern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019.

tódést tükröztek: egyszerűen a munkamegosztásban betöltött pozícióhoz tartozást. Mivel munkamegosztás mindig is létezni fog a modern társadalmakban, az osztálykonfliktusok is fennmaradnak. Pozitív hozadéka, hogy a konfliktuselmélet felfedte, hogy egyetlen osztály sem követelheti magának az általános érdekek szolgálatát, még a tudósok vagy a bürokraták sem. Az érdekkonfliktusoknak ez az állandó állapota garantálta a modern világban a hatalmi viszonyok pluralizálódását, de a tökéletességét nem. A második fejezet a szocialista reformgazdaságtan átalakulását követi végig Magyarországon és Lengyelországban, azt, ahogy a makroökonómiai optimalizálás optimista tudományából egy, a különböző típusú mikroökonómiai logikák sokféleségében és összeegyeztethetlenségében érdekelt szélesebb körű társadalomelméletté vált. A revizionista közgazdászok, akik 1966 és 1975 között saját nemzeteik tervezőirodáinál dolgoztak tanácsadóként, az 1980-as évekre egyre pesszimistábbak lettek a reform jövőjét illetően. Olyan befolyásos teoretikusok, mint Kornai János és Włodzimierz Brus, úgy kezdtek érvelni, hogy a gazdasági válságok krónikusan sújtják mind a kapitalista, mind a szocialista gazdaságot. Ezzel együtt úgy vélték, hogy ezek a válságok bizonyos rugalmasságot és dinamizmust is biztosítottak a modern gazdaságoknak. A harmadik fejezet az 1953 után megjelenő, állammal kapcsolatos politikai filozófia és elmélet átalakulását vizsgálja, amelynek során a tudósok igyekeztek számot vetni mind a sztálinista szocializmus, mind a kapitalizmus század közepétől bekövetkező változásaival. Az úgynevezett budapesti iskola filozófusai – Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus Mária és György – azzal érveltek, hogy sok államnak sikerült túljutnia azon, hogy az ideáltipikus tekintélyformáktól függjön. Noha Sztálin halála után a legtöbb szocialista államban szakítottak a karizmatikus legitimációval, nem fordultak teljesen a legális-rationális, sőt a szubsztantív legitimációhoz sem. Ehelyett a legitimáció egy pragmatikus stratégiáját követték, amely egyszerűen ahhoz ragaszkodott, hogy a dolgok úgy vannak, ahogy vannak, és mindig lehetne rosszabb. Úgy tűnt, hogy ezek az államok – akárcsak a kortárs kapitalista rendszerek – számtalan

legitimációs válságot képesek átvészelnél anélkül, hogy alapvető reformokat hajtanának végre.

Végül a negyedik fejezet bemutatja, hogy a „válsággondolkodás” milyen fontos szerepet játszott az átmenet két prominens teoretikusának munkásságában. A rendszerváltás időszakában – az alapvetően szociáldemokrata elkötelezettségű – Adam Przeworski és Jadwiga Staniszkis eljutott oda, hogy nagyra értékelje a liberális kapitalizmus logikáját, ám nem azért, mert úgy gondolták, hogy az megszabadítja Kelet-Európát a konfliktusoktól, az eredménytelenségtől és az illegitimitástól, hanem azért, mert méltányolták, hogy annak választási dinamikája képes magába olvasztani, s nem elnyomni a modern rendszerek középpontjában álló örökös válságait.

Szociológia. A funkcionalizmustól a konfliktuselméletig

Az államszocialista berendezkedésű kelet-európai államokban 1956 – Hruscsov titkos beszédének, a lengyelországi Poznańban kitört hatalmas munkásfelkelések és a magyarországi forradalom éve – után kezdődött meg a szociológia mint tudományág rehabilitálása. A sztálinista stílusú iparosítás közel egy évtizede a társadalmi egyenlőséggel és stabilitással kapcsolatos megfontolásokat nagyrészt a jövőbe utalta, és a nehézipari termelés és kibocsátás növelését tekintette a fejlődés mindent megelőző céljának. Bár a munkáspártok retorikája a kommunista alattvalók egyenlőségére és szolidaritására hivatkozott, Rákosi Mátyás és Boleslaw Bierut vezetése alatt a termelőerők fejlesztése és a gyors mobilizáció abszolút elsőbbséget élvezett a szociális jóléttel és fenntartható társadalmi integrációval szemben. 1956 után azonban a magyar és a lengyel vezetés kénytelen volt figyelembe venni a sztálinizmus társadalmi örökségét, és a különféle szocialista irányzatokhoz kötődő kutatók megújult érdeklődéssel fedezték fel újra a tudományos szociológiát.¹⁰

¹⁰ Małgorzata MAZUREK: Between Sociology and Ideology. Perception of Work and Sociologists Advisors in Communist Poland, 1956–1970. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 2007/16. 11–31.

1961-ben Hegedüs András – a sztálinista politikusból lett tudós, aki az 1955–1956-os politikai fordulatok idején rövid ideig a miniszterelnöki székbe került¹¹ – kijelentette, hogy a szociológiát nem kell többé „burzsoá” vagy „revizionista” társadalomtudományként elítélni. Sőt a szociológiára tulajdonképpen kulcsfontosságú tudományos eszközként kéne tekinteni, amelynek révén előmozdítható, hogy szocialista „rendszerünk társadalmi-gazdasági téren megnyilvánuló fölényét kibontakoztassuk, és így véglegesen diadalmaskodjunk a kapitalizmuson”.¹² A szociológia segíthet a pártnak abban, hogy jobban megértse a „kommunizmus építésének periódusában” a tökéletlen társadalmi örökségeit, és érzékeli a „társadalmi struktúra megváltozásának” jeleit, amelynek „a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet szakaszán” be kell következnie.¹³ Hegedüs 1963-ban megalapította a Magyar Tudományos Akadémián a Szociológiai Kutatócsoportot, s korai munkásságát a társadalmi rétegződés vizsgálatának szentelte: többek közt a munkások közötti jövedelmi egyenlőtlenségeket, a gyári vezetési struktúrák következtében létrejövő hierarchikus viszonyokat és a vidéki családokon belüli munkamegosztás kérdéseit kutatta.¹⁴ Lengyelországban 1956-ban megalapították a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai

DOI: <https://doi.org/10.3917/rhsh.016.0011>; Gabor Kiss: History of the Development of Sociology in Hungary from 1945. *The American Sociologist*, 1967/3. 141–144.

¹¹ András MINK: The Forgotten Prime Minister – András Hegedüs Born 100 Years Ago. Forrás: <https://www.osaarchivum.org/blog/the-forgotten-prime-minister-%E2%80%93-andr%C3%A1s-heged%C3%BCs-born-100-years-ago> (Letöltve: 2022. 10. 31.)

¹² HEGEDÜS András: A marxista szociológia tárgyáról és helyéről a társadalomtudományok rendszerében. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1961/2. 168–169.

¹³ Uo. 170.

¹⁴ Például: András HEGEDÜS: Sociological Writings. HU OSA 361-0-3, ed. Donald and Vera Blinken Open Society Archive, 13. d. 13. f.: A munkaügyi statisztika, 1959–1960; 8. d. 8. f.: Hierarchy and the Performance Principle (1965); 13. d. 2. f.: Munkamegosztás a falusi családban (1970); lásd még: Ádám TAKÁCS: The Heads and the Walls. From Professional Commitment to Oppositional Attitude in Hungarian Sociology in the 1960–1970s: The Cases of András Hegedüs, István Kemény, and Iván Szelényi. *Hungarian Historical Review*, 2017/4. 856–882.

és Szociológiai Intézetét,¹⁵ és ugyanebben az évben Stanisław Ossowski lengyel szociológust választották meg a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) alelnökévé.¹⁶ Az ISA 1957-es amszterdami világkongresszusán Ossowski nemzetközi közönség előtt mutatta be a szocialista társadalmakban tapasztalható foglalkozási egyenlőtlenségek tárgyában végzett kutatásait.¹⁷ Hamarosan azonban az az eszme, hogy a szociológusok – és a szocialista rezsimek – meg tudják haladni ezeket az egyenlőtlenségeket, egy új elméleti megközelítés nyomása alatt szétporladt.

Az 1960-as évek végére a konfliktuselmélet sok kelet-európai szociológus elsődleges elméleti keretévé vált. Míg a funkcionalizmus azt feltételezte, hogy az egyének és a csoportok a rendszer szintű – vagyis a komplex társadalmi rendszer stabil működéséhez kapcsolódó – céloknak megfelelően viselkednek, addig a konfliktuselmélet azt feltételezte, hogy az egyének és a csoportok folytonosan egy uralmi játszma keretei között versengenek egymással, és keresik annak a módját, hogyan juttathatnák érvényre saját részérdekeiket. A hierarchiát tehát a modern társadalmi élet elkerülhetetlen jellemzőjeként értelmezte. Másrészről viszont a funkcionalizmus elutasítása lehetővé tette a konfliktuselméletet követők számára, hogy a tekintélyelvű rezsimek hatalmi viszonyainak instabilitását empirikus tényként kezeljék, s ne csupán politikai preferenciaként vallják. A konfliktuselmélet azt is lehetővé tette a kritikai szociológusok számára, hogy megőrizték marxista elvhűségüket, akár saját rendszerük, akár nyugati baloldali vitapartnereik szemében. Hiszen végső soron a „valóban létező” szocializmusról alkotott elméleteik az osztálykonfliktusokat helyezték az elemzés középpontjába.

¹⁵ Marta BUCHOLC: *Sociology in Poland: To Be Continued?* In: John HOLMWOOD–Stephen TURNER (eds.): *Sociology Transformed*. Palgrave Macmillan, London, 2016. 31–32.

¹⁶ Antoni SULEK: „To America!”: Polish Sociologists in the United States after 1956 and the Development of Empirical Sociology in Poland, *East European Politics and Societies*, 2010/3. 329.
DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325409357438>

¹⁷ Tamás KOLOSI-Iván SZELÉNYI: Social Change and Research on Social Structure in Hungary. In: Birgitta NEDELMANN–Piotr SZTOMPKA (eds.): *Sociology in Europe: In Search of Identity*. De Gruyter, Berlin–New York, 1993. 149.

DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110887440.141>

Ugyanakkor a konfliktusokra való érzékenységen túl ezek a szociológusok az osztályérdekeket marxista elődeiktől teljesen eltérő módon teoretizálták. Míg a hagyományos marxizmus az osztályt olyan viszonyoknak tekintette, amelyet a munkások igyekeztek meghaladni, addig a konfliktuselméletek olyan identitásnak tekintették az osztályt, amelyet a munkások nem adnak fel. Az osztálykonfliktus tehát állandó állapot volt, nem pedig az osztálymentes jövő felé vezető út. Bár a keleti blokk szociológusainak az érdeklődése a posztsztálinista időszakban szinte általánosan felélénkült a konfliktuselmélet iránt,¹⁸ két magyar, Szelényi Iván és Konrád György, illetve egy lengyel szociológus, Zygmunt Bauman nevéhez kötődik a legmaradandóbb hozzájárulás ehhez az új megközelítéshez.¹⁹

Szelényi és Konrád számára a szocialista társadalom egyik jelentős törésvonala a bürokratikus funkcionáriusokat – a rejtett szabályok és a kialakult rend szakértőit – választotta el az értelmiség tagjaitól, akik a tömeges oktatás háború utáni robbanásszerű növekedése nyomán monopóliumra tettek szert a kreativitás és a kulturális szakértelem terén.²⁰ És valóban, Szelényi és Konrád az 1974-ben (hivatalosan csak 1978-ban) megjelent Az

¹⁸ 1972-ben a Jugoszláv Szociológiai Társaság konferenciát hívott össze, amelyet a társadalmi konfliktus témájának szentelt. A konfliktuselmélet jelentőségéről a jugoszláv szociológiában bővebben lásd: Damir MIRKOVIC: Sociology in Yugoslavia Today. *International Review of Modern Sociology*, 1976/2. 227–252. A funkcionális kritikáját adja az alábbi jugoszláv filozófus és szociológus: Zagorka GOLUBOVIĆ, Zašto Je Danas Funkcionalizam U Nas Poželjniji Od Marksizma? [Miért vonzóbb ma a funkcionális marxizmusnál?] *Praxis – Jugoslavensko izdanje*, 1972/3–4., különösen 342.

¹⁹ Továbbra is élénk viták folynak arról, hogy a magyarországi és lengyelországi szociológiai területek milyen mértékben gyakoroltak egymásra kölcsönösen befolyást ebben az időszakban, avagy a magyar és a lengyel szociológia külön-külön követte-e a nyugati tudományos irányzatokat. Lásd például: Victor KARÁDY–Péter Tibor NAGY: The Reconstruction of the Social Sciences after Stalinism, 1963–1989. In: UÖK: *Sociology in Hungary: A Social, Political and Institutional History*. [Sociology Transformed]. Palgrave Macmillan, Cham, 2019. 94. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-16303-7>

²⁰ Bár úgy látták, hogy ez a megosztottság csökkenőben van, mivel a posztsztálinista berendezkedés mintha megkísérelte volna létrehozni az értelmiségiek és a bürokraták szövetségét – a munkásosztály ellenében. György KONRÁD–Iván SZELÉNYI: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1979. xii–xv.

értelmiség útja az osztályhatalomhoz című írásában az osztályt inkább a munkamegosztásban elfoglalt helyként, mintsem szigorúan vett előnyös vagy hátrányos társadalmi helyzetként tételezte.²¹ E felfogás szerint függetlenül attól, hogy egy csoport elfoglalta vagy elvesztette a politikai és a gazdasági hatalom intézményei feletti irányítást, az osztályjellege, az osztályérdeke és az osztályidentitása változatlan maradt. És éppen azért, mert Szelényi és Konrád az osztályt – weberi fogalomhasználat szerint – speciális képességek kérdésének tekintette – mint például a bürokratikus ismeretek és az engedelmesség kikényszerítésének képessége, vagy az intelligencia és a kulturális figyelem felkeltésének képessége –, nem volt okuk azt hinni, hogy a modern rezsimek valaha is meghaladhatják az osztálytagozódást. Az „állammonopolista kapitalizmusban”, illetve az „államszocializmusban” előforduló egyenlőtlenségek fokozatos felszámolása helyett tehát el kellett volna kezdeni számot vetni a valódi „társadalmi érdekek és célok sokféleségével”. A konfliktusok bármennyiféle társadalmi érdek elismerését kikényszeríthetik – a „parasztokétól, kisvállalkozókéktől és boltosokétól” a „nemzeti és vallási kisebbségekén” át a „nyugdíjasokéig”, a „tejtermelőkéig” és „azokéig, akik el szeretnének válni”.²² A konfliktus azonban nem eredményezte azt, hogy végül maga az osztálymegosztottság is megszűnt volna.²³

Fontos megjegyezni, hogy Szelényi és Konrád elemzésük során nem egyszerűen *figyelmen kívül hagyták* a munkásosztályt, vagy *elhanyagolták* a termelés és a tulajdon körüli konfliktusok fontosságát. Éppen ellenkezőleg, úgy gondolták, hogy az „empirikus” munkásosztály volt a „leghátrányosabb helyzetű osztály” a „proletariátus diktatúrájában”,²⁴ és talán sokkal inkább, mint más csoportoknak, megvolt a képessége és ösztönzése arra, hogy kihívást intézzon a „valóban létező” szocializmusban kialakult

²¹ Uo.

²² Uo. 157–158.

²³ Csaknem három évtizeddel később a kiváló magyar filozófus, Tamás Gáspár Miklós nagy hatású kritikát fogalmazott meg a baloldali gondolkodás 20. század végi irányzatáról, amely úgy tűnt, az osztályok fenntartását preferálta az osztályok felszámolásával szemben. Gáspár Miklós TAMÁS: Telling the Truth About Class. *Socialist Register*, 2006/42. 228–268.

²⁴ György KONRÁD–Ivan SZELÉNYI: *The Intellectuals...* I. m. xiii.

osztályhatalmi egyensúly ellen. De abban is erősen kételkedtek, hogy az „empirikus” munkásosztály érdekei egybeesnének egy igazán egalitárius projekttel. Szelényi és Konrád ehelyett úgy érvelt, hogy egy hatalmi helyzetben lévő munkásosztály azokat a befektetéseket és intézményeket részesítené előnyben, amelyek elsősorban őt magát szolgálnák: emelnék a fizikai munkáért járó béreket, javítanák az életszínvonalat a saját lakókörnyezetükben, és több beleszólást biztosítanának a munkavállalóknak a munkahelyi döntésekben. Amellett érveltek, hogy „[a] munkásosztály érdeke, hogy a nemzeti jövedelemnek nagyobb hányada realizálódjon a lakosság személyes jövedelmében és kisebb hányada kerüljön a költségvetésen keresztül újrafelosztásra. [...] A munkásságnak tehát nemcsak az üzemi szintű, közvetlen munkaköréhez kapcsolódó bérkérdésekben, hanem a mezőgazdasági tervezés kérdéseiben is homlokegyenesen ellentétesek az érdekei a redisztributorokéval.”²⁵ Az így értelmezett osztálykonfliktust még egy tervgazdálkodáson alapuló rendszerben sem lehetett soha feloldani, csak megváltoztatni.

Zygmunt Bauman lengyel szociológus, aki a 2000-es évek elején a „likvid modern” társadalom elméletével vált híressé, az 1970-es évek elejére szintén kidolgozott egy magyarázatot a modern osztálystruktúra középpontjában álló, soha véget nem érő konfliktusról. Bauman Szelényihez és Konrádhoz hasonlóan specializált csoportokra osztotta a társadalmat, amelyek egyedi célokat és részérdekeket követtek.²⁶ Bauman szerint a konfliktusok egyik fő forrását a tervezők ellenőrzésre való törekvése és a széles tömegek rendszeresség iránti vágya közötti feszültség jelentette. Alapvető fontosságú, hogy ez a vágy a tervezők részé-

²⁵ KONRÁD György–SZELÉNYI Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. 283. – A mű angol fordításban a mezőgazdasági szó helyén „makrogazdasági” szerepel.

²⁶ A *Hivatalosság és osztály* című munkájában Bauman az osztály kifejezést kizárólag a vagyon alapján megkülönböztetett csoportokra használja. E helyütt az osztály kifejezést tágabban értelmezem, hogy utaljak Bauman elméletére, amely a különféle társadalmi csoportok, közte a tisztviselők és a hétköznapi polgárok közötti különbségtételről szól. Későbbi írásaiban Bauman néha magát az osztály kifejezést is kritizálta, néha pedig úgy érvelt, hogy az osztály kifejezés tágabb értelmezésére volna szükség. Ettől függetlenül mindezek az elképzelések osztályelmélete részének tekinthetők.

ról nem racionális alapokon nyugodott, és nem instrumentális volt: a tervezés vezető posztjain állók igyekeztek az ellenőrzést magáért az ellenőrzés lehetőségéért biztosítani, még akkor is, ha az hosszútávon az ellenőrzést magát rombolta. A tervezők – osztályként – saját bürokráciájuk formai racionalitását rombolták le, és helyette önkényes és kiszámíthatatlan „párturalmat” teremtettek.²⁷ Mindez szorongást keltett a hétköznapi polgároknál, akik részben megszokásból is kedvelték a dolgok „rutinszerű, egyhangú és kiszámítható működését”,²⁸ ám instrumentálisan is ebben voltak érdekeltek gazdasági jólétük védelme érdekében. A tervezők önkényes uralma által előidézett konfliktus azonban nem oldható fel a köz javára anélkül, hogy új tulajdoni és tulajdonosi egyenlőtlenségek jöjjenek létre, s ezáltal új konfliktus alapjai teremődjenek meg. Ebből adódott a létező szocialista rendszerekben az osztálytörténelem „jellegzetesen szeszélyes volta és ingaszerű tendenciája”, amely a hivatalosság hierarchiája és a magántulajdon hierarchiája közé szorult.²⁹

Szelényi Ivánhoz és Konrád Györgyhoz hasonlóan Bauman is egy részleges és önérdékkövető, nem pedig egy univerzális osztály tagjainak tekintette a munkásokat, akik inkább a hierarchia bizonyos formáit, semmint az egyenlőséget preferálták. Bauman szerint a létező szocialista társadalmakban élő munkások a hivatalosság által teremtett egyenlőtlenségeket részesítették előnyben a piaci egyenlőtlenségekkel szemben. A pártfunkcionáriusok felhasználhatták felhatalmazásukat arra, hogy önkényesen beavatkozzanak a munkások érdekében. A szakemberek, menedzserek és más jómódú csoportok éppen ellenkezőleg, abban voltak érdekeltek, hogy a stabil status quo keretei között megőrizték anyagi helyzetüket.

E tudósok mindegyike eredetileg azért vonzódott a szociológia tudományához, mert úgy vélték, segíthet megérteniük és végül leküzdeniük a saját társadalmukat sújtó egyenlőtlenségeket.

²⁷ Zygmunt BAUMAN: *Officialdom and Class: Bases of Inequality in Socialist Society*. In: Frank PARKIN (ed.): *The Social Analysis of Class Structure*. Tavistock Publications, Oxen, 1974. 134–137.

²⁸ Uo. 132.

²⁹ Uo. 145.

Szelényi Kádár-rendszerbeli pályafutásának kezdetén társadalmi reformprojektek kidolgozásán dolgozott az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában, illetve a KB Társadalomtudományi Intézetében.³⁰ Szelényi Konráddal első közös munkája a szocialista lakásrendszerben tapasztalható egyenlőtlenségek kutatására irányult.³¹ Bauman szintén a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának Társadalomtudományi Intézetében kezdte pályafutását,³² és korai szakmai ambícióit az a remény táplálta, hogy a szocialista rendszerek végül garantálni tudják polgáraiknak „a méltóságteljes élet egyenlőségét”.³³ Végére azonban mindhárom tudós arra a következtetésre jutott, hogy az egyenlőtlenség a modern élet elkerülhetetlen valósága; a pluralitás lépett az egyenlőség helyébe mint az osztálykonfliktus végső célja. És bár Szelényi és Bauman is elhagyta a szovjet blokkot – Bauman a diáksztrájkok, az azt követő elnyomás és az 1968-as antiszemita tisztogatások után, Szelényi pedig azt követően, hogy 1974-ben letartóztatták *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kézirat elkészítése miatt –, szövegeik és elképzeléseik az elkövetkező évtizedekben nagy hatással voltak az ellenzéki kulturális gondolkodásra.

Hegedüs, akit sok tekintetben az 1956 utáni magyar szociológia alapító alakjának nevezhetünk, mind gondolkodásában, mind hatásában hasonló pályát követett. Hegedüst, aki tagja volt az MSZMP KB mellett működő Elméleti munkaközösségnek, felmentették a *Valóság* című folyóirat főszerkesztői posztjából, miután bírálta a Varsói Szerződés 1968-as csehszlovákiai invázióját.³⁴ S bár egyre növekvő pesszimizmussal tekintett a társadalom egyenlőségi elvek alapján történő racionális megszervezhetőségének lehetőségére, a magyar ellenzék meghatáro-

³⁰ Ádám TAKÁCS: I. m. 869.

³¹ Ivan SZELENYI: *Urban Inequalities under State Socialism*. University of Oxford Press, Oxford, 1983. 5–8.

³² James H. SATTERWHITE: *Varieties of Marxist Humanism: Philosophical Revision in Postwar Eastern Europe*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1992. 18. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.3385965>

³³ Keith TESTER: *The Social Thought of Zygmunt Bauman*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004. 1–2. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230505681_1

³⁴ Ádám TAKÁCS: I. m. 859–860.

zó intellektuális ikonjává vált – jelentős ellenzéki gondolkodók, mint Bence György és Kis János mellett –, aki olyan reformokat szorgalmazott, amelyek a pluralizmust és a konfliktust intézményesen elismerik, nem pedig küzdenek ellene.³⁵

Közgazdaságtan. A makrogazdasági reformtól az egyensúlytalanságig

Számos, a szocialista világ kapitalista átalakulása iránt érdeklődő történész rámutatott arra, hogy a piactudomány már jóval 1989 előtt felkeltette a közgazdászok és tervezők érdeklődését a „vasfüggöny” keleti oldalán. Johanna Bockman például hangsúlyozta a szovjet és kelet-európai szakértők jelentős hozzájárulását a neoklasszikus közgazdaságtanhoz az 1930-as évek szocialista kalkulációs vitáitól a Sztálin utáni időszak szocialista gazdasági reformjaiig. Ezek a szakértők által kidolgozott neoklasszikus modellek és bizonyítékok azonban aligha számíthattak a kapitalista ideológia trójai falovának, amely szerint a vállalkozás és a befektetés minden formáját a profitnak kell vezérelnie. Amint azt Bockman maga is bemutatta, a szocialista közgazdászok olyan ármodelleket és optimalizálási függvényeket dolgoztak ki, amelyekkel az erőforrások hatékonyabb felhasználását segítették elő a tervgazdaságokban, illetve a helyi tudás és preferenciák hasznosítását annak forrásánál, nem pedig azt, hogy azok a piaci logika totalizáló alkalmazásához vezessenek. Egy központi tervező arra használhatta a neoklasszikus kalkulációt, hogy tökéletes piacokat imitáljon világos paraméterkészleteken belül. Valójában a decentralizált döntéshozatal matematikai modelljeiben a legtöbb változót adottnak kellett tekinteniük, amely feltételezés jobban megfelelt a tervgazdaságok valós viszonyainak. Amint azt Włodzimierz Brus lengyel közgazdász kifejtette, az 1960-as és 1970-es években több kelet-európai szocialista országban is végrehajtott reformok nem annyira a „tervgazdaságtól való eltávolodás” jeleként értelmezendők, sokkal inkább úgy,

³⁵ András MINK: I. m.

mint amelyek a „működési módjuk fejlesztésére” törekednek.³⁶ Bár ezek a reformok decentralizálták az árképzéssel és a termeléssel kapcsolatos döntéseket, feltételezték és fenntartották a központi tervezett beruházási struktúrát.

A tudománytörténészek arra is rámutattak, hogy a szocialista gazdaságokban a kibernetika hozzájárult a tervezésből való kiábránduláshoz. A kibernetikát elsőként a hadtudományok területén alkalmazták az olyan ember–gép visszacsatolási spirálok vizsgálatára, mint amilyen tapasztalatokról a második világháborús vadászpiloták számoltak be; kiszámítható mozgási mintákat használt a különféle tüzérségi eszközök szervomechanizmusainak automatizálására.³⁷ A kibernetikus visszacsatolási hurok fogalma azonban hamarosan mindenhol felbukkant, így a humán- és a társadalomtudományokban is. Eglé Rindzevičiūtė azt vetette fel, hogy a visszacsatoláson alapuló kormányzás „rendszerkibernetikus” modellje, amely a technikai semlegesség leple alatt tett szert jelentőségre a két hidegháborús blokk között, előrevetítette a tervezés végét azáltal, hogy a gazdaság „apolitikus irányításának” és a „távolból való kormányzásnak” a modelljét kínálta.³⁸ És valóban, a visszacsatolási spirálok hálózatába ágyazott adatvezérelt központi tervezők kibernetikai modelljei hatással voltak a gazdasági reformerekre Magyarországon és Lengyelországban is az 1960-as és 1970-es években. 1989-re azonban az olyan közgazdászok, mint Kornai János és Włodzimierz Brus, már kezdték egészében megkérdőjelezni a makrogazdasági irányítás lehetőségét – akár egyszerű, egyirányú parancsokkal, akár kétirányú visszacsatolási hurkokkal. Egyre erőteljesebben vonták kétségbe az emberi viselkedés hosszú távú és rendszerszintű racionalitásával kapcsolatos feltételezéseket, amelyek mind a neoklasszikus

³⁶ Włodzimierz BRUS: *The Economics and Politics of Socialism: Collected Essays*. Routledge & Kegan Paul, Oxon, 1973. 2.

³⁷ Peter GALISON: The Ontology of the Enemy: Norbert Wiener and the Cybernetic Vision. *Critical Inquiry*, 1994/1. 228–266. DOI: <https://doi.org/10.1086/448747>

³⁸ Eglé RINDZEVIČIŪTĖ: *The Power of Systems: How Policy Sciences Opened up the Cold War World*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2016. DOI: <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501703188.001.0001>

közgazdaságtan, mind az egyéb egyensúlyi modellek, például a kibernetika alapját képezték.³⁹

A gazdasági revizionizmus Magyarországon és Lengyelországban egyaránt a gazdaságigazgatásban tapasztalható „túlcentralizáció” kritikájaként indult. A probléma kezdeti tárgyalása során azonban nem vetődött fel a tervezés rendszerének teljes elhagyása. Kornai János a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének kutatóival együttműködve 1955-ben kezdte el kidolgozni kutatási és reformprogramját. Az általa azonosított egyik kulcsprobléma a központi adminisztrátorok és az egyes vállalatok kapcsolatában a lényegtelen utasítások elszaporodása volt.⁴⁰ Míg a központi tervezők „elméletben” segíthetnek a vállalatoknak abban, hogy „hosszabb távra tekintsenek” és „egyes folyamatok tágabb jövőbeli menetét tervezzék meg”, „például a beruházás, korszerűsítés, műszaki fejlesztés” esetében, a gyakorlatban a tervezési utasítások „gomba módra szaporodtak” feleslegesen.⁴¹ Ahelyett, hogy a vállalatokat elsősorban a szükséges termékek létrehozására, az alkalmazottaknak járó méltányos bérek megállapítására és a hatékony termelésbe való befektetésre ösztönözték volna, a központi tervezők, gyakran túllépve hatáskörüket, a vállalatok mikromenedzselésébe fogtak olyan területeken, ahol kevés szakértelemmel rendelkeztek, vagy egyáltalán nem lett volna szükség irányításra. Kornai szerint ez négyféle kulcsfontosságú kárt okozott, mindenekelőtt a vezetők és a dolgozók személyiségét, valamint a helyi problémákkal kapcsolatos kommunikációs hajlandóságukat illetően. Az utasítások elszaporodása „azzal fenyegetett, hogy a gazdasági adminisztrátorok a haladás aktív szereplőiből pusztán passzív eszközökké változnak”, és a munkahelyek túllelőrzöttté válnak, amelyek megszállottan „irányítgatják az embereket”, és „kiiktatják az ellenőrizetlen viselkedés

³⁹ Itt Kornai azt fejti ki, hogy a kibernetikát is az egyensúlyelméletek közé sorolja. János KORNAI: *Economic Systems Theory and General Equilibrium Theory. Acta Oeconomica*, 1971/4. 297–317.

⁴⁰ János KORNAI: *Overcentralization in Economic Administration: A Critical Analysis Based on Experience in Hungarian Light Industry*. Oxford University Press, New York, 1959. 1–65.

⁴¹ Uo. 194.

minden megnyilvánulását”.⁴² Mindez az állam legitimitását is veszélyeztette azáltal, hogy a lényegtelen vagy következtelen utasítások megsértése miatti büntetéseket a szereplők végső soron az államtól eredeztették. Kornai mindazonáltal azt is elismerte, hogy „kétségtelen, hogy az utasításoknak fontos szerepük van a tervgazdaságban”,⁴³ és hogy „[a vállalkozások] korlátlan egyéni vezetése könnyen elfogult, következőképpen rossz döntésekhez vezethet”.⁴⁴

Az 1960-as évek elején Kornai a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központjában kezdett dolgozni, és az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetével együttműködve a kétszintű tervezés olyan matematikai modelljeit dolgozta ki, amelyeket az Új Gazdasági Mechanizmus (ÜGM) kapcsán vezettek be 1968-ban.⁴⁵ A történészek jellemzően a „heterodox” közgazdasági gondolkodás és a szocializmussal való lényegi szakítás kezdeteként értelmezik ezt az időszakot.⁴⁶ De Kornai ekkoriban inkább műszaki szemléletű egyensúlyi gondolkodóvá fejlesztette magát, aki még nem volt meggyőződve arról, hogy a rövid távú és rendszer ellen ható magatartások gyakorolnak döntő befolyást a gazdasági döntéshozatalra. Továbbra is azt feltételezve, hogy a központi tervezők, a vállalatvezetők és a munkások megfelelő körülmények között képesek lehetnek együttműködni a reform érdekében, Kornai azon munkálkodott, hogy javítsák a hozzáférést azokhoz az információkhoz, amelyeket a matematikusok és a mérnökök éppúgy képesek voltak finomhangolni, mint a közgazdászok.⁴⁷

Brus az 1950-es évek végét és az 1960-as évek elejét ugyancsak a decentralizált tervezés technikai modelljeinek kidolgozá-

⁴² Uo. 192–195.

⁴³ Uo. 191.

⁴⁴ Uo. 204.

⁴⁵ János KORNAI: *By Force of Thought: Irregular Memoirs of an Intellectual Journey*. The MIT Press, Cambridge, Mass., 2006. 150–151.

DOI: <https://doi.org/10.7551/mitpress/1708.001.0001>

⁴⁶ Wladimir ANDREFF: Janos Kornai: A Non-Mainstream Pathway from Economic Planning to Disequilibrium Economics. *Public Choice*, 2020/187. 63–83. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11127-020-00813-6>

⁴⁷ János KORNAI: *By Force of Thought*. I. m. 123 – 132.

sával töltötte a Varsói Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszékén, valamint a lengyel kormányzati tervezőkkel együttműködve.⁴⁸ Kornaihoz hasonlóan a piactudomány kezdetben a szocialista tervezésbe vetett hitét erősítette meg. Az 1964-ben publikált *A piac a szocialista gazdaságban* című írásában Brus egy decentralizált tervezési modell mellett érvelt, mivel az véleménye szerint hatékonyabban képes elvégezni a helyettesítő javak elosztását, valamint reagálni a fogyasztók és a munkavállalók helyi preferenciáira.⁴⁹ Ám az 1980-as évekre Brus már Kornaihoz hasonlóan pesszimistább módon látta a gazdasági reform lehetőségeit, és egyre növekvő kétségét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a gazdasági szereplők képesek-e egyáltalán közös érdeket követni.⁵⁰ 1979-ben azt írta, hogy „a [piaci reform] 1966 és 1975 közötti évtizedének kelet-európai tapasztalataiból adódó igazi kérdés nem az, hogy fel lehet-e építeni a gazdasági működés konfliktusmentes rendszerét, hanem az, hogy a megreformált rendszer képes lehet-e a konfliktusok enyhítésére”, valamint az, hogy „az ÚGM mögött meghúzódó több fontos feltételezés” Magyarországon „egyáltalán nem, vagy csak a vártnál jóval kisebb mértékben igazolódott be”. Brus azonban továbbra is nyitva hagyta annak a lehetőségét, hogy a reformok idővel erősítik a „partnerség érzését” a különböző gazdasági érdekeltségek között, és fokozatosan „összetartóbb egésszé” integrálják a vállalatokat.⁵¹ Brus és Kornai is csak akkor szakítottak végérvényesen a szocialista tervezés ambíciójával, amikor arra jutottak, hogy ez a fajta rendszerorientált magatartás nem lehetséges.

Kornai sokkal korábban jutott erre a következtetésre, mint Brus. 1971-ben született *Anti-Equilibrium* című monográfiájá-

⁴⁸ Piotr KORYS–Maciej TYMIŃSKI: The Rise and Decline of Polish Revisionist Marxist Economics: The Fates of Włodzimierz Brus and the Faculty of Political Economy (University of Warsaw), 1953–1968. *East European Politics and Societies and Cultures*, 2023/37. 37–39.

DOI: <https://doi.org/10.1177/08883254211049830>

⁴⁹ Włodzimierz BRUS: *The Market in a Socialist Economy*. Trans. Angus WALKER. Routledge and Kegan Paul, London–Boston, 1964 [1972]. 147–195.

⁵⁰ Włodzimierz BRUS: The East European Reforms: What Happened to Them? *Soviet Studies*, 1979/2. 257–267.

DOI: <https://doi.org/10.1080/09668137908411240>

⁵¹ Uo. 266.

ban az „általános egyensúlyelmélet alapjául szolgáló – Walrastól Keynesig a közgazdasági gondolkodás gerincét képező – feltételezések alapos kritikáját fejtette ki. Az egyensúlyelméletben „[a] vízió: atomizált piac, »tökéletes« verseny. A valóság: éles konfliktusok” – érvelt Kornai. „A valóság: rendkívül bonyolult, összetett információs struktúrák. A vízió: a rendszert kizárólag egyetlen fajta jelzés: az ár teljesen megbízhatóan képes szabályozni.”⁵² Kornai gazdaságtudomány válságáról alkotott diagnózisának a középpontjában az a felismerés állt, hogy a makrogazdaságot alkotó különböző intézmények és egyének érdekei plurálisak és összeegyeztethetetlenek voltak. Valójában azt állította, hogy a neoklasszikus és keynesi közgazdászok közös tévedése volt annak feltételezése, hogy bárki – a tervezőktől a vállalkozásokon át a hétköznapi fogyasztókig – bármilyen optimalizálási kritérium szerint hoz döntéseket. „A valóságban találkozhatunk döntésekkel, amelyeket optimalizálás jellemez. Van azonban sok másféle döntési folyamat is” – írta. „Az Á[ltalános] E[gyensúly]-iskola mégis csak az előbbit tárgyalja.”⁵³ Kornai felrotta az egyensúlyelméletnek, hogy „[c]supán egyféle fogyasztói magatartástípust, egyféle vállalati motívumot, egyféle információt ismer”, ezáltal a közgazdászok mellőzték „az összetett, bonyolult struktúrák” vagy a „különbségek” tanulmányozását.⁵⁴

A Kornai által megfogalmazott kritikát a világ közgazdászai nagyra értékelték. Kenneth Arrow és Herbert A. Simon⁵⁵ egyaránt megemlézték az *Anti-Equilibrium*ot Nobel-díj-átvételükkor mondott beszédükben.⁵⁶ 1978-ban a Nemzetközi Közgazdasági Társaság (IEA) konferenciát rendezett a „közgazdasági elméletek érvényességének” megvitatására. Ezen számos szocialista köz-

⁵² KORNAI János: *Anti-equilibrium – A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 50–51.

⁵³ Uo. 51.

⁵⁴ Uo. 52.

⁵⁵ Kenneth J. Arrow 1972-ben nyerte el a közgazdasági Nobel-díjat – J. R. Hicksszel közösen az általános egyensúlyelmélet és a jóléti közgazdaságtan terén elért eredményeikért, míg Herbert A. Simon 1978-ban a gazdasági szervezeteken belüli döntéshozási folyamatok terén végzett kutatásaiért jutalmazták. – A szerk.

⁵⁶ János KORNAI: *By Force of Thought*. I. m. 192.

gazdász, köztük több lengyel is vitatta annak lehetőségét, hogy bármelyik gazdasági rendszerhez makrogazdasági racionalitás volna rendelhető.⁵⁷ 1981-ben Kornai találkozott a radikális kínai reformközgazdásszal, Wu Jingliannal az IEA athéni ülésén. Isabella Weber szerint Kornai ott megpróbálta meggyőzni Wut arról, hogy a vállalatok nem racionálisan reagálnak az árjelzésekre. Amennyiben Wu elfogadta Kornai érvelését, abból az következik, hogy a reform „ősrobbanás”-stratégiája, vagyis a kizárólag a radikális árliberalizációra alapozott gazdasági reform egyet jelentett a válság „magához ölelésével”.⁵⁸

Brus 1988 őszén a maga részéről úgy döntött, hogy teljes egészében „átértékeli a szocializmussal mint gazdasági rendszerrel kapcsolatos álláspontját”. Brus és társszerzője, a szintén közgazdász Kazimierz Laski azt írta, hogy bár „a saját maga módján a múltban mindenkit lenyűgözött a szocialista gazdaság azon látszólagos képessége, hogy makroszinten meghaladja a kapitalizmus irracionalitását [...] [nevezetesen] a tökefelesleg, a munkaerőtöbblet és a kielégítetlen szükségletek együttélését”, úgy tűnt, a szocializmus többé már nem képes orvosolni ezeket a problémákat. Noha továbbra is ragaszkodtak ahhoz az álláspontjukhoz, hogy a kapitalizmus sem működik hatékony módon, úgy érveltek, hogy „amennyiben a változás helyes iránya a piacosítás, akkor ezen az úton következetesen kell előrehaladni”.⁵⁹ A piacokat és az árliberalizációt Brus és Laski nem a hatékonyságuk vagy az információk pontos szintézisére való képességük miatt tartotta vonzónak, hanem azért, mert azt a tényt tükrözték, hogy a gazdaságok nem „korlátozottak” vagy könnyen megtervezhető rendszerek. Brus és Laski szerint „a legteljesebb racionalitás szerint működő gazdaság hatalmas építményének gondolata abszolút tévedésnek bizonyult”.⁶⁰ A szocializmus a személyes politikai

⁵⁷ Krzysztof PORWITT: Looking Back at Economic Science in Poland, 1956–96: The Challenge of System Changes. In: Hans-Jürgen WAGENER (ed.): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. [Routledge Studies in the History of Economics] Routledge, London–New York, 1998. 106

⁵⁸ János KORNAI: *By Force of Thought*. I. m. 185–186.

⁵⁹ Włodzimierz BRUS–Kazimierz LASKI: *From Marx to the Market: Socialism in Search of an Economic System*. Oxford University Press, Oxford, 1989. Preface.

⁶⁰ Uo. 151–152.

preferenciák kérdésére szűkült – „az esélyek egyenlősége, a teljes foglalkoztatottság előtérbe helyezése, szociális gondoskodás és így tovább” –, és el kell ismerni vele szemben a piacok olyan előnyeit, mint a „nyitott végűség” és „rugalmasság”.⁶¹

Döntő fontosságú, hogy mind Kornai, mind Brus úgy gondolta, hogy a szocialista gazdaságokat sújtó válságok és ellentmondások a liberális kapitalista gazdaságokat is sújtották. Az általuk leírt termelési és elosztási rendszereket ad hoc, kiszámíthatatlan döntéshozatal gyengítette, egyes ágazatokban túltermelésnek, máshol pedig hiánynak voltak kitéve, és bizonyos szintű munkanélküliség is jellemezte őket. Valójában gyakran megfeledkeznek arról, hogy Kornai mind a „szívásos” gazdaságokat – amelyekben puha költségvetési korlátok hatnak –, mind a „nyomásos gazdaságokat” – ahol a vállalkozások feszes költségvetés mellett működnek – az egyensúlytalanság egy formájának tekintette. Számos közgazdász, akik aligha tápláltak különösebb illúziókat akár a kapitalizmus, akár a szocializmus előnyeivel kapcsolatban, a sztálinizmus utáni időszakban a piacgazdaságot és a tervgazdaságot egyaránt makroszinten irracionálisnak tartották, amelyekben a válságok elkerülhetetlenek. Ugyanakkor 1989 után mind Brus, mind Kornai a tömeges privatizáció és a radikális piaci liberalizáció mellett foglalt állást az egykori keleti blokkban. 1990 márciusában Kornai Jeffrey Sachsszal közösen konferenciát szervezett, amelyre olyan közgazdászokat hívott meg, „akikről tud[ták], hogy érdeklődnek a gyakorlati gazdaságpolitika iránt”. Az eseményen részt vevők többsége „miniszter, a központi bank elnöke, képviselő, vagy más magas rangú tisztségviselő lett”.⁶² 1995-ben Kornai interjút adott az országos közszolgálati televízióban, hogy megpróbálja „közérthetően megmagyarázni, mi tette szükségessé a sok fájdalommal és áldozattal járó kiigazítást”, és támogatást szerezzen a radikális Bokros-csomagnak.⁶³ Bár Brus soha nem ért el Kornaihoz hasonló szintű politikai és szellemi befolyást, a politikai döntéshozók az ő

⁶¹ Uo. 151.

⁶² KORNAI János: *A gondolat erejével: rendhagyó önéletrajz*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 369.

⁶³ Uo. 372.

szavát is meghallották. Leszek Balcerowicz lengyel pénzügyminiszter, a lengyelországi privatizáció és liberalizáció megtervezője Brus 1988-as *A revizionizmustól a pragmatizmusig* című cikkét idézte annak bizonyítására, hogy a reformközgazdászok lemondtak a *részleges* decentralizáció és piacositás projektjeiről, és immár azt javasolják, hogy a szocialista országok hagyjanak fel a társadalmi befektetési tervekkel.⁶⁴

Politikai filozófia. Az ideáltipikustól a pragmatikus legitimációig

A politikai filozófusok – köztük az állammal foglalkozó szociológusok – az elméletalkotók azon utolsó csoportja, amely a posztsztálinista időszakban kezdett a válsággondolkodáshoz vonzódni. Az osztálykonfliktusokat és a gazdasági egyensúlytalanságot elemzőkhöz hasonlóan, akiket már fentebb tárgyaltunk, ezek a filozófusok is feladták az egyének és az intézmények rendszerszintű és hosszú távú racionalitásával kapcsolatos feltételezéseiket, és a politikai és társadalmi világban működő alapvető önkényességet kezdték hangsúlyozni. Az államtudományok művelői számára ez nem csupán azt jelentette, hogy feladták a legitimáció legális-rationális formáinak (a karizmatikus és hagyományos formákkal szembeni) felsőbbrendűségébe vett hitüket, hanem egyúttal megkérdőjelezték azt az elképzelést is, miszerint egy állam fennmaradása egyáltalán a legitimáció valamely ideáltipikus elvétől függ.

Márkus György magyar filozófus a *Válság megtervezése* című 1981-es esszéjében például amellet érvelt, hogy bár a szocialista államok eredetileg azzal igyekeztek legitimálni magukat, hogy „leküzdik és felszámolják a kapitalista gazdasági fejlődés ciklikus és válság sújtotta jellegét”, ezt a legitimációt aláaknázták saját ciklikus válságaik előidézésével. Ezek a rendszeres válságok a szocialista államok legitimitását nemcsak az átlagpolgárok szemében ásták alá, hanem az azokat (a nehéziparba való

⁶⁴ Leszek BALCEROWICZ: *Socialism, Capitalism, Transformation*. Central European University Press, Budapest, 1995. 25.

DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864951>

túlzott, illetve a fogyasztási cikkek gyártásába történő elégtelen beruházásokkal) előidéző bürokratákéban és politikusokéban is. Így volt értelme feltételezni, hogy a szocialista államok végül megoldják ezt a dilemmát. Hiszen „a bürokraták fogyasztók is” – jegyezte meg Márkus –, és „számtalan párthatározat” fejezte ki a szándékot, hogy a szocialista világot megszabadítsák a válságtól. Valójában a szocialista rendszereket sújtó válságok nemcsak a polgári racionalitás normáit sértették meg, hanem megszegték azokat az ígéreteket is, amelyekben a szocializmus legitimációja alapult.⁶⁵ De ha a szocialista államok tudatában voltak annak, hogy saját legitimációjuk meggyengült, illetve megvolt az ösztönzésük arra, hogy ezen változtassanak, miképp vált lehetségessé az, hogy saját válságoktól sújtott helyzetüket görgessék tovább? Márkus úgy vélte, hogy bár „e jelenségek a szocialista államok különös hatástalanságának és irracionalitásának világos jelei” voltak, mindazonáltal a status quót meghatározó „társadalmi viszonyrendszer egészére nézve kifejezetten működőképesnek” mutatkoztak.⁶⁶ A szocialista államok, úgy tűnt, hogy egy egyszerű útfüggőség alapján stabilizálódtak, ami megmagyarázza, hogy az irányító apparátus miért „képtelen és nem hajlandó semmilyen strukturális változást kezdeményezni vagy elviselni”, annak ellenére, hogy „minden tudatos erőfeszítés” ennek ellenkezőjére irányult.⁶⁷

A budapesti iskola köréhez tartozó lengyel tudós, Márkus Mária – Márkus György felesége és munkatársa – 1982-ben fontos kiegészítést tett a status quo legitimációs elméletével kapcsolatban. Azt vetette fel, hogy a kelet-európai szocialista államok se nem premodern, se nem tipikusan modern legitimációs technikákat alkalmaznak. Olyan politikai rendszerekként, amelyek a marxista forradalom következtében jutottak hatalomra, és drasztikus módon átalakították saját társadalmukat, egyszerűen nem építhették uralmukat hagyományos vagy mitikus-vallási elvekre. Ugyanakkor miután a szocialista rezsimek lerombolták

⁶⁵ György MÁRKUS: Planning the Crisis: Remarks on the Economic System of Soviet Type Societies. *Praxis International*, 1981/3. 244.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. 243.

a civil társadalom függetlenségét, a tipikusan modern stratégiai ákat – a jogi racionalitást és a közfelhatalmazást – sem alkalmazhatták rendszereik legitimálására. A sztálinista időszakban ezek az államok valamelyest sikeresen alapozták jelenbeli legitimitásukat a jövő ígéreterére: a még el nem érkezett kommunizmusra. De ez a jövő túl messzire tolódott ki. Ennek eredményeként a szocialista államok, különösen „Közép- és Kelet-Európa alávetett országaiban”⁶⁸ megtanulták egy jóval pragmatikusabb, „rejtett” legitimitációs stratégia alkalmazását a hivatalos marxista diskurzus addigra kiüresedett rituáléi mögött. Ez a stratégia nem támaszkodott semmiféle weberi, ideáltipikus felhatalmazási elvre; egyszerűen azt hangoztatta, hogy a dolgok nem is lehetnek másként, sőt talán még ennél rosszabbak is lehetnének. Márkus szerint ez egy fontos elmozdulást jelentett egy, a „rendszer saját érdemeinek értékelésén” alapuló legitimitációtól afelé, hogy annak *hatékonyágát* ismerjék el, általában az érintett ország történelmi múltjával, vagy lehetőség szerint kevésbé sikeres szomszédéival való összevetésben”.⁶⁹ Noha a „rejtett legitimitáció távolról sem koherens, sőt nem is próbál az lenni” legális-rationális perspektívából, gyakorlati, hétköznapi módon mégis sikerült az elfogadást kikényszerítenie. Egy állam megtapasztalható ereje – pusztán létezése – bármilyen pozitív összehasonlítási kritériummal kombinálva elég legitimitást nyújthat.

A budapesti iskola más filozófusai is a pragmatikus legitimitáció elméletei felé mozdultak el, amelyekben magát a status quót lehetett felhasználni az állami uralom igazolására. Heller Ágnes – ugyanabban a kötetben, mint Márkus Mária – a sztálinista uralomból a poszt sztálinista uralomba való átmenetet a karizmatikus legitimitációtól való elmozdulásként értelmezte egy, a legitimitációs elveknek olyan jóval zavarosabb kombinációja felé, amelyek nem voltak megfeleltethetők a weberi ideáltípusoknak. Heller úgy érvelt, hogy Magyarországon a Kádár-rezsim a „negatív legitimitáció” stratégiáját alkalmazta, amely „folyamatosan

⁶⁸ Maria MÁRKUS: Overt and Covert Modes of Legitimation in East European Societies. In: Thomas Henry RIGBY–Ferenc FEHÉR (eds.): *Political Legitimation in Communist States*. The Macmillan Press, London, 1982. 89.

⁶⁹ Uo. – Kiemelés az eredeti szövegben.

a korábbi kormányok legitimációs válságára hivatkozott”,⁷⁰ ám mindezt következetes vezérlőelvek elfogadása nélkül. Valójában az összes kelet-európai rezsim elkezdte kiaknázni a „pragmatizmus” mint uralmi stratégia előnyeit „a világ megosztottságára» mint tényre, a szovjet jelenlétre mint »szükségszerűsége» és »a rendre» mint olyanra (természetesen a fennálló renddel azonosítva azt)” hivatkozva.⁷¹ Úgy tűnt, hogy ezzel sikerült elkerülniük a legitimáció szubsztantív és legális-rationális formáinak ígéreteit anélkül, hogy tényleges legitimitásuk megkérdőjeleződött volna.

Heller Ágnes, Márkus György és Fehér Ferenc *Diktatúra a szükségletek felett* címmel 1983-ban megjelent fő művükben azt állították, hogy a pragmatikus államok képesek lehetnek elviselni a válságokat, sőt ki is tudják használni azokat, miközben az ideáltipikus legitimáción alapuló rezsimekre e válságok fenyegetést jelentenek. Úgy érveltek, hogy a Szovjetunió és a szovjet típusú kelet-európai társadalmak történelmének „egyik legfeltűnőbb vonása” azok fennmaradása „a rendkívül kedvezőtlen külső vagy belső feltételek ellenére (gondoljunk például a háborúra vagy a Sztálin halálát követő válságra)”. Bár elismerték, hogy „e társadalmak kritikai elméletének persze nem kell igazolnia ezt az attitűdöt”, amely minden ellenállási kísérletet haszontalannak tekint, ám ragaszkodtak ahhoz, hogy „az alapvető élményre [...] magyarázatot kell adnia”.⁷² Érvelésük szerint a filozófusok többé már nem hihetik azt, hogy a politikai ígérek megszegése elegendő feltétele egy állam uralma aláadásának. Heller, Márkus és Fehér szükségesnek tartotta, hogy megértsük, „miként működik és reprodukálja önmagát ez a [posztsztálinista] társadalmi-gazdasági formáció, nem érhetjük be tehát annak üres bizonygatásával, hogy hosszú távon egyáltalán nem működőképes”.⁷³

A posztsztálinista államok e meglepő válságtűrő képességének egyik magyarázata természetesen a „negatív legitimáció” minimum elvéhez köthető. Az összehasonlításához a sztálinizmus

⁷⁰ Uo. 62.

⁷¹ Uo.

⁷² FEHÉR Ferenc–HELLER Ágnes–MÁRKUS György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1991. 45.

⁷³ Uo.47.

alacsony mércével „ajándékozta meg” a posztsztálinista rezsimeket. Ám végső soron a budapesti iskola filozófusai szerint tévedés volt azt várni, hogy az államoknak valamiféle racionális kritériumrendszer szerint kell felemelkedniük és elbukniuk. Valójában „bármely tartósan fennálló társadalmi rendszer koherenciáját, belső logikáját, s önmaga folyamatos újratermelésének képességét” meg lehet valósítani olyan „mechanizmusok” alapján, amelyek „nem »racionálisak« és nem is »irracionálisak«”.⁷⁴ A technokrata reformok kudarcot vallottak a szocialista világban; ezeknek az államoknak tehát nem kellett a „számítható racionalitásra” hagyatkozniuk legitimitásuk érdekében. A szocialista rendszerekben a nyilvános szféra nem működött szabadon; ennek köszönhetően sikerült megkerülniük az effajta „társadalmi racionalitás” szükségességét is. Még a szocializmus „szubsztantív racionalitása” – a közösség anyagi szükségletei kielégítésének képessége – is kérdéses volt.⁷⁵ De a legitimitás fenti megannyi válsága közepette megmaradt egy vékony legitimációs logika: az „állandóan bővülő status quo logikáj[á]”.⁷⁶

Döntő jelentőségű, hogy nem csak a szocialista rezsimek tudtak kibújni az ideáltipikus legitimációs formák kényszerei vagy az anyagi ígéretek beteljesítésén alapuló legitimáció alól. Heller, Fehér és Márkus fenntartotta azon véleményét, hogy az általuk vizsgált jelenségek „az iparosítás valamennyi típusában megtalálható[k]”.⁷⁷ A szocialista rendszerekhez hasonlóan a korrupció és a ciklikus válságok a kapitalista államok racionális-jogi legitimitását és anyagi ígéreteit is veszélyeztették.⁷⁸

A politikai filozófiának ez a századvégi változása, hasonlóan a szociológiához és a közgazdaságtanhoz, úgy látta, hogy a világban a racionalitás csak részlegesen vagy csökkent mértékben működik. Fehér, Heller és a két Márkus szerint a létező szocialista rezsimek elkerülték annak kényszerét, hogy uralmukat konzisztens elvek alapján legitimálják, és ehelyett saját létezésük

⁷⁴ Uo. 345–346.

⁷⁵ Uo. 345–353.

⁷⁶ Uo. 68.

⁷⁷ Uo. 338.

⁷⁸ Uo. 337–338.

puszta tényére mint erejük bizonyítékára kezdtek támaszkodni. Az útfüggőség megpecsételte a köz és az állam viszonyát, és az önkényes uralmat tartós kormányzási stratégiává emelte. Ez figyelemre méltó felismerés volt egy olyan csoport részéről, amely a jugoszláv Praxis iskolával együtt a kelet-európai, sőt valójában a nemzetközi baloldal egyik utolsó megmaradt bástyáját jelentette.

A posztoszocialista átmenet és a válság előnyei

Bár az ebben a tanulmányban bemutatott teoretikusok az általuk kritizált rezsimekben üldözöttek voltak – s a tudományos műhelyekből vagy emigrációba, vagy belső ellenzékbe szorították őket –, az egyaránt válságban lévő szocializmus és kapitalizmus diagnózisa az 1980-as évek végére, az 1990-es évek elejére a párttagok körében is egyre inkább visszhangra talált. A magyar és a lengyel hatóságok számára a fenyegető fizetéseképtelenség, az energiaimport szűkülése és a szovjet csapatok közelgő kivonása nemcsak azt jelezte világosan, hogy Kelet-Európa új geopolitikai viszonyok közé került, hanem azt is, hogy a kormányzás régebbi megközelítése érvényét veszítette.⁷⁹

Amikor a Magyar Közvéleménykutató Intézet (MKI) 1988 elején nagyvállalatok párttagjait kérdezte, azt találta, hogy kevesen tekintették az akkori pénzügyi megszorításokat múltó, pillanatnyi jelenségnek. Ehelyett a válaszadók úgy vélték, hogy helyzetük idővel csak súlyosbodni fog, mivel az egy szélesebb körű politikai, sőt erkölcsi válsághelyzet tünete.⁸⁰

Ugyanakkor a kelet-európai politikai vezetők abban is kevésbé bíztak, hogy a liberális kapitalizmusba való átmenet garantálni fogja a társadalmi harmóniát, a makrogazdasági hatékonyságot vagy a jogállamiságot. Leszek Balcerowiczot, Lengyelország fő

⁷⁹ Fritz Bartel a pártvezetők által 1989-ben alkalmazott új kormányzási módot a „megszegett ígérek diadalának” nevezi.

⁸⁰ Gondolkojunk! Cselekedjünk Együtt! (Az MSZMP III. Ker. Bizottsága; 1989. május 15.). In: Documents Relating to the MSZMP Budapest Reform Circle and the Reform Circle Movement. Donald and Vera Blinken Open, HU OSA 400_1_3, 2. d. 33. f.

„sokkterapeutáját” éppenséggel azért bírálták, mert hajlandónak mutatkozott radikális intézkedéseket hozni a „rendkívüli politika” jegyében. Valójában már régóta a „hétköznapi politika” sokkal pesszimistább elméletét vallotta, amelyet „a politikai pártok és érdekcsoportok küzdelmeként” jellemzett, amelynek keretei között „vészesen lecsökkent a közjóért való gondolkodás és cselekvés hajlandósága”.⁸¹ Fekete János, a Magyar Nemzeti Bank első elnökhelyettese 1986-ban a liberalizációs és privatizációs programok káros gazdasági hatásait hangsúlyozta, és azzal érvelt az IMF illetékesei előtt, hogy „a szigorú alkalmazkodási programok aláássák [az országok] jövőbeli növekedési potenciálját”.⁸² Még a demokráciát szorgalmazó szervezetek és az alkotmányos szakértők sem voltak hajlandók lelkesen nyilatkozni arról, hogy a liberális kapitalizmusban milyen egyszerű biztosítani a polgári szabadságjogokat. 1995-ben Soros György Nyílt Társadalom Intézete a volt keleti blokk értelmiségi szellemi elitjét és nyugati jogi szakértőket látott vendégül egy konferencián, amelynek témája a „jogok költségének” megvitatása volt.⁸³

Ugyanakkor a liberális kapitalizmusban egyes „tranzitológusok” azt találták vonzónak, ahogy a választási dinamika felvállalta a modern rezsimek válságtendenciáit, s nem pedig küzdött ellenük. Ha már mind a tervgazdaságot működtető, mind a piacgazdaságon alapuló rezsimek elkerülhetetlenül utat engedtek az osztálykonfliktusnak, a nem hatékony gazdasági működésnek és az önkényes uralomnak, a liberális kapitalizmus legalább mindezt úgy tette, hogy kihasználta a fentiekből következő pluralizmust, rugalmasságot és pragmatizmust.

Adam Przeworski lengyel-amerikai politológus például 1991-ben azt az általános konszenzust erősítette, miszerint „az, ami tulajdonképpen Kelet-Európában meghalt, az a gondolat volt, hogy racionálisan intézzük a dolgokat az emberi szükségletek

⁸¹ Leszek BALCEROWICZ: I. m. 311–312.

⁸² Fritz BARTEL: I. m. 240.

⁸³ Records of the Constitutional and Legal Policy Institute: HU OSA 103-0-5 Additional Manuscripts, 3. d.

kielégítése érdekében”.⁸⁴ Ennek megfelelően a szocializmusból való átmenetre csak úgy lehetett vállalkozni, mint „merülésre az ismeretlenbe, kockázatos történelmi kísérletre, amely kétségbeesésből született, s amelyet a reménységek, nem pedig igazolható előnyök vezérelnek”.⁸⁵ Przeworski szerint a liberális kapitalizmus az ilyen irracionális rendszerek egyike volt. A nyílt választások nem tudták erőteljes módon garantálni a kapitalista rendszerek legitimitását. „Még egy eljárásjogi értelemben tökéletes demokrácia is oligarchia maradhat” – írta.⁸⁶ És bár a nyílt választásokon a munkásosztály politikai felhatalmazást szerezhet, a források „demokratikusan megválasztott elosztása” továbbra is „elérhetetlen maradna a kapitalizmusban”.⁸⁷ Mindazonáltal a liberális kapitalizmus egyik előnye az volt, hogy képes volt kihasználni válságait, és stabilizáló politikai fikciót formálni azokat. A választások egyfajta „mágikus formulává” – „vuduvá” vagy „politikai bűvészeté” – váltak, ami lehetővé tette az egymást követő kormányoknak, hogy a „múlttal való tiszta szakítás” benyomását keltsék.⁸⁸ A pragmatikus politikai alkuk a liberális kapitalizmusban kevésbé tűntek állandónak, és nyitottabbak voltak a pluralizmusra, mint a szocialista tervezdélkodásban. A liberális kapitalizmus rendszerszintű vagy hosszú távú racionalitását illetően az aligha túl optimista Przeworski mindazonáltal meglátta annak az előnyeit, ahogy e berendezkedés széttagolta a konfliktusokat, ritualizálta a változásokat és előmozdított egyfajta pragmatikus békességet.

Jadwiga Staniszkis neves lengyel szociológus 1991-ben hasonlóan írta le a liberális kapitalizmus irracionalitását és előnyeit.⁸⁹ Az 1980. augusztusi gdański hajógyári sztrájkok idején a Szolidaritás szakértőjeként, majd Lech Wałęsa 1990-es választá-

⁸⁴ Jadwiga STANISZKIS: *The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Trans. Chester A. KIESEL. University of California Press, Berkeley, 1991. 7.

⁸⁵ Uo. 138–139.

⁸⁶ Adam PRZEWORSKI: *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991. 34. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139172493>

⁸⁷ Uo. 110–113.

⁸⁸ Uo. 186.

⁸⁹ Jadwiga STANISZKIS: I. m. – A kiadványhoz Szelényi Iván írt előszót.

si kampánytanácsadójaként működő Staniszki fontos szerepet játszott a lengyelországi rendszerváltásban.⁹⁰ A posztoszocialista átmenet ígérete azonban számára nem abban rejlett, hogy az képes lesz biztosítani a liberális jogokat, a hatékony növekedést vagy a jogállamiságot Kelet-Európa országai számára. Annak ellenére, hogy szükségesnek tartotta a KGST feloszlását, azt is hangsúlyozta, hogy a rendszerváltás „nem tudja megváltoztatni a szocialista blokk országainak periferikus helyzetét a világrendszerben”.⁹¹ És habár elfogadta, hogy a privatizáció elkerülhetetlen, Staniszki azt is hangoztatta, hogy miután a volt szocialista országok privatizálják az állami vagyont, a „politikai kapitalizmus” deformálni fogja a gazdaságot és a társadalmat, lehetővé téve az elitek számára, hogy politikai hatalmukat személyes tulajdonná alakítsák a makrogazdasági stabilitásra való tekintet nélkül, és ezáltal új osztályellentéteket teremtsenek. Továbbá azt az elméletet fogalmazta meg, hogy a posztoszocialista államok alapvetően széttöredezett módon fejlődnek ki. Úgy érvelt, hogy „a kialakuló állam különleges természete [...] emlékeztet a történelmi rendi állam felépítésére... [amely] különböző szegmensekből állt [...] Politikai megállapodások, és nem egyetemes jogi szabályok határozták meg az egyes szegmensek szerepét.”⁹²

De minden irracionális ellenére a liberális kapitalizmus nem olyan beteges, mint az államszocializmus. Staniszki szerint ennek az az oka, hogy osztálykonfliktusa, nem hatékony működése és illegitimitása nagyobb teret enged a véletlennek. Míg a szocializmusban „minden társadalmi csoport anyagi helyzete a legtöbb konfliktusban a legfőbb ellenfélnek tekintett állam adminisztratív döntéseitől függött”,⁹³ addig a liberális kapitalizmusban az identitások „posztmodern” sokasága a gazdasági, társadalmi és politikai konfliktusok törésvonalait véletlenszerűbbé teszi. A „véletlen események”, amelyek az átalakulási folyamatot is áthatották – amit ő „ontológiai nyitásnak” nevezett – természetesen lehetnek destabilizáló hatásúak is. Staniszki ugyan-

⁹⁰ Uo. vii–viii.

⁹¹ Uo. 33.

⁹² Uo. 204–205.

⁹³ Uo. 206.

akkor történelmi erővel ruházta fel a véletlent, és bizonyos fokig reménnyel tekintett rá. A liberális kapitalizmus irracionális dinamizmusa szinte semmit sem garantálhat, de a változást igen.

E tranzitológusok számára tehát a liberális kapitalizmus pluralizmusa, rugalmassága és pragmatizmusa – a képessége, hogy elviselje a konfliktusokat és ellentmondásokat, sőt kihasználja azokat – kiutat jelentett a szocializmusból. Aligha a válságtól mentesen, sőt valójában a válság intézményesítése kínálta a liberális kapitalizmus leglenyűgözőbb logikáját.

Következtetések

Mi volna ennek az eszmetörténeti áttekintésnek a kritikai következménye? Fontos megjegyezni, hogy az ebben a tanulmányban tárgyalt teoretikusok mindegyike olyan feltevés alapján értelmezte a liberális kapitalizmust – és a reformszocializmus lehetetlenségét –, amelyet mindannyian szabadon és tudatosan választottak, olykor nagyon is közvetlen megélhetésük rovására. Nem voltak készen kapott vagy mások által rájuk erőltetett elgondolások passzív befogadói – saját maguk keresték a jelenségek értelmét. Mindazonáltal ezek a tudósok is abból a feltételezésből indultak ki, hogy a társadalom, a gazdaság és a politika világában csak egy erőtlen racionalitás működik. Bár a deflációs kritika azzal is megpróbálta aláásni a század végi liberális-kapitalista konszenzust, hogy annak önkényes vagy kényszerű eredetét hangsúlyozta, jobb megközelítés lehetne, ha kiemelnénk a rendszerszintű és hosszú távú gondolkodás azon formáit, amelyek a fejlődését kísérték. Mivel azon feltevések, miszerint a világ természeténél fogva konfliktusos, nem hatékony és illegitim, azt eredményezték, hogy a magyarországi és lengyelországi reformszocialisták elvesztették a racionális tervezésbe vett hitüket, a szocializmussal rokonszenvező tranzitológusokat ez arra készítette, hogy a kapitalista válságban egyfajta vigaszt találjanak, s az az elképzelés, hogy eszméiket önkényesen örökölték vagy kényszerítették rájuk, elveszítse kritikai erejét. Végeredményben ez a tanulmány amellettt érvel, hogy a Sztálin

halála utáni időszak társadalomtudósainak „válsággondolkodása” inkább abból fakadt, hogy nem látták az észszerű működés jeleit a világban, s nem pedig abból, hogy e világ korrumpálta volna az észszerűséget.

IVÁNYI MÁRTON

Hegemóniaválság és/vagy egy világpolitikai fordulat előjátéka?

Az amerikai elhúzódó visszaesés diskurzusa

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.5>

Bevezetés

„Don’t be fuelish” – hangzott a (lefordíthatatlan) szlogen a hetvenes évek¹ olaj- és energiaválsága közepette az Amerikai Egyesült Államokban. Ez a közkeletű jelmondat is érzékelteti, hogy egyrészt olyan folyamatok bontakoztak ki akkoriban, amelyek elérték a társadalom tudatosságát, ingerküszöbét, másrészt, hogy azok elsődlegesen energiaválságként jelentek meg a mindennapokban. A társadalmi, politikai és gazdasági szempontokból is leírható jelenségegyüttes jelentős szakirodalmi visszhangra lelt, számos kutatói olvasatban öltve testet. Ezek összességében azon értelmezési tengely mentén csoportosulnak, amelynek egyik végpontja szerint az Amerikai Egyesült Államok cselekvő haszonél-

¹ Az alább részleteiben is kibontott témánk esetében sokan kifejezetten válságról, mások rendszerszintű visszaesésről beszélnek, megint mások a neoliberalis fordulat bevezető aktusáról. Annyi bizonyos, hogy e helyzet nem keverendő össze a 2007–2008-as pénzügyi válsággal, még ha természetesen át is fedik egymást a kettő időtávlatai és olvasatai. Utóbbiak egy jellegzetes példáját adja Giovanni Arrighi, aki a 2007–2008-as pénzügyi válságban az amerikai hegemonia végső válságát (terminal crisis) látja. Bővebben lásd Giovanni ARRIGHI: *Adam Smith in Beijing*. Verso, London, 2007. 151. Itt és a későbbiekben a szerző fordítása. – A szlovén filozófus és kultúrakritikus Slavoj Žižek pedig nem sokkal a 2007–2008-as pénzügyi válságot követően világítja meg a szóban forgó időszak viszonyait: „a jóléti állam évtizedei után, amikor a pénzügyi megszorítások rövid időszakokra korlátozódtak, és azt az ígéretet támasztották alá, hogy a dolgok hamarosan visszatérnek a normális kerékvágásba, egy új időszakba lépünk, amelyben a gazdasági válság állandósult, egyszerűen életformává lett.” Bővebben lásd Slavoj ŽIŽEK: *Zűr a paradicsomban. A történelem végétől a kapitalizmus végéig*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011. 670.

vezője vagy – amint azt a túlsó pólus hirdeti – passzív károsultja volt a hetvenes évek eseménysorának. Netán ezen felfogások között metszetek kínálkoznak-e? Innen számtalan kérdés ágazik el, úgymint: milyen társadalomtudományi perspektívák milyen hangsúlyokkal beszélnek kifejezetten válságról? Elsődlegesen e téma kapcsán politikai, gazdasági vagy éppenséggel nemzetközi kapcsolati színterekről beszélünk? Milyen egyéb olvasatok lehetőségek a fenti értelmezési spektrumon? Össze lehet-e békíteni az ellentétes kiindulópontokkal rendelkező elméleteket?

Az elhúzódó visszaesés koncepciója

Az elhúzódó visszaesés (*long downturn*) fogalma Robert Paul Brenner amerikai történésztől, a globális rendszer második világháború utáni viharos történetének feltérképezőjétől származik. Ő a túltermelés és a túlzott verseny azon mechanizmusait igyekezett feltárni, amelyek az 1970-es évek eleje óta tartó, hosszú távú válság mögött álltak. E szellemben rámutatott a bérnyomás, a magas munkanélküliség és az egyenlőtlen fejlődés alapvetően szisztematikus tényezőire, nyugtalanító és mélyreható kérdéseket téve fel a rendszer jövőbeli pályájával kapcsolatban. E helyzetet a szerző kifejezetten profitválságnak nevezi,² és mint említettük, kimondottan „nagy visszaesésként”³ értékeli, továbbá azt a kapitalista verseny „anarchikus természetével” magyarázza. Itt jegyezzük meg, hogy a profitválság a profitráta tendenciális mozgásának problematikája, amelyet marxi alapon Ernest Mandel írt le és ismertetett. A vonatkozó hosszúhullám-elmélet, illetve a tőkefelhalmozást konkrét történelmi idő-

² Robert P. BRENNER: *The Economics of Global Turbulence. The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso, London–New York, 2006. 93. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1743-4580.2007.00155.x> – szerző saját fordítása.

³ Mások, például SIDÓ Zoltán publicista e címet és folyamatokat „hosszú lejtmenetnek” nevezi. SIDÓ Zoltán: Sűrűsödő viharfelhők – a rendszer elmélyülő válságát hozza 2022. *Mérce*. Forrás: <https://merce.hu/2022/01/10/surusodo-viharfelhok-a-rendszer-elmelyulo-valsagat-hozza-2022/> (Letöltve: 2023. 08. 16.).

szakok tekintetében folytatott, a Cambridge-i Egyetemen ismertett vizsgálata nemcsak fontos hozzájárulás a kapitalizmus életkilátásainak megértéséhez,⁴ hanem szemlátomást szellemileg is jelentős befolyást gyakorolt, akár a jelen tanulmányban áttekintett válságértelmezések szempontjából is.

Brenner a vonatkozó, kifejezetten a profitráta visszaesése által fémjelzett időszakot 1965–1973 közé helyezi, a visszaesés arányát pedig 40%-osra becsüli ezen időszakon egészére vetítve. E Brenner által azonosított horizontális (egyéb tőkés érdekeltségek jelentette) kihívásokhoz mások – például az alább bemutatott világrendszeri eszmeáramlathoz sorolható közgazdász Giovanni Arrighi – vertikális (a munkaerő érdekérvényesítési potenciálja nyomán bekövetkező) kihívásokat is társítanak.⁵ Utóbbi szerző a problémahalmaz elemeként azonosítja a tőkés és a munkaerő vetélkedését, valamint a hetvenes évektől kibontakozó, poszt-fordi amerikai monetáris politikák (a finanszírozás) állítólagosan káros és destabilizáló hatásait nemkülönben. Brenner kritikai gondolatmenete – a fentebb érzékeltetett ellentmondások mellett is – kétségtelenül élenken hatott a világrendszerelemélet-alkotó Giovanni Arrighire.

Világrendszer-elméletek, illetve a kapitalizmus válsága

Egyéb befolyásos gondolkodók és nézetek – például a Giovanni Arrighi, Samir Amin,⁶ vagy az amerikai Immanuel Wallerstein⁷ nevével is fémjelzett világrendszer- (a továbbiakban: VRE-) variációk is – részben hasonló nyomon haladva, ugyancsak bírálati pozícióból, szintén nagy horderejű történelmi folyamatokról be-

⁴ Bővebben lásd SZIGETI Péter: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világg kapitalizmus jelenlegi stádiuma.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 38–44.; ERNEST MANDEL: *Long Waves of Capitalist Development.* Verso, London, 1995. 76–96.

⁵ Giovanni ARRIGHI: *Adam Smith in Beijing.* I. m. 123–130.

⁶ Samir AMIN: *The Implosion of Contemporary Capitalism.* Pluto Press, London, 2013. 29. A szerző saját fordítása.

⁷ Immanuel WALLERSTEIN: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe.* Eszmélet Alapítvány-L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.

szélnek, kimondottan a világgazdaság szerkezetét illetően. Ők a globális gazdaságot egy, a centrum és a periféria közötti, már-már behozhatatlan egyenlőtlenségre összpontosító perspektívából⁸ szemlélik, amelyeket az egyenlőtlen politikai és gazdasági fejlődés hozott létre, illetve tartott fenn.⁹

A jogtudós Szigeti Péter a következőképp tárgyalja ezen ontológiai kereteket, illetve utóbbiak történelmi kezdeteit: a nagy földrajzi felfedezések óta, „amelyek lehetővé tették a kontinensek közötti világkereskedelem kialakulását, egyetemessé vált az emberek és földrészek közötti érintkezés, mégpedig a kereskedelmi kapcsolatokon messze túlmenően. A hierarchikus munkamegosztáson alapuló világpiac létrejöttével vette kezdetét a modern vilárendszer története”.¹⁰ Ez a vilárendszer „egy konkrét totalitás, amely nem holisztikus, tagolatlan, hanem belsőleg artikulált. Önmagába záródó egész, intenzív totalitás, amelynek változó terjedelme és struktúrái vannak.”¹¹

A VRE egy korai szinopszisát adja egy éppen negyven éve, 1982-ben megjelent kötet, amelyben a néhai amerikai szociológus, Immanuel Wallerstein, munkatársa, a német-amerikai származású Andre Gunder Frank, továbbá az egyiptomi-francia, illetve olasz közgazdász Samir Amin, valamint Giovanni Arrighi – különböző mértékben bár, ám – egyöntetűen a „kapitalizmus válságát” vizionálja, annak ciklikus természetére alapozva. E gondolkodók szakmai-akadémiai háttérének tükrében egyszersmind meglevenedik a téma fentebb már megelőlegezett interdiszciplinaritása is. E mélyrehatóbban megvizsgált tanulmánykötet főbb megállapításai és hangsúlyai annál is inkább ér-

⁸ E tagozódás mellett is a VRE voltaképp nemcsak a modernizációs elméletek, hanem éppenséggel a részben hasonló fogalomkészletet használó, egyoldalú developmentalista teóriák meghaladására jött létre. Maga Wallerstein is szembeállította előbbi utóbbiakkal, mégpedig az elemzési egység kiválasztása felől. Bővebben lásd Immanuel WALLERSTEIN: Conclusion. World-systems analysis as a knowledge movement. In: Salvatore BABONES–Christopher CHASE-DUNN (eds.): *Routledge Handbook of World-Systems Analysis*. Routledge, London, 2012. 516–517. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203863428>; SZIGETI Péter: I. m. 48–49.

⁹ Robert E. GOODLIN–Hans-Dieter KLINGEMANN: *A politikatudomány új kézikönyve*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 430.

¹⁰ Bővebben lásd SZIGETI Péter: I. m. 45–46.

¹¹ Uo. 47.

dekesek, mivel a VRE maga is egyfajta evolúción ment keresztül az elmúlt évtizedekben, hiszen a 2007–2008-as pénzügyi világválság, vagy Kína világrendszeri kategorizációja azóta is számos szerzőt foglalkoztat, mint majd látni fogjuk.

E „kvartettből” Wallerstein számára, aki elsőként értékeli *Crisis as transition* (Krízis mint átmenet)¹² című beszámolójában, az akkori közvetlen, kisebb válság csupán egy mozzanata egy nagyobb, „rendszerszintű válságnak”, avagy „a tőkés világgazdaság hatalomátruházási válságának”,¹³ amely nem végérvényes, hanem „kétségtelenül folytatódni fog a 21. században” is.¹⁴

Ehhez képest André G. Frank *Crisis of Ideology and Ideology of Crisis* (Az ideológia válsága és a válság ideológiája)¹⁵ című cikkében, úgy tűnik, hosszabb életet ad a rendszernek. Számára a válság egyáltalán nem a rendszer „mint olyan” krízise, hanem pusztán a „kapitalista felhalmozás időszakos válsága”. A „világgazdasági válság”, avagy „a jelenlegi krízis és azok a mélyreható gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai átalakulások, amelyek mindezt kísérik”, szerinte „a világgazdasági rendszerek egészére nézve a termelőkapacitások, a kereslet és a kínálat, valamint a nemzetközi kereskedelmi áramlások változásában mutatkozó egyensúlytalanságokból fejlődik ki”.¹⁶ Ugyanakkor arra számít, hogy mindez éppenséggel nem hanyatlást, hanem „a kapitalista rendszer megújulását és újbóli terjeszkedését fogja eredményezni”, vagyis korántsem vetíti előre a „világkapitalizmus” bukását.

¹² Immanuel WALLERSTEIN: *Crisis as transition*. In: Samir AMIN–Giovanni ARRIGHI–Andre Gunder FRANK–Immanuel WALLERSTEIN (eds.): *Dynamics of Global Crisis*. Macmillan, New York, 1982. 11–54. A szerző saját fordítása.

¹³ Vö. MISZLIVETZ Ferenc: Besavanyodott modernizáció. In: Uő (szerk.): *Válság világrendszer-szemléletben*. MTA–Savaria University Press, Budapest–Szombathely, 2009. 12.

¹⁴ Immanuel WALLERSTEIN: *Crisis...* I. m. 11.

¹⁵ André G. FRANK: *Crisis of Ideology and Ideology of Crisis*. In: Samir AMIN–Giovanni ARRIGHI–Andre Gunder FRANK–Immanuel WALLERSTEIN (eds.): I. m. 109–166.

¹⁶ Uo. 111–112.

A világregndszer-elmélet további követői: átpolitizálás vagy interdiszciplináris körültekintés?

Fentebb előrebocsátottuk a kérdést, hogy milyen diszciplínák mire helyezik a hangsúlyt e folyamatok értelmezésekor. Szociológus kollégáikkal szemben a szintén VRE-követő Giovanni Arrighi és Samir Amin a fenti szerzőkhöz képest inkább a politikai színtér tendenciáira összpontosítanak. Mindazonáltal Arrighi – *A Crisis of Hegemony* (A hegemonia válsága) című, kéziratban közzétett felfogása¹⁷ – szerint a válság egész pontosan a „megszakításos változás” (*discontinuous change*) – ismétlődő – időszakainak egyike, amelybe a világgazdaság 1968-ban lépett be. Ez valójában – érvel Arrighi – „a második világháború után az USA hegemoniája alatt kialakult politikai-gazdasági világregnd”, vagyis a „Pax Americana” válsága.¹⁸

Amin *Crisis, Nationalism and Socialism* (Válság, nacionalizmus és szocializmus) című publikációjában¹⁹ hasonlóan határozza meg a válságot, csak hogy a hangsúlyt a „magországokban” zajló fejlemények helyett a harmadik világ bizonyos politikai változásaira helyezi (nevezetesen az idén fél évszázados 1973-as olajválságra és az USA 1975-ös vietnámi vereségére, ahogy sokan mások is a társadalomtudományok változatos területein, mint majd látni fogjuk). Míg Arrighi szemében, már a cikk címében is előrebocsátva, kifejezetten hegemoniaválságról van szó, addig Amin felfogásában ez „az észak-déli kapcsolat”, illetve „az imperializmus krízise”.²⁰ Mindenesetre mindketten egyetértenek az előző két szerzővel abban, hogy a világregndszer nem áll összeomlás előtt.

Amin több szempontból is borúlátó. Szerinte a zajló folyamatok lényegüként nem más történik, mint hogy Kína és a Szovjetunió integrálódnak a világregndszerbe, a szabad világ rovására, eköz-

¹⁷ Giovanni ARRIGHI: *A Crisis of Hegemony*. In: Samir AMIN–Giovanni ARRIGHI–Andre Gunder FRANK–Immanuel WALLERSTEIN (eds.): I. m. 55–108.

¹⁸ Giovanni ARRIGHI: *A Crisis...* I. m. 55–56., 67.

¹⁹ Samir AMIN: *Crisis, Nationalism and Socialism*. In: Samir AMIN–Giovanni ARRIGHI–Andre Gunder FRANK–Immanuel WALLERSTEIN (eds.): I. m. 167–232.

²⁰ Uo. 189.

ben pedig a harmadik világ, amelynek államai leginkább meg-sínylik a szuperhatalmi marakodást, visszaesik „a káoszba”.²¹

Frank nem hagyja, hogy a kapitalista vilárendszer hosszú távú kilátásaiba vetett bizalma elvakítsa őt azon károkozással szemben, amelyet álláspontja szerint a tárgyalt válság a harmadik világban okoz. Korábbi, társszerzők nélkül kiadott *Crisis: in the Third World* (Krizis a harmadik világban) című könyvében²² is hosszasan taglalja a témával kapcsolatos nézeteit. Az a sajátosan komor kép, amelyet a világválság harmadik világ társadalmaira gyakorolt hatásairól fest, érvelése szerint nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai értelemben is éles ellentétben áll az iparosodás, a haladás és a demokrácia „szép új világával”, amelyet mind a kapitalista modernizáció, mind az államszocializmus hívei ezekben az évtizedekben ezeknek az országoknak jövendöltek. Fontos, hogy Franknál a válság, amelyben „hosszú távú átrendeződést” lát, egyben a világméretű tőkefelhalmozás válsága.²³

E témák közül sok újra előkerül Ankie Hoogvelt *The Third World in Global Development* (A harmadik világ a globális fejlődésben) című könyvében is. A VRE elkötelezett híveként írt könyve nem utolsósorban azért is értékes, mert alapos és elfogulatlan összefoglalást ad a fentebb tárgyalt kötet négy szerzője közül háromnak az elképzeléseiről. Beszámol a harmadik világ világgazdaságba való folyamatos integrációjának főbb, 1970-es évekbeli jellemzőiről. Mivel azonban a „tényeket” világszerte nézőpontból szemléli, következtetései hangvétele a harmadik világot illetően még Frankénál is rigorózusabb és borúlátóbb. Nagyrészt azért, mert a „globális fejlődés” néhány, 1970-es évekbeli átmeneti jellegzetességében (amelyeket mindenesetre az Arrighi és Amin által mutatott politikai attitűd nélkül értelmez) stabil, hosszú távú fejlődési tendenciákat lát. Alighanem ebből adódóan elkerülhetetlenül is a világgazdaság egyre kevésbé

²¹ Vö. MISZLIVETZ FERENC: I. m. 11.

²² Andre Gunder FRANK: *Crisis in the Third World*. Heinemann, London, 1981.

²³ Vö. MISZLIVETZ FERENC: I. m. 11.

hierarchikus, egyre inkább többközpontú és széttagoltabb képe felé fordul.²⁴

Arrighi úgy látja egy későbbi, 1994-ben kiadott könyvének bevezetője tükrében, hogy tizenöt évvel korábban írt műve kifejezetten „az 1970-es évek világgazdasági válságának tanulmányozásával kezdődött”. Majd azzal folytatja ugyanott, hogy „ez a válság úgy fogalmazódott meg, mint egy egységes történelmi folyamat harmadik, egyszersmind befejező mozzanata, amelyet az amerikai tőkefelhalmozási rendszer felemelkedése, teljes kibontakozása és világméretű bukása jellemez”.²⁵ Az egyéb VRE-közeli munkákhoz hasonlóan nagymértékben, illetve felvállaltan Ferdinand Braudel francia történész munkásságából merítő okfejtés úgy folytatódik, hogy „az 1970-es években sokan válságról beszéltek. Az 1980-as években a legtöbben szerkezetátalakításról és átszervezésről beszéltek. Az 1990-es években azonban már nem vagyunk biztosak abban, hogy az 1970-es évek válsága valaha is valóban megoldódott, és kezdett elterjedni az a nézet, hogy a kapitalista történelem döntő fordulóponthoz érkezett.”²⁶ Még fontosabb azon megállapítása, hogy az amerikai hegemonia a vietnámi katonai vereséget és a Bretton Woods-i rendszer összeomlását követően szenvedett jelentős visszaesést, a világméretű hanyatlás folyamata pedig a következő három évtizedben bontakozott ki. Az 1968–1973 közötti globális válság felgyorsította az újonnan iparosodó országok és Kelet-Ázsia felemelkedését, mivel a termelési struktúrák a történelmi kapitalizmus magországaiból a stabil felhalmozás új területei felé mozdultak el.²⁷ Erre még a jelen állásponthoz kapcsán alább visszatérünk röviden.

Peter J. Taylor globalizációkutató földrajztudós 1997-es munkájában „az amerikai csúcshegemonia végét szintén körülbelül 1970-re teszi, annak ellenére, hogy a kommunizmus feletti legnagyobb politikai győzelme csak két évtizeddel később következ-

²⁴ Ankie M. M. HOOVELT: *The Third World in Global Development*. Macmillan, London, 1982. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-16777-7>

²⁵ Giovanni ARRIGHI: *The Long Twentieth Century*. Verso, London, 1994. xi.

²⁶ Uo. 1.

²⁷ Uo. 27–84.

zett be”. Olyannyira biztosra veszi, hogy e hatalmi fölénynek vége szakadt, hogy mindezt szembeállítja a kultúra síkjának tapasztalataival, ahol megállapítása szerint viszont az amerikanizálódás „túlélte a már korábban megszűnt hegemóniát”.²⁸

Arrighi egy későbbi, *Adam Smith in Beijing* (Adam Smith Pekingben) című 2006-os könyvében, újabb évtized múltán szintén hasonló felfogást követ. Elemzése közgazdasági perspektívát is felvonultat, mindazonáltal értelmezési keretének másik síkja bevallottan politikai: „A turbulencia eredetét a tőke túlzott felhalmozódására vezetem vissza egy olyan globális kontextusban, amelyet a Nyugat elleni lázadás és más forradalmi események alakítottak ki a 20. század első felének forradalmi felfordulásaival. Az eredmény az amerikai hegemónia első mély válsága az 1960-as évek végén és az 1970-es években, amit az amerikai hegemónia »jelző válságának« nevezek.”²⁹

Láthatjuk egyrészt, hogy Arrighi felfogása és Brennernek az elhúzódo visszaesést illető, később közzétett téziseinek egyes elemei között párhuzamok mutatkoznak. Másrészt megfigyelhető az is, hogy az olasz közgazdász jóval drámaiabb következményekkel kalkulál, talán a korabeli, 2007–2008-as pénzügyi válság első hullámának befolyása alatt is. Harmadrészt az is szembetűnik, hogy nézőpontja (esetleg vakfoltja?) kimondottan a politikai színtérré összpontosít.

A vilárendszer-elméleti álláspontok a 2007–2008-as világválságot követően és napjainkban

E helyen nem kívánunk e felfogások finomrészeinek különbségeibe mélyrehatóbban belemenni. Beérjük annak felelevenítésével, hogy Arrighi a későbbi munkájában kifejezetten ütközteti önnön és Brenner álláspontját, a következőképp: „Brenner elemzése arról, amit ő az 1973–1993 közötti »tartós stagnálásnak«, majd az USA és a világgazdaság ezt követő »újjáéledésének« nevez, nem

²⁸ Bővebben lásd SZIGETI Péter: I. m. 85.

²⁹ Giovanni ARRIGHI: *Adam Smith*. I. m. 8–9.

viszonyít a világgazdaságnak a korábbi, depresszióval, újjáéledéssel és válsággal kapcsolatos tapasztalataihoz.”³⁰

Arrighi itt arra gondol – minden bizonnyal, illetve felvállaltan a már említett ciklikus történelemszemléleti alapokon is –, hogy miután 1873 és 1896 között beköszöntött az úgynevezett „nagy depresszió”³¹ a világgazdaságban, melyet idővel „boldog béke-idők” [belle époque] váltottak fel, mindez később mégis olyan sebet ejtett a „brit központú világgazdasági rendszeren”, amelyet az soha többé nem hevert ki.³²

Vagyis Arrighi a globális turbulenciák két hosszú, egymástól egy évszázadnyi távolságra lévő időszakának összehasonlító elemzésével azt kívánta meghatározni, hogy mi az igazán újszerű és rendhagyó napjaink vélt vagy valós, globális turbulenciáiban. Ami különbséget képez a két korszak között, vagyis a brit világhatalmi pozíció bukását is előidéző, első globális turbulencia és a jelen tanulmány által tárgyalt későbbi folyamatok között, az szerinte a financializáció kétélű fegyvere: „Az Egyesült Államok erre a [z utóbbi] válságra az 1980-as években azzal válaszolt, hogy agresszívan versengésbe kezdett a tőkéért a globális pénzügyi piacokon, és jelentősen kiélezte a fegyverkezési versenyt a Szovjetunióval. Bár a válaszlépésnek sikerült felélénkítenie az Egyesült Államok politikai és gazdasági erőforrásait, mégpedig felülmúlva támogatóinak legrózsásabb várakozásait is, a nem szándékolt következménye mindennek az lett, hogy idővel súlyosbodtak a globális politikai gazdaság zavarai. Majd az Egyesült Államok nemzeti vagyona és hatalma még inkább függővé vált a külföldi befektetők és kormányok megtakarításaitól, tőkéjétől és hiteleitől.”³³

Nem célunk azonban az ezredforduló utáni válság vélt vagy valós okainak feltérképezése, itt pusztán a politikai keretezések jelentőségét kívántuk érzékeltetni. Továbbmenve, a már idézett

³⁰ Uo. 101.

³¹ Természetesen itt a névazonosság ellenére sem a két világháború közötti, itthon is elhíresült epizódról van szó. Érdekesmód mind a szociológus Thorsten Veblen, mind Giovanni Arrighi erre a szóban forgó, 19. századi időszakra a „nagy depresszió” kifejezéssel utal.

³² Uo. 99–101.

³³ Uo. 9.

Samir Amin pár évvel később úgyszólván teljesen osztja e politikai gazdaságtani okfejtést: „A kapitalizmus második rendszerszintű válsága 1971-ben kezdődött, majdnem pontosan egy évszázaddal az első válság kezdete után, a dollár aranykonvertibilitásának feladásával. A profitráták, a beruházási szintek és a növekedési ráták mind összeomlottak (és soha többé nem tértek vissza az 1945 és 1975 közötti időszak szintjére). A tőke a kihívásra a koncentráció és a globalizáció kettős lépésével válaszolt, hasonlóan az előző válsághoz. A tőke így olyan struktúrákat hozott létre, amelyek meghatározták a pénzügyileg globalizált globalizáció második »boldog békeidejét« [belle époque] (1990–2008).”³⁴

Ugyanő egy későbbi vizsgálódásában továbbra is ragaszkodik az ekképp értelmezett működési zavarokhoz: „A kapitalizmus egy második hosszú válságon ment keresztül, amely az 1970-es években kezdődött, pontosan száz évvel az első után. A tőke reakciói erre a válságra ugyanazok voltak, mint az előzőre: megerősített koncentráció, ami általános monopolkapitalizmust, globalizációt és finanszírozást eredményezett.”³⁵

Említettük egyrészt az egyes elemzések történelmi ciklusainak szempontrendszerét, vizsgálati mezejük, illetve tárgyuk folyamati jellegét, másrészt Arrighinél Kelet-Ázsia felemelkedését. Előbbi tényezővel összefüggésben nagy jelentősége van a 2007–2008-as pénzügyi világválságnak, amelyben a hegemoniaválság betetőzését látták, illetve a rendszer fenntarthatatlanságának ékes bizonyítékának is tűnhetett, például Arrighi számára 2007-ben.

Egy, a világrendszer-elmélet „vezérlő szelleme”, a néhai Immanuel Wallerstein nevéhez fűződő 2015-ös tanulmánykötetben újabb néhány év elteltével a társszerzők megállapítják, hogy „a rendszer fenntarthatatlansága állandó és megoldhatatlan válságot okoz [hosszabb ideje], amely különböző arcokat mutat, elszigetelt vagy független jelenségek zavaros képét nyújtva, elrejtve

³⁴ Samir AMIN: *Seize the Crisis! Monthly Review*, 2009/7. Forrás: <https://monthlyreview.org/2009/12/01/seize-the-crisis/> (Letöltve: 2023. 03. 03.).

³⁵ Samir AMIN: *The implosion of contemporary capitalism*. Pluto Press, London, 2013. 111.

belső összefüggéseit és integráltságát. A többszörös és elsöprő válságban megnyilvánuló rendszerszintű instabilitás egyszerre jelzi a kapitalizmus képtelenségét arra, hogy helyreállítsa önnön működésének a feltételeit, és a rendszerszintű alternatíváknak azt a képességét, hogy gyengítsék és legyőzzék a kapitalizmust. A kapitalista rendszer visszavonhatatlanul hanyatlik, de még mindig erős ahhoz, hogy a társadalmi szerveződés minden egyéb kísérletét megsemmisítse a maga lejtmenete során”. Majd hozzát teszi, felelevenítve a régi konklúziót: „Az ellentmondásos, rendszerszintű önfelszámolódásra vonatkozó bizonyítékok egyértelműek és elsöprőek.”³⁶

Ugyanebben a kötetben Jorge Fonseca lényegében felidézi a VRE-fősodornak a korábbi évtizedek eseményeit illető felfogását: „Az 1960-as évek közepén a háború utáni gazdasági expanzió véget ért, ami az átlagos profitráta erőteljes csökkenését okozta. Az aranydollár-szabvány feladásával valutaválság következett be, majd az 1970-es években globális recesszió bontakozott ki, amelyet az emelkedő olajárak súlyosbítottak. A keresletcsökkenés megfékezése érdekében megnövekedett állami kiadások költségvetési válságot, adósságbővülést és emelkedő kamatlábakat eredményeztek, ami a petrodollároknak az eladósodott országokba történt visszaforgatására ösztönözött. A termelőtőke kiáramlása pedig a pénzügyi rendszerben a magasabb hozam elérése érdekében a termelőtőke kiáramlásához vezetett. Az 1970-es évektől kezdve a valuta- és hitelviszonyt megtestesítő értékpapírokkal való spekuláció és az offshore banki központokban világméretű pénzügyi spekulációt indított el.”³⁷

Érintőlegesen szóba került Kelet-Ázsia felemelkedése is fentebb, a vélt vagy valós hegemóniaválsággal karöltve, amelynek emblémájaként már-már társadalomtudományi közhelyszámba

³⁶ Ana Esther CECENA: Ecology and the Geography of Capitalism. In: Immanuel WALLERSTEIN (ed.): *The World is Out of Joint. World-Historical Interpretations of Continuing Polarizations, Paradigm*. Routledge, London, 2015. 19–20.

³⁷ Jorge FONSECA: Large Enterprises and Corporate Power. In: Immanuel WALLERSTEIN (ed.): *The World...* I. m. 76.

megy Kínát láttatni.³⁸ Szintén ugyanehhez a kötethez írt zársvárában maga Wallerstein is érinti a témát, utolsó munkáinak egyikében meglehetősen szkeptikus jóslatba bocsátkozva ebben a tekintetben, mondván: „Ma Kína tűnik a legerősebb feltörekvő gazdasági pozícióval rendelkező országnak, de valószínűleg kevésbé erős, mint azt ő és mások gondolják. Nem tűnik valószínűnek, hogy Kína fenn tudja tartani a 21. század első évtizedének éves növekedési szintjét.”³⁹

A Wallersteinhez és Frankhoz hasonlóan szociológus háttérű amerikai Christopher Chase-Dunn és szerzőtársai, miközben utóbbi kérdést globalizációtörténeti kontextusba helyezik, és felvetik egy „deglobalizációs” minta érvényét napjainkban,⁴⁰

³⁸ Kína helyzetének körülményeinek önmagában egy terjedelmesebb monográfiát igényelne, és legfeljebb érintőlegesen kapcsolódik jelen témánkhoz, ugyanakkor a kortárs VRE-elméletek életerejét is szemlélteti, hogy a nemzetközi kapcsolatok területét kutató kínai szerzőpáros, Xing Li és Shengjun Zhang 2019-es érvelése szerint „napjainkban a feltörekvő hatalmak jelensége, általában és kimondottan Kínáé, a világrendszer ütemes felemelkedési ciklusainak részeként fogható fel. Márpedig Kína továbbra is követi a kapitalista világrendszer alapvető jellemzőit. Így Kínát a rendszer termelési módjába és a tőkefelhalmozásba való gazdasági integrációja és piaci függősége vélhetően arra motiválja vagy készteti, hogy új politikai és gazdasági rendszergaranciaként lépjen fel. Mindazonáltal az olyan feltörekvő hatalmakat, mint Kína, a fennálló rendszer domináns garanciaválalójaként és más központi hatalmak kihívójaként is jellemzik. Miközben Kína sikeresen halad a mag felé, még mindig szüksége van a perifériára, sőt, még inkább szüksége van a perifériára”. XING LI-SHENGJUN ZHANG: *Interdependent Hegemony China's Rise Under the Emerging New World Order. China Quarterly of International Strategic Studies*, 2019/2. 159–175.

DOI: <https://doi.org/10.1142/S237744001850015X>.

³⁹ Immanuel WALLERSTEIN: Conclusion. In: Uó (ed.): *The World...* I. m. 168.

⁴⁰ A világrendszer a deglobalizáció újabb szakaszába léphet, bár 2021-ben – a legfrissebb évben, amelyre vonatkozóan a Világbank becslései lehetővé teszik a globális gazdasági összekapcsoltság kiszámítását – a kapcsolatrendszer növekedési trendjének részleges helyreállása következett be. A 2021-es fellendülés elsődlegesen a gazdasági tevékenység COVID-19 világjárvány okozta leállást követő újraindulásának következménye volt. A deglobalizáció fő okai vitathatóan elsősorban a globális kapitalizmus ellentmondásaihoz és a globális kormányzás kialakuló válságához kötődnek, mivel az Egyesült Államok gazdasági hegemoniája tovább hanyatlik. A magállamok és a feltörekvő félperifériás kihívók között fokozódó verseny valószínűleg nem fog egyhamar megfordulni, és a fennmaradó amerikai katonai unipolaritás fenntarthatatlan lehet az amerikai gazdasági hegemonia új fordulatának hiányában, annak ellenére, hogy az amerikai vezetés egy része megpróbálja a hegemoniát a pénzügyi szankciókra és az autoriter

szintén tárgyalják az általuk az 1945–1980 közötti időkre tett „harmadik globalizációs szakasz” összefüggésében a fél évszázaddal korábbi krízist. Gazdasági összekapcsoltságra, nem pedig a társadalmi élet egyéb szféráira fókuszáló fejtegetésükben úgy találják, hogy „az 1974-es olajválság egyéves visszaesést okozott a kereskedelmi globalizációban, de aztán a növekvő tendencia 1980-ig folytatódott”. Majd – jelezve egyben a korábbi válságleírások jelenleg is időszerű tudományos relevanciáját – egyes jelen dinamikák és hullámmozgások láttán felidézik, hogy „a legtöbb Kondratyev-hullámmal⁴¹ foglalkozó tanulmány 1970 körül kezdődő K-hullámos csökkenést (B-fázis) állapít meg”.⁴²

Rendszeres világértelmezések a világrendszer-elméleten túl

A téma természetesen nem csak a VRE-híveket foglalkoztatta az elmúlt évtizedekben. A brit földrajztudós David Harvey 2003-ban lényegében hasonló álláspontot vázolt fel, szintén erőteljes politikai felhangok kíséretében, megállapítva, hogy a tőkés rend globális uralmának második szakasza 1970 körül ért véget: „A problémák sokrétűek voltak. Először is ott volt minden birodalmi rezsim klasszikus problémája – a túlhatalom. A kommunizmus megfélemezése (és a kommunizmus megdöntésére tett kísérlet) jóval költségesebbnek bizonyult, mint ahogy azt az Egyesült Államokban feltételezték. A vietnámi katonai konfliktus növekvő költségei a véget nem érő belföldi fogyasztás arany-szabályával való összeegyeztetése, avagy párosítása a »fegyverek és vaj politikájával« fenntarthatatlannak bizonyult, mivel a katonai kiadások csak rövid távon nyújtanak kiutat a tőkefeleslegnek, hosszú távon pedig kevésbé enyhítik a tőkefelhalmozás bel-

rezsimek felemelkedése elleni vezetésre alapozni. Bővebben lásd Christopher CHASE-DUNN–Alexis ÁLVAREZ–Yuhao LIAO: Waves of Structural Deglobalization: A World-Systems Perspective. *Social Sciences*, 2023/5. 301. DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci12050301>.

⁴¹ Kondratyev az 1920-as években elsőként támasztotta alá empirikus adatokkal a hosszú távú ciklikus váltakozások megfigyelését. Bővebben lásd SZIGETI Péter: I. m. 39.

⁴² Christopher CHASE-DUNN–Alexis ÁLVAREZ–Yuhao LIAO: I. m.

ső ellentmondásait. Az eredmény az Egyesült Államokon belül a fejlesztő állam [az államilag irányított makrogazdasági tervezés modellje] költségvetési válsága lett.” Harvey itt felvet egy, a későbbiekben még, mint majd látni fogjuk, gyakran előtérbe került szempontot: „Az azonnali reakció az volt, hogy élni kell a szeniorázs (pénzkibocsátás) jogával, és még több dollár nyomtatásába fogtak. Ez világméretű inflációs nyomást eredményezett. A következmény a forgalomban lévő »fiktív« tőke mennyiségének robbanásszerű növekedése volt a visszaválthatóság mindenmű kilátása nélkül; csődhullám (amely eleinte az épített környezet ingatlanjaira összpontosult); fékezhetetlen inflációs nyomás; és az amerikai szuperimperializmust a második világháború után megalapozó rögzített nemzetközi megállapodások összeomlása.” Majd Harvey-nál előkerül a „vertikális kihívás” Arrighinél már taglalt szempontja is: „Eközben a szervezett munkásság növekvő ereje a globális rendszer magállamaiban felfelé nyomta a szociális kiadások szintjét és a bérköltségeket, ezáltal csökkentve a profitot. Stagfláció alakult ki. A profitlehetőségek eltűntek, és a tőke túlzott felhalmozásának válsága bontakozott ki. A fizikai és szociális infrastruktúrába történő hatalmas beruházásokból eredő, sok kormányt terhelő adósságállomány adósságválsághoz vezetett (amely New York város 1975-ös látványos csődjében csúcsozott ki). Mindennek tetejébe az újjáéledt japán és nyugatnémet ipar versenyképessége is mindinkább kihívást jelentett, és néhány területen már felülmúlta az USA termelési mutatóit. A versengés a gyártás területén kidöntötte az amerikai hegemonia egyik legfontosabb támaszát. Az Egyesült Államok gazdasági pozíciója tarthatatlannak tűnt. A dollárfelesleg elárasztotta a világpiacot, és a Bretton Woods-i rendszer egész pénzügyi felépítése összeomlott.”⁴³ Összességében a telített piacok és a stagfláció csökkentette a nyereséget a vezető realgazdaságokban az inflációs nyomás és a hazai gazdasági tőke nyereségességének a visszaesése mellett.⁴⁴

⁴³ David HARVEY: *The New Imperialism*. University Press, Oxford, 2003. 60–62. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199264315.001.0001>

⁴⁴ Uo. 61.

Egy bő évtizeddel később visszatér a témára Harvey, kifejezetten ehhez az utóbbi mozzanathoz kapcsolva a később fokozódó válságfolyamatokat: „döntő törés következett be az 1970-es évek elején: a világ pénzrendszerének fémháziról való lemondásával. Ezt [...] a hetvenes évek közepével elharapódzott pénzügyi és kereskedelmi válságok hosszú láncolata bizonyítja világszerte.”⁴⁵

Tágabb, hosszú távú összefüggésekben gondolkodva később azt is megállapítja, hogy az 1970-es évek válságát (amely a felszínen a stagnálás és az infláció sajátos kombinációját mutatta) széles körben a monopolizáció válságaként értelmezték, ellentétben az 1930-as évek deflációs válságával, amelyet, mondhatni, a romboló hatású verseny okozott.⁴⁶

Azt, hogy a téma még e folyamatok évtizedekkel későbbi szakaszában is foglalkoztatta nemcsak az egyes külföldi, hanem a magyar szerzők retrospekcióit is, jelzi a már fentebb idézett Szigeti Péter is, mondván, Artner Annamária közgazdász a „tőke túltermelésével, következésképpen értékesülési nehézségeivel összefüggő globális válsághárító mechanizmusokként” értelmezte a későbbi évtizedek olyan történéseit, mint amilyen az 1982-es adósságválság, a nyugati centrum kelet-európai expanziója a rendszerváltás nyomán, vagy a pénz- és valutaválságok sorozata.⁴⁷

A szintén rendszerkritikus, magyar-lengyel-kanadai származású közgazdász, Kari Polanyi Levitt ezt a válságot az előbbiekkal részben szemben nem politikai, hanem mindenekelőtt gazdasági

⁴⁵ David HARVEY: *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. Profile Books, London, 2014. 109. Harvey a következőképp látja a korszakváltás mibenlétét: „Bretton Woodsot megelőzően a tőke fő pályája az érték- és értékföllettermelésbe való befektetés volt a feldolgozóipar, a bányászat, a mezőgazdaság és az urbanizáció terén. Bár e tevékenység nagy részét adósságból finanszírozták, az általános feltételezés – nem tévesen – az volt, hogy az adósságot végül a társadalmi munka olyan javak termelésére való alkalmazásából fogják visszatéríteni, mint a házak, autók, hűtőszekrények és hasonlók. A pénznyomás felszabadítása pedig a pénz-áru korlátok alól az 1970-es évek elején akkor történt, amikor a termelőtevékenységek jövedelmezőségi kilátásai különösen alacsonyak voltak, és amikor a tőke kezdte megtapasztalni az exponenciálisnövekedés-pálya inflexiós pontjának a hatását” (239–240).

⁴⁶ David HARVEY: *Seventeen...* I. m. 136.

⁴⁷ Bővebben SZIGETI Péter: I. m. 69.

szempontokkal magyarázza, és főként az arany válthatóságának megszüntetésével és az azt követő nemzetközi likviditással hozza összefüggésbe. A válság további okai az inflációs nyomás, a külső fizetési hiány, végül a hatvanas évek közepétől pedig a növekvő árak.⁴⁸

A görög közgazdász Costas Lapavitsas⁴⁹ megállapítása szerint a második világháború utáni „hosszú fellendülés” során közel három évtizeden keresztül a magország Egyesült Államok volt a meghatározó gazdasági erő a globális termelésben és kereskedelemben. A hetvenes évekkel kezdődően azonban jelentős átalakulások figyelhetők meg a történelmileg kialakult világgazdaság szerkezetében.

Innen szép nyerni: megrendezett napirend a válság közepette?

A kritikus nézetek egy jelentős része – ellentétben Giovanni Arrighivel vagy Samir Aminnel – nem kiheverhetetlen gyengeségben, hanem kifejezetten egy amerikai hatalmi-gazdasági taktikai előnyszerzés – önkéntelen vagy tudatos stratégiai – bevezetésében gondolkodik.

Egyes vélekedések szerint az aranystandard elvetése és az olajárrobbanások – egyéb nagyszabású és horderejű 20. századi fejleményekhez hasonlóan – az Amerikai Birodalom (sic!) kreatív hadviselésének részei voltak, amelyekre „mind számítani lehetett az adott események bekövetkezése előtt”.⁵⁰

Mindez a globális kihívások összefüggésében jelenik meg: „Az 1970-es évtizedben a két olajárrobbanás átszívta Japán és Európa többletjövedelmét az angolszász pénzügyi rendszerbe. Ekkor kezdődik igazából a globalizáció, mert beindul a világgazdaság profitjának amerikai újraelosztása. Az 1970-es évek

⁴⁸ Kari POLANYI LEVITT: *From the Great Transformation to Great Financialization*. Zed Books, London, 2013. 163., 238–239.

⁴⁹ Costas LAPAVITSAS: The financialization of capitalism: ‘Profiting without producing.’ *City*, 2013/6. DOI: <https://doi.org/10.1080/13604813.2013.853865>.

⁵⁰ MATOLCSY György: *Amerikai Birodalom vs. Európai Álom. Az euró kudarcá*. Pallas Athéné Books, Budapest, 2020. 77.

elejéig Amerika azért nem keresett az áruvilágon túl egy másik világot, mert elsőbbsége vitathatatlan volt az új technológiák, a tőke és a nemzetközi kereskedelem területén. Az 1970-es évek elejére azonban a fölény megrendült, válaszként Amerika kettős stratégiát alakított ki. A politikai döntés alapján végbemenő két olajárrobbanás révén megkísérelte visszaszerezni az árutermeletésben eltűnő amerikai fölényt, és a stratégiája második vonalán megkettőzte a globális gazdaság működését: az árupiacok mellé felépítette a globális pénzpiacot.” Majd a szerző azzal a következtetéssel folytatja, hogy „Az amerikai gazdasági fölény elvesztésének pillanatában – valamikor az 1970-es évek elején – Amerika visszatér a katonai erő alkalmazásához. A két olajárrobbanás, majd a globális pénzpiacok elfoglalása, ezt követően a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank globális »pénzügyi rendőrként« való felépítése, valamint az azóta is rendszeresen visszatérő árfolyam- és kamatháborúk azt jelzik, hogy az Amerikai Birodalom a gazdasági fölény elvesztésére a katonai stratégiák logikája szerint működő gazdasági háborúkkal”,⁵¹ illetve fedezetlen pénznyomással⁵² válaszol.

Érdekesség, illetve újabb ellenhegemonikus kitérő, hogy egyes nézetek, például az egyiptomi Mohamed Hassanein Heikal szerint is, az olajválság és az OPEC-fellépés tudatos vagy önkéntelen nyertesei végeredményben a nyugati, főleg amerikai olajtársaságok és koncessziók voltak.⁵³ E kritikai nézetek az esetleges szövevényességük ellenére is érzékeltetik a folyamatok tétjét.

Létező, ám pusztán viszonylagos jelentőségű nehézségek?

Mielőtt megkísérelnénk szintetizálni a vonatkozó nézeteket, és rátérnénk a már idézett Brenner eredeti területével is egybevágó történelmi diszciplína egyéb szerzőire és olvasataira, itt kell

⁵¹ Uo. 243.

⁵² Uo. 225.

⁵³ Mohamed H. HEIKAL: *The Road to Ramadan*. Fontana Books–Collins & Co, Glasgow, 1976. 274.

megjegyezni, hogy a nagyhatalmi hegemóniában gondolkodó, főáramú „hegemón” szerzők egy része is szót ejt a válságról.

A néhai amerikai külügyminiszter Henry Kissinger (diplomácia)történeti kézikönyvként és hegemón nagyhatalmi öngazolásként nemkülönben olvasható *Diplomácia* című memoárjának XXX. fejezetében szintén beszámol erről az időszakról, elsődlegesen annak hetvenes évek derekán kibontakozó, történelmi-politikai vetületére összpontosítva: „Az 1975-ös indokínai összeomlást követően Amerika visszavonult Angolából, ugyanakkor egyre nőtt az országon belüli megosztottság [...] Bármi okból is, a dominók valóban egymás után dőltek el. Mégis, Amerika nemzetközi helyzetének ezen a látszólagos mélypontján, a kommunizmus hanyatlani kezdett.”⁵⁴

Mindennek az eredményeként az 1980-as években „Amerika rossz bőrben volt. 1982 decemberében a munkanélküliségi ráta elérte a 10,8 százalékot, ami magasabb volt, mint a második világháború óta bármikor. A kamatlábak 15% körül ingadoztak. Vietnám, a Watergate-ügy és az iráni túsziá válság kikezdték Amerika magabiztosságát” – írja az indiai-amerikai politológus Fared Zakaria is.⁵⁵

A nemzetközi rendszerben megnyilvánuló változások egyértelművé váltak az 1970-es években. Goodlin-Klingemann az OPEC-kartellt, a nemzetközi pénzügyi rendszert ért sokkhatásokat és a globális recesszió korai jeleit sorolja az ebben az időszakban kibontakozó válság „tüneteikhez”, amelyek ébresztgetni kezdték a liberális interdependencia jótékony hatásaival kapcsolatban hovatovább támasztandó, általános kételyeket.⁵⁶

Csaba László közgazdász és akadémikus az 1945–1973 közötti időszakot „világgazdasági aranykornak” nevezi, 1973 mellett pedig 1979 történéseit is átmeneti jellegű „világválságnak” tekinti a recesszió értelmében. Azokat részben a kötött nemzetközi devizarendszer 1971-es felszámolásából eredezteti, vagyis az

⁵⁴ Henry KISSINGER: *Diplomácia*. Grafo/McGraw-Hill/Panem, Budapest, 1996. 763.

⁵⁵ Fared ZAKARIA: *A posztamerikai világ*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 291.

⁵⁶ Robert E. GOODLIN–Hans-Dieter KLINGEMANN: I. m. 430.

interdependens, globalizált modern világgazdaság „fundamentális bizonytalanságából” eredő sajátosságának, „kedvezőtlen rendszerjellemezőnek”, nem pedig rendszerhibának tartja.⁵⁷

„Az 1950 és 1973 közötti gazdasági növekedés erőteljesebb volt, mint az utána következő években”, azonban ez sem állhatta a globális demokratizálódási folyamat útjába, hirdeti az eseményeket csupán relatív visszaesésként kontextualizáló amerikai neokonzervatív történész és korábbi külpolitikai tanácsadó Robert Kagan triumfalista tónusú tanulsága ezt a korszakot illetően.⁵⁸

A magyarországi születésű amerikai geopolitikai elemző, illetve külpolitikai stratégia George Friedman másképp látja a probléma mibenlétét, azonban korántsem akkora súlyúnak, mint a korábbiakban idézett szerzők zöme: „Bár az államadósság a második világháborútól kezdve az 1980-as éveken át folyamatosan emelkedik, sem az összeomlás, sem a hiperinfláció, sem a többi hasonló rémkép nem vált valóra.”⁵⁹

Mindenesetre az előzményekről is szót ejt Friedman: a második világháború „virágzó korszakot indított be, amely a háború céljából létrehozott gyártókapacitásokra, illetve kiválóan képzett és fegyvelmezett munkaerőre épült [...] gyakorlatilag beteljesítette az ipari társadalmak válságának keynesi megoldását: jelentős költségezt a költségvetési hiány terhére”.⁶⁰

⁵⁷ CSABA László: *Válság-gazdaság-világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988–2018)*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2018. 93., 131., 137., 140.

⁵⁸ Robert KAGAN: *Made in America – Avagy kitart-e az amerikai világrend?* Antall József Tudásközpont, Budapest, 2015. 31.

⁵⁹ George FRIEDMAN: *Vihar a csönd előtt – Amerika viszontagságai, a 2020-as évek válságai és a győzedelmes jövő*. MCC Press, Budapest, 2022. 147–149.

⁶⁰ Uo. 178. Ehhez hozzátehetjük György László közgazdász nyomán, hogy ez az időszak egyben egy gazdaságpolitikai és tudományos irányváltással is egybeesik: „Az 1950-es évek elejétől az 1970-es évek végéig mindenki Keynes híve volt. Ekkor a gazdaságpolitika célja a teljes foglalkoztatottság elérése volt, miközben a bérek a termelékenységgel együtt növekedtek. A rendszer azonban véget ért az 1980-as évektől kezdődően. Hogy miért? A profitráták csökkenését a tőketulajdonosok meg kívánták fordítani, és ennek érdekében megindítani a neoliberais forradalmat. Bővebben lásd GYÖRGY László: *Egyensúlyteremtés. A gazdaságpolitika missziója*. Századvég Kiadó, Budapest, 2017. 68–69.

Más szóval, visszatérve eme ideológiakritikus kitérő után Friedmanhez, „1945 és 1970 között Rooseveltt és Keynes elképzelései kivételesen jól működtek. Virágzó periódus volt.” Csakhogy – és itt rátér témánk közvetlen összefüggéseire: – „1970-ben viszont, amikor beütött egy kisebb inflációs hullám, Richard Nixon pedig a gazdaság stabilizálása érdekében befagyasztotta a fizetések és árakat, elkezdtek láthatóvá válni a ciklus végének első jelei [...], 1973-ban [...] az arab országok felfüggesztették az olajszállítást az Egyesült Államokba. Az olajembargó felgyorsította az inflációt és a gazdasági hanyatlás folyamatát [...] az olajembargó miatt az egekbe szökött az infláció.” Csakhogy ennél az irodalomban eddig is, és, mint majd látni fogjuk, a későbbiekben is gyakran előkerülő szempontnál a szerző szerint másról is szó van, jelesül a Harvey-nál már érintett nemzetközi verseny horizontjairól: „a jelenség mögött egy ennél mélyebb probléma is húzódott. A jelentős kereslet elfedte az ipari kapacitások valódi gondját: az üzemek elavultak, és az alacsony befektetői hajlandóság megnyirbálta a géppark felújítására rendelkezésre álló tőkét [...] Németország és Japán sokkal modernebb és az amerikai üzemeknél hatékonyabban termelő gyárakkal rendelkeztek. Ezek a cégek beléptek az USA piacára, és kihasználták a hitelezés által feltüzelt fogyasztást. Mind a fogyasztói, mind az üzleti oldalról nagy volt a pénz iránti kereslet – a befektetési hajlandóság azonban alacsony, és ez drámaian megnövelte a pénz költségét. A ciklus természetesen a fogyasztás ösztönzésével akart válaszolni. Nagy gondot jelentett azonban, hogy az Egyesült Államok gyárai egyre kevésbé működtek hatékonyan. A növekvő kereslet a külföldi termékek vásárlását ösztönözte.” Majd a hanyatlás spiráljának további részletei következnek: „Ráadásul a rossz hatékonyságú üzemek magasabb kihasználtsági szintje csökkenő nyereségességhez vezetett: minél nagyobb kapacitáson működtették a gyárat, annál magasabbra szökött az üzemeltetés költsége is, következésképp annál inkább csökkent a profit.” Szemlélatomást itt visszatérünk a Brennernél már fentebb előkerült profitválság helyzetképhez, amihez egyéb nehézségek is társulnak, amennyiben nemcsak az infláció „hízott két számjegyűvé”, hanem

„mértéktelenül elharapódzott a munkanélküliség, a kamatlábak pedig az eget verték”.⁶¹

Friedman is beszámol a politikai kísérőjelenségekről; mind-
ezt a profiticsökkenést ugyanis „súlyos politikai instabilitás elő-
zte meg tizenkét évvel a meghatározó, 1980-as választás előtt.
1968-ban a Demokrata Párt jelöléséért zajló verseny élvonalát,
Robert Kennedyt meggyilkolták, akárcsak Martin Luther Kinget.
A Demokrata Párt országos konvenciója idején hatalmas zavargás-
ok törtek ki Chicagóban. 1970-ben a nemzeti gárda tüntet-
őket lőtt le a Kenti Állami Egyetemen. 1974-ben egy viharos
válságot követően Richard Nixon lemondott.”⁶² A politikai színtér
történéseinek horderejét jelentőségteljes konklúzióval érzékelteti:
„az 1968-as politikai konfliktust 1980-ig nem sikerült lezárni [...] A
Reagan-ciklusra váltás a késő 1960-as évek politikai bizony-
talanságaival kezdődött [...] Az 1970-es években hevesen fellépő
gazdasági és társadalmi nehézségek apránként felszínre buk-
kantak, és bár a megfigyelők többsége még nem vette észre őket,
már elkezdtek megingatni a politikai rendszert”.⁶³ Mindenesetre
általában elmondható, hogy Friedman ezekben a politikai intéz-
ményi-történeti, illetve társadalmi folyamatokban csupán egy,
az amerikai történelem teljes spektrumának ismeretében rendre
ismétlődő, tehát bevett, sőt, a mindenkori későbbi, győzedelmes
megújuláshoz szükséges fejleményeket lát.

Történelmi olvasatok

Az időnként átfedésbe hozható, ám teljesen eltérő premisszákon
nyugvó értelmezések áttekintése után érdemes talán a fentiek-
től részben eltérő fókuszú történelmi megközelítésekre is kitérni,
mindenféle ellenpontozási szándék nélkül.

Ami egy, az európai és az amerikai gazdaságokat egyaránt ér-
zékenyen érintő, „szeizmikus” eltolódásokkal járó „földcsuszam-
lást” indított el ezekben az években a horvát-brit történész Peter

⁶¹ George FRIEDMAN: I. m. 180–182.

⁶² Uo. 181.

⁶³ Uo. 196–197.

Frankopan szerint, az a Jom Kippur-i háború nyomán kirobbanó 1973-as olajválság, ami egybeesik a vietnámi háború lezárásával is.⁶⁴

Rondo Cameron amerikai gazdaságtörténész szintén az olajválság stagflációban kicsúcsosodó következményeihez társítja a nehézségeket, melyeken értelmezése szerint úgyszólván az egész világ osztozott: „1973-ban a negyedik arab–izraeli háborút követően az OPEC-országok kartellszerű fellépésével óriásit emeltek a nyersolaj árán [...] minthogy a világgazdaság akkoriban nagyon erősen rá volt utalva a kőolajra, ez a lépés megrendítő hatással volt az iparilag fejlett és a fejlődő országok gazdaságára is.” Majd, ennek következményeként, a fejlődő országok fizetési mérlegében hirtelen sokkal nagyobb hiányok keletkeztek, amelyek még súlyosabb adósságokba kényszerítették őket, míg az ipari országokban „stagfláció” lépett föl, vagyis inflációs áremelkedés kíséretében elkezdett pangani a termelés és a foglalkoztatottság. A szituáció végig fennállt az 1970-es években és az 1980-as évek elején is, a legmagasabb szintű munkanélküliséget idézve elő az 1930-as évek óta”.⁶⁵

Az amerikai politikatörténész Meg Jacobs szintén elsődlegesen energiaválságot lát a folyamatokban. Érvelése szerint ennek hátterében az állt, hogy 1973-ban az arab OPEC-kartell betiltotta az olajexportot az Egyesült Államokba, ami országszerte az árak és az indulatok emelkedését eredményezte. Ennek kísérőjelenségeként tartja számon, hogy a sötét karácsonyfák, a letekert termosztátok, az üres benzintartályok és az új ötvenöt mérföld/órás sebességkorlátozás mind azt sugallták, hogy Amerika hanyatlóban lévő nemzet. A „Ne legyél benzingözös!” lett a nemzeti mottó. Bár az embargó a következő évben véget ért, újfajta bizonytalanságot hozott az amerikai életbe – egy olyan bizonytalanságot, amely csak fokozódott, amikor az iráni forradalom az

⁶⁴ Peter FRANKOPAN: *The Silk Roads. The New History of the World*. Bloomsbury, London, 2017. 428–432. Megjegyzendő, hogy ezt a nézetet a hegemon szerkezetek iránti elfogultsággal kevésbé vádolható amerikai-kanadai jogtudós Joel Bakan is osztja. Bővebben lásd Joel BAKAN: *The Corporation. Beteges hajszja a pénz és a hatalom után*. Független Média Kiadó, Budapest, 2005. 30–31.

⁶⁵ Rondo CAMERON: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Maecenas Kiadó, Budapest, 2002. 467.

évtized végén újabb hiányt okozott. Jacobs arra a következtetésre jutott, hogy az 1970-es évek energiaválsága sok amerikai számára azzal a tanulsággal szolgált, hogy a kormányzati hatalom korántsem korlátlan. Washington képtelennek bizonyult egy hatékony nemzeti energiapolitika kialakítására, és az eredmény a kormányzati beavatkozással szembeni növekvő szkepticizmus lett, amely megalapozta a reaganizmus felemelkedését.⁶⁶

Többdimenziós megközelítésével a skót-amerikai történész, Niall Ferguson úgy látja, hogy az 1960-as évek végére az amerikai költségvetési hiány akkora volt, hogy Franciaország megvádolta Washingtont: az USA a tartalékvaluta-státuszt kihasználva dollárnyomtatással igyekszik a külföldi hitelezők fölé kerekedni, akárcsak a középkori uralkodók, akik a pénzverési monopóliumukkal visszaélve értékelték le a valutájukat. Amikor a Nixon-kormány 1971-ben elszakította az aranystandard utolsó láncszemét is (azzal, hogy megszüntette a dollár-arany konvertibilitást), a lélekharangot kondította meg Bretton Woods felett. Amikor bekövetkezett az arab-izraeli háború, illetve az arab olajembargó 1973-ban, a legtöbb jegybank enyhébb hitelezési feltételekkel reagált az ársokkra, inflációs krízist idézve elő.⁶⁷

A hazai szerzők közül egyesek, például Romsics Ignác történész, a vonatkozó folyamatok irodalmi összegzése nyomán egyenesen „új világgazdasági korszak kezdetéről” beszél az 1970-es évek elejétől. „A példátlanul gyors ütemű, közel negyed évszázados növekedés megtorpant, majd lassabb sebességre váltott. Az 1980-as évek végéig terjedő időszakban a fejlett államokban 2% alá esett vissza a nemzeti jövedelem éves növekedése, miközben a munkanélküliség 10% fölé emelkedett.” Ezt Romsics is több tényezővel magyarázza, „melyek közül legfontosabbnak az olajárak emelkedése tekinthető 1973–74-ben és

⁶⁶ Meg JACOBS: *Panic at the Pump. The Energy Crisis and the Transformation of American Politics in the 1970s*. Farrar, Straus and Giroux, 2016.

⁶⁷ Niall FERGUSON: *A pénz felemelkedése. A világ pénzügyi története*. Scolar Kiadó, Budapest, 2010. 310–311.

1979–80-ban. A két emelés következtében, melyet az olajtermelő arab államok határoztak el, a kőolaj ára nyolcszorosára ugrott.”⁶⁸

Borhi László történész szerint különben ezekhez a folyamatokhoz kapcsolódik a keleti blokk felértékelődése is az amerikai diplomácia és kereskedelem számára: „1971-ben az Egyesült Államok történetének egyik legnagyobb fizetésimérleg-hiányát halmozta fel. Nixon felmondta az amerikai fizetőeszköz aranyra történő átválthatóságát, ami miatt a dollár leértékelődött. Ettől az amerikai külkereskedelmi mérleg javulását várták. Ilyen körülmények között némileg növekedett Kelet-Európa gazdasági jelentősége is.”⁶⁹

Végezetül az amerikai információtörténész Dan Schiller e folyamatok kapcsán roppant izgalmas felvetéssel él: „a korábbi évtizedek óta folyamatosan, az 1974–1975-ös recesszió után pedig drámai mértékben nőttek az információfeldolgozó és e területhez kapcsolódó berendezésekre fordított amerikai vállalati kiadások, amelyek az 1980-as évek közepére megelőzték a gyári gépeket és a mobil berendezéseket, és az amerikai tőkekiadások legnagyobb kategóriájává váltak”. Ez a következtetés, vagyis annak észrevétele, hogy a kényszerű amerikai innovációk – ideértve az infokommunikációs technológiákat is – kútfőjeként is megközelíthető és értékelhető a válság,⁷⁰ azonban már túlmutat e tanulmány keretein.

Diszkusszió

Kossuth Cassandra-levele, vagy akár a térségi történelem tanulságaként a lengyel hazafi Tadeusz Rejtan színpadias fellépése óta tudjuk, hogy időnként a kortársak értetlenségébe ütközik

⁶⁸ ROMSICS Ignác: *A 20. század rövid története*. Rubicon-Ház, Budapest, 2011. 273.

⁶⁹ BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. MTA BTK Történettudományi Intézet–Osiris Kiadó, Budapest, 2015. 277.

⁷⁰ IVÁNYI Márton: Digitális tőkefelhalmozás és médiainnováció: egy történelmi áttekintés állam és nagytőke viszonyairól. *Jel-Kép*, 2019/1. 138–139. DOI: <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.1.129>

a közélet bizonyos mozzanatainak megítélése egyesek részéről. A világszisztéma-elmélet hívei már az amerikai rendszerszintű válság vélt vagy valós kibontakozása után nem sokkal számos beszámolóban bírálták a tőkés rendszert annak mély, elhúzódó, ciklikus, rendszerszintű, illetve akár végleges (Arrighi) válsága miatt. Ezeknek a munkáknak a szellemi befolyására jellemző, hogy Magyarországon 2022-ben is találkozni az úgynevezett „nagy visszaesés” gondolatával.⁷¹ Arról nem is beszélve, hogy – mint azt láttuk fentebb – Christopher Chase-Dunn és szerzőtársai napjainkban is kifejezetten érintik az 1945–1980 közötti, úgynevezett „harmadik globalizációs szakasz” összefüggésében a fél évszázaddal ezelőtti krízist, felvetve egyúttal egy „deglobalizációs” minta érvényét,⁷² ami Kína különleges

⁷¹ E szellemi áramlat aktuális szellemi befolyására jellemző, hogy Sidó Zoltán a *Mércén Sűrűsödő viharfelhők – a rendszer elmélyülő válságát hozza 2022* címmel megjelent elemzése is ezt tekinti egyik kiindulópontjának: „A kapitalizmus második világháborút követő, az USA által dominált felhalmozási ciklusa az 1970-es évekre kifulladás: az ebben a ciklusban meghatározó fordista nagyipari termelési modellhez egyre több ország zárkózott fel, a megnövekedett termeléshez pedig a rendszer nem tudott megfelelő keresletet teremteni. A folyamatos növekedés logikájába ez természetesen nem fért bele, emiatt az ekkor elinduló globális neoliberalis reformhullám ezt a válságot igyekezett a tőke javára kezelni.” Később is megjelenik e szempont az írás során: „az 1970-es évek válsága után hosszú globális értékláncokba szervezett termelés és értékesítés, valamint a *just in time* szállítmányozás rendszere nem képes érdemben kezelni az olyan külső sokkhatásokat, mint amilyen a mostani COVID-járvány”. SIDÓ Zoltán: I. m.

⁷² A világszisztéma a deglobalizáció újabb szakaszába léphet, bár 2021-ben – a legfrissebb évben, amelyre vonatkozóan a Világbank becslései lehetővé teszik a globális gazdasági összekapcsoltság kiszámítását – a kapcsolatrendszer növekedési trendjének részleges helyreállása következett be. A 2021-es fellendülés valószínűleg a gazdasági tevékenység COVID-19 világválságát okozta leállását követő újraindulásának következménye volt. Bővebben lásd Alexandre ABDAL-Douglas M. FERREIRA: *Deglobalization, Globalization, and the Pandemic: Current Impasses of the Capitalist World-Economy. Journal of World – Systems Research* 2021/1. Special Issue. 202–230. DOI: <https://doi.org/10.5195/jwsr.2021.1028> – A deglobalizáció fő okai elsősorban valószínűleg a globális kapitalizmus ellentmondásaihoz és a globális kormányzás kialakuló válságához kötődnek, mivel az Egyesült Államok gazdasági hegemóniája tovább hanyatlik. A magállamok és a feltörekvő félperiferiás kihívók közötti fokozódó verseny valószínűleg nem fog egyhamar megfordulni, és a fennmaradó amerikai katonai unipolaritás fenntarthatatlan lehet az amerikai gazdasági hegemónia új fordulójának hiányában, annak ellenére, hogy az amerikai vezetés egy része megpróbálja a hegemóniát

kontextusa, kortárs tematizációja kapcsán is akut jelentőségre tesz szert.

Noha ebben nem tisztünk itt állást foglalni, mindenesetre megjegyezzük, hogy utóbbiak mellett szólhat az, amiben Szigeti egyben a vilárendszer-kutatás fő érdemét is látja. Eszerint az „az elméleti és történeti módszertani egység jegyében az elméleti belátásokat és hipotéziseket eleve a tényekkel összhangban szándékozik kialakítani”⁷³

A szóban forgó jelenségegyüttes a szociológia, a történettudomány és a nemzetközi tanulmányok bevonása révén átláthatóvá válik, ugyanakkor e diszciplínák esetében természetesen távolról sem lehet kizárni a politikai elfogultságot. Csakhogy a tisztán gazdasági elemzésekben is rendre kiemelik, hogy az amerikai nagyhatalmi porondon változás áll be a fordí konjunktúra évtizedeit követően.

Összességében a legtöbb szerző – mégpedig az amerikai nagyhatalmi pozícióhoz való hozzáállástól függetlenül – egyetért abban, hogy a második világháború után kibontakozó amerikai növekedés az 1960-as és az 1970-es években megtorpant (így látja többek között Arrighi, Harvey, Brenner, Zakaria, Lapavitsas vagy Friedman is). Viszonylagos konszenzus övezi azt, hogy a fordí rendszer előrehaladtával beállt egy fordulat az összetett, amerikai hatalom társadalompolitikai és gazdasági színterein.

A kézirat látómezőjébe került, vizsgált szerzők mindegyike jelentőséget tulajdonít a történéseknek, értelemszerűen máshonnan és máshogy, más hangsúlyokkal közelítve meg azt. A fogalomalkotó Brenner és hegemóniaválságra apelláló VRE-hívek korai álláspontja szerint a kapitalizmus egy olyan kríziséről van szó, amely nemcsak megrengette, hanem válaszlépésekre is sarkallta az egész világot. E felfogások java része szerint ugyan a kialakult helyzetet az Egyesült Államok gazdaságilag kiheverheti (Frank, Amin), ám a politikai folyamatokkal karöltve Amerika nemzetközi hitele igen megsínylette mindezt. Kivételt képez Arrighi, aki szerint a folyamatok „borítékolták” a hegemón-

a pénzügyi szankciókra és az autoriter rezsimiek felemelkedése elleni vezetésre alapozni.

⁷³ SZIGETI Péter: I. m. 64.

nia végleges összeomlását, és tükrükben mindössze idő kérdése volt a 2007–2008-as válság. Számos további, kritikus nézet kevésbé fókuszál a politikai szintérre, ehelyett az aranystandard feladásával kapcsolja össze a történéseket (például Amin vagy Polanyi Levitt).

Egyes, nagyhatalmi oldalról elfogult nézetek mulékony mozzanatot látnak mindebben (Kagan, Friedman), amely végső soron éppenséggel idővel az amerikai unilateralizmust kényszeríti ki. Ellenkező nézetek egy bizonyos csoportja számot vet a nehézségekkel, ám azokat egy nagyhatalmi stratégiai előny-szerzés előjátékaként értelmezi, ironikus átfedésbe kerülve a fősodratú nézetekkel. Mások szerint csupán egy nem feltétlenül szándékoltan vagy tudatosan kikényszerített, ám nagyon is kedvező helyzet állt elő egyes haszonélvezők számára (Haikal, Harvey), önkéntelenül, illetve akarva-akaratlanul az amerikai unilateralizmus útját egyengetve.

Az egyéb történelmi nézetek nem kifejezetten ejtenek szót nagy visszaesésről (miként azt Brenner teszi), ellenben stagflációról (Cameron; Romsics), inflációs (Ferguson) vagy elharapódzó energiaválságról (Jacobs) annál inkább. Utóbbiak persze könnyűszerrel lehetnek a hegemonia, illetve a tőkefelhalmozás ciklusválságának párhuzamos kísérőjelenségei is, amint azt a VRE-variációk feltételezik.

Annyi bizonyos – és ezt korábbi vállalásunkhoz híven, összebékítendő e nézeteket, megállapíthatjuk –, hogy a korábbi struktúrák – inkább valós, mint vélt – összetett okokból levezethető fenntarthatatlanságának felismerése az Egyesült Államokban olyan stratégiákban öltött testet ezt követően, amelyeket a történelmi és a politikai gazdaságtani irodalom neoliberálisnak nevez.

Annál is inkább bekövetkezhetett mindez, mivel a VRE-elméletek újabb hullámához tartozó Jorge Fonseca interpretációjában Ernest Mandel belga közgazdász rámutatott a fentiekkel közvetetten összefüggő sajátosságra, nevezetesen arra, hogy a történelmi tapasztalatok szerint „válság idején az államok összességében a nagyvállalatok és a tőkésosztály legtehetősebb ágazatainak érdekeit védik, és ezzel a tőke koncentrációjának és

központosításának kedveznek”.⁷⁴ E kapcsolódó szempontoknak – éppen fél évszázaddal a szakirodalomban tárgyalt események keresztmetszetében megjelenített 1973 után – olyan rendkívüli helyzetek, illetve közkeletű referenciák árnyékában, mint a pandémia vagy az energiakrízis, fokozott, globális relevanciájuk van.

⁷⁴ Jorge FONSECA: I. m. 69.

ANTAL ATTILA

A válságok és kivételes jogrendek történeti perspektívában*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.6>

A kivételes hatalomgyakorlás hosszú ideje a viták középpontjában áll, hiszen a lényegét tekintve a megoldás a normalitástól való elszakadás és a politikai vezető(k), különösen a végrehajtás szinte korlátlan hatalommal való felruházása. A kivételes hatalomgyakorlás egyik legnagyobb dilemmája tehát az, hogy miként őrizhető meg a kivételes eszközökkel védendő status quo (azaz a fennálló „normalitás”) a végrehajtó hatalom rendkívüli aktivizálásának segítségével. Mindez különösen a hatalommegosztáson alapuló alkotmányosság és liberális demokráciák időszakában vet fel igen jelentős problémákat, amikor is a hatalommegosztás elve mintegy „kikapcsolásra” kerül időlegesen a kivételes esemény elhárításának idejére. A hatalommegosztás és a jogállamiság szempontjából ugyan lehetséges, hogy idővel helyreáll a rend és pusztán időbeli késéssel érvényesül a hatalmi ágak elválasztása, de a kivételesség mindig a végrehajtó hatalom előtérbe kerülését, továbbá a törvényhozás és a bírói kontroll gyengülését eredményezi. Felmerül a dilemma, hogy a szükséghelyzetek kezelésére szolgáló kivételes állapot eredendően antidemokratikus-e, vagy pedig éppen a demokrácia normál állapotban való fenntartásának eszköze. Mára az egymásra torlódó válságok korszakába értünk, amikor a kivételes eszközökkel való kor-

* Jelen tanulmány a szerző Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal Posztdoktori Kiválósági Program keretében folytatott, A rendkívüli jogrend a globális ökológiai és járványügyi válságok tükrében című (NKFIH-azonosító: 139007) kutatása keretében készült.

mányzás minden eddiginél jobban hozzájárul a végrehajtó hatalom erősödéséhez. Ebben a tanulmányban a kivételes jogrendet a közelmúlt történeti perspektívájából járom körül, és azt vizsgálom, hogy a 20. század és a kora 21. század válságai és az azokkal együtt járó rendkívüli állapotok hogyan járultak hozzá ahhoz, hogy mára a végrehajtó hatalom lényegében univerzális lehetőséget lát egy gazdasági, pénzügyi, társadalmi válsághelyzetben. A tanulmányban a rendkívüli jogrend első ránézésre két különleges esetét (a gazdasági kivételes állapotot, valamint a terrorizmus elleni küzdelmet) elemzem elsősorban az USA, tágabb kontextusban a nyugati demokráciák összefüggésében, azonban éppen ezek az esetek világítanak majd rá arra, hogy a rendkívüli állapot mennyire része lett annak, amit „normalitásnak” nevezünk, sőt sok szempontból (hogyan avatkozhat be a megerősödött végrehajtó hatalom a gazdaságba, a terror elleni háborút hogyan lehet felhasználni egy militarizált társadalom kialakítására) a mindennapossá váló rendkívüli jogrend mára alapjaiban alakította át a hétköznapjainkat. Mindezek alapján előrebocsátható, hogy a rendkívüli jogrend modern jog- és politikatörténete és annak gazdaságpolitikai alkalmazása nem független a globális kapitalizmus működésmódjától, s ahogyan arra John Reynolds rámutat: a gazdasági kivételesség központi szerepet játszik a kapitalista doktrínák és intézmények modern politikai életben való meghonosodásában.¹

A rendkívüliség történeti tradíciói

A kivételes hatalomgyakorlás alkotmányos rendszerére a republikánus politikai gondolkodáson keresztül a római jogi hagyomány gyakorolt jelentős hatást, mivel a részletesen kidolgozott római alkotmányos rendszer számos alapvető korlátot és ellenőrzési mechanizmust épített be a végrehajtó hatalom tekintetében. A római jogi diktátor tekinthető tehát minden, a kivéte-

¹ John REYNOLDS: *The Political Economy of States of Emergency*. *Oregon Review of International Law*, 2012/1. 129.

les állapothoz kötődő intézmény alapmodelljének.² Gross és Ní Aoláin kifejtik, hogy a rómaiak által kialakított vészhelyzeti intézményrendszer az alkotmányos keretbe épített kormányzás elismert és rendszeres eszköze volt, sőt Niccolò Machiavelli szerint (ahogyan azt Gross és Ní Aoláin idézi) éppen többek között a kivételes kormányzati rendszerrel való kalkulálás járult hozzá a birodalmi nagysághoz.³ Clinton Rossiter, a kivételesség későbbi nagy teoretikusa pedig a következőképpen érvelt: „A római nép nagyszerű politikai génusza a történelemben egyedülálló módon, sőt olyan egyedülállóan és merészen ragadta meg és oldotta meg a vészhelyzeti hatalom nehéz problémáját, hogy a modern válságkormányzás tanulmányozása nem is találhatna kedvezőbb kiindulópontot, mint az ünnevelt római diktatúra rövid áttekintése.”⁴ Gross és Ní Aoláin arra is rámutatnak, hogy a „híres római diktatúra” alapvető jellemzőire (ideiglenes jelleg; a vészhelyzetek kivételes jellegének elismerése; a diktátor kinevezése olyan sajátos alkotmányos formák szerint, amelyek elválasztották egymástól azokat, akik a vészhelyzetet kihírdették, és azokat, akik a diktátori hatalmat gyakorolták; a diktátorok jól meghatározott és korlátozott célokra történő kinevezése; valamint az a végső cél, hogy az alkotmányos rendet fenntartsák, ne pedig megváltoztassák) gyakran úgy tekintenek, mint amelyek a modern alkotmányos vészhelyzeti rendszerek alapvető iránymutatásait adják.⁵ A rómaiak azért bíztak ebben a rendkívüli intézményben, mert alapvetően az alkotmányosság szabályai szerint működött: a diktátor a köztársasági alkotmányos keretek között működve rendkívüli, de alkotmányos jogkörökkel rendelkezett, és a vészhelyzet során különleges, tekintélyelvű hatáskörök bon-

² Michael HEAD: *Emergency Powers in Theory and Practice. The Long Shadow of Carl Schmitt*. Routledge, Surrey, Burlington, 2016.

DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315563282>; Oren GROSS–Fionnuala Ní AOLÁIN: *Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 17.

DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511493997>

³ Oren GROSS–Fionnuala Ní AOLÁIN: I. m. 17.

⁴ Clinton ROSSITER: *Constitutional dictatorship*. Routledge, Taylor&Francis Group, London–New York, [1948] 2017. 15. Az idegen nyelvű idézetek, ha más-képp nem jelölöm, a saját fordításaim. – A. A.

⁵ Oren GROSS–Fionnuala Ní AOLÁIN: I. m. 18.

taokoztak ki, de e hatáskörök alkalmazását és az azok használatára vonatkozó felhatalmazást törvény szabályozta.⁶

A kivételes állapot a modern alkotmány-, politika- és jogtörténetben a francia alkotmányozó nemzetgyűlés által 1789-ben kibocsátott rendelkezéssel jelenik meg, amely különbséget tett béke- és ostromállapot között. Az utóbbi során minden egyes, a rend fenntartására és a belső irányításra vonatkozó jogosítvány, amellyel a polgári hatóság van megbízva, átkerül a katonai főparancsnok hatáskörébe, aki azt önálló hatáskörben gyakorolja.⁷ Ebből a háborús kontextusból fejlődött ki folyamatosan a kivételes állapot fogalma, s egyre gyakoribb lett, hogy nem háborús helyzetben, békeidőben a társadalmi zűrzavarok vagy éppen gazdasági válságok kezelésére szolgált. Ezentúl érdemes abból is kiindulni, hogy a kivételes állapotban (egy „fiktív” vagy politikai karakter által közvetlenül) alkalmazott háborús szótár arra szolgál, hogy metaforikusan igazolja a kormányzati hatalom kiterjesztéséhez folyamodás szükségességét.

A modern kivételes állapot a demokratikus-forradalmi hagyományból nőtt ki, és korántsem az abszolutisztikusból.⁸ Agamben ezeket a csomópontokat mutatja ki a kivételes állapot európai és amerikai történetében, a főbb eseményeket felvillantva: az 1923-as német, valamint az 1925-ös, 1935-ös és 1937-es francia gazdasági krízis, az 1920-as brit szakszervezeti sztrájkok és társadalmi feszültségek, az 1908-as olasz földrengés, Lincoln rabszolga-felszabadítást előkészítő aktusai 1862-ből, a hitleri hatalomátvétel, valamint Roosevelttel intézkedései a *New Deal* elfogadásának biztosítására 1933-ban.⁹ Agamben magát Rooseveltet is idézi, aki 1933-ban az egyetlen fennmaradó eszköz alkalmazására kért felhatalmazást a Kongresszustól, hogy a válságot legyőzze, mégpedig a végrehajtó hatalom olyan kivételes kiterjesztését,

⁶ Uo. 19.

⁷ Stephen HUMPHREYS: *Legalizing Lawlessness: On Giorgio Agamben's State of Exception*. *European Journal of International Law*, 2006/3. 679.
DOI: <https://doi.org/10.1093/ejil/chl020>

⁸ Giorgio AGAMBEN: *State of Exception*. The University of Chicago Press, Chicago, 2005. 5.

⁹ Uo. 13–19.

amelyet csak akkor alkalmaztak, ha az Egyesült Államokat külső ellenség támadta meg.

Agamben szerint az egyik ok, amiért nehéz meghatározni a kivételes állapotot, az, hogy rendkívül közeli viszonyban van a polgárháborúval, a felkeléssel és az ellenállással. A 20. század pedig számos példát mutatott arra a paradox jelenségre, amit „legális polgárháborúnak” nevezhetünk. Nem sokkal Hitler hatalomra kerülése után például kibocsátásra került a nép és az állam védelméről szóló rendelet, amely egyrészt felfüggesztette a weimari alkotmány egyéni szabadságjogokkal foglalkozó részeit, másrészt sohasem került hatályon kívül, ezért az egész Harmadik Birodalom kivételes állapotnak tekinthető, amely tizenkét évig tartott. Agamben szerint a modern totalitarizmus a legális polgárháború olyan intézményesülésének tekinthető, amely a kivételes állapot útján nem csupán a politikai ellenfelek fizikai megsemmisítését teszi lehetővé, hanem minden olyan polgárét, aki valamely okból nem integrálható a politikai rendszerbe.¹⁰ Azóta az állandósított kivételes állapot önkéntes létrehozása – sok esetben kifejezett deklaráció nélkül – még a demokráciák esetében is rendszeresen alkalmazott technikává vált. Agamben ennél is tovább megy, amikor azt állítja, hogy a „globális polgárháború” folyamatos veszélye ellenére a kivételes állapot napjaink kormányzásának egyre meghatározóbb paradigmájává kezd válni. Holott a provizórikus és kivételes eszközök alkalmazása és kormányzási technikává válása azzal fenyeget, hogy megváltoznak az egyes közjogi formák közötti hagyományos különbségek szerkezetei és jelentései. Agamben két példát is ad minderre: az egyik a George W. Bush által 2001. november 13-án kibocsátott katonai rendelkezés, amely azokra a nem amerikai polgárookra vonatkozott, akik terrorcselekmény elkövetésével voltak gyanúsíthatók, a másik pedig a náci jogrend.¹¹ Mindkét aktus lényegében politikai alapon jogon kívülre helyezett, és tett így jogilag „névtelenné”, identitásvesztetté különböző csoportokat.

¹⁰ Uo. 2.

¹¹ Uo. 3–4.

A kivételes kormányzás csomópontjai a 20. században

A következőkben a 20. századi és a közelmúlthoz kapcsolódó rendkívüli eszközökkel való kormányzás két olyan példáját elemzem részletesen, amelyek alapjaiban határozták meg azt, hogy napjainkban, azaz a különféle válságokkal terhelt korszakunkban, amelyet joggal nevezhetünk *polikrizisnek*,¹² hogyan alakult a rendkívüli jogrendek alkalmazása, és hogyan lett egyre inkább része a mindennapoknak a normalitás felfüggesztése. Először az egész 20. századot átfogó gazdasági kivételes állapot elméleti és gyakorlati tendenciáival foglalkozom, különösen azal, hogy az USA-ban hogyan lett a politikai táborokon átívelő módon az elnöki kormányzás része a különféle gazdasági okokra való hivatkozással a rendkívüli jogrend. A gazdasági alkalmazáson túl a rendkívüli jogrend egyik legszélsőségesebb formája ugyancsak az USA-hoz kapcsolódik: mégpedig a 2001. szeptember 11. következtében meginduló „terror elleni háború” egyik legmegrázóbb fejleménye, Guantánamo létrehozása, amely minden tekintetben ellentmond a liberális demokrácia humanitárius alapvetéseinek, s ezzel feloldhatatlan ellentmondás alakult ki a rendkívüli jogrend elvei (amelynek eredendő célja a normalitás visszaállítása) és a rendkívüli eszközökkel való kormányzás gyakorlata (amelynek célja a krízisek fenntartása és a politikai voluntarizmus alá rendelése) között.

A gazdasági kivételes állapot

A kivételes állapot elmélete ezer szállal kötődik Carl Schmitthez,¹³ aki a kivételességet a szuverenitás, pontosabban magának a szuverénnek a megnyilvánulásaként fogja fel. Schmitt szerint a kivételes állapot legfőbb jellemzője „a korlátlan felhatalmazás,

¹² David HENIG–Daniel M. KNIGHT: Polycrisis: Prompts for an emerging worldview. *Anthropology Today*, 2023, 39., 3–6.
DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12793>

¹³ ANTAL Attila: *Kivételes állapotban. A modern politikai rendszerek biopolitikája*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 63–64.

azaz az egész fennálló rend felfüggesztése. Ebben a helyzetben világossá válik, hogy az állam a jog eltűnésekor is fennmarad.¹⁴ Schmitt szerint a kivételes állapot tisztázza a valódi erőviszonyokat az állam és a jog között, természetesen az előbbi javára: „Az állam léte ebben az esetben minden kétséget kizáró bizonyítéka annak, hogy a jogi normák érvényessége fölött fölényben van. A döntés megszabadul minden normatív kötelékétől, és a szó tényleges értelmében abszolúttá válik.”¹⁵ Ebben a helyzetben az állami szuverenitás a maga valóságában tapasztalható, s ez Schmitt szerint az állam jog fölötti hegemon pozíciójában összegződik: „A kivételes állapot mutat rá a legvilágosabban az állami autoritás lényegére. Ilyenkor válik el ugyanis a döntés a jogi normától, és ilyenkor válik paradox módon világossá az, hogy az autoritás számára a jog létrehozásához nincs szükség jogra.”¹⁶ Vagyis Schmitt szerint a kivételes állapot egy olyan *ex lex* állapot, amelyben a szuverén korlátlan uralma megmutatkozik, amiből az is következik, hogy ez a nem kivételes állapotra is kiterjed. Schmitt szerint a normál jogrend szabályai önmagukban semmit sem jelentenek, és csakis a kivétel az, ami súllyal és jelentőséggel ruházza fel őket, ezért „a kivétel sokkal érdekesebb”, és „a kivételen keresztül a valódi élet hatalma áttöri azokat a megkérgesedett mechanizmusokat, amelyek az ismétlődés során eltunyultak”.¹⁷ Az állam ekkor továbbra is létezik, a jog pedig visszahúzódik.¹⁸ A kivételes állapotban a politika és a politikai cselekvés felszabadul a morális előfeltételezések alól, és elszakad a normatív kötelékektől, és abszolúttá válik.

Ugyanakkor, ahogyan arra William E. Scheuerman rámutat, Schmitt egyúttal az első teoretikus, aki azonosította az általa „gazdasági-pénzügyi szükségállapot”-nak (*economic-financial state of emergency*) nevezett jelenség kialakulását és elterjedé-

¹⁴ Carl SCHMITT: *Politikai teológia*. Ford. PACZOLAY Péter. ELTE ÁJK, Budapest, 1992. 5.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 6.

¹⁷ Carl SCHMITT: *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. University Of Chicago Press, Chicago, 2006. 15.

DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226738901.001.0001>

¹⁸ Giorgio AGAMBEN: I. m. 31.

sét a 20. század első felének liberális demokráciáiban, amelynek lényege, hogy a gazdasági és pénzügyi válságokat katonai támadásokként és fegyveres felkelésekként kezelik, amivel igazolják, hogy a végrehajtó hatalom nagyszabású gazdasági irányítási eszközöket és a kivételes kormányzás apparátusait vezeti be a gazdasági nehézségek kezelésére.¹⁹ Schmitt elemzéseinek tehát rámutatnak arra, hogy a liberális demokrácia alkotmányos berendezkedése nem tudta megakadályozni, hogy a gazdasági és pénzügyi válságokat ne a katonai támadás vagy fegyveres lázadás jelentette fenyegetéssel azonosítsák.²⁰ A 20. századra ugyanis igen komoly átalakulása következett be a rendkívüli eszközökkel való kormányzásnak:²¹ ezelőtt ugyanis a politikai berendezkedések a gazdasági szabályozás során igen kevésbé támaszkodtak a rendkívüli intézményrendszerekre, ugyanakkor a két világháború közötti években gyorsan a politikai élet mindenütt jelen lévő részévé vált a stabil demokráciákban, például Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, valamint a weimari Németországban, Franciaországban.²² Joggal állíthatjuk tehát, hogy a rendkívüli állapot eszme- és politikatörténete a 20. században a gazdasági válságok kezelésének keretében „érkezik meg” és bontakozik ki, s ez a tendencia (amint látni fogjuk) a második világháború után is folytatódott, hiszen a liberális demokráciák stabilizálódásával a gazdasági kivételes állapot meggyökeresedett mind Észak-Amerikában, mind Nyugat-Európában. Mindennek egyik legerősebb kifejeződése, hogy többek között a 20. századi amerikai elnökök a sztrájkok lezárásához, a nemzetközi kereskedelem ellenőrzéséhez,²³ sőt a nemzetközi monetáris rendszer szabálya-

¹⁹ William E. SCHEUERMAN: *The Economic State of Emergency*. *Cardozo Law Review*, 2000, 21, 1869–1894.; John REYNOLDS: I. m. 88.

²⁰ John REYNOLDS: I. m. 97.

²¹ Bernadette MEYLER: *Economic Emergency and the Rule of Law*. *Cornell Law Faculty Publications*, 2007, 1371.

Forrás: <https://scholarship.law.cornell.edu/facpub/1371> (Letöltve: 2023. 12. 18.)

²² William E. SCHEUERMAN: I. m.

²³ Uo.

inak átrendezéséhez is vészhelyzeti felhatalmazások széles skálájára alkalmazták.²⁴

A 1920-as és 1930-as évekre a vészhelyzet fogalma egyre inkább elvált a katonai konfliktus vagy fegyveres lázadás formától, és a korszak gazdasági válságait gyakorlatilag mindenütt az inváziókkal és felkelésekkel kezelték egy regiszterben.²⁵ Már 1923-ban és 1924-ben a weimari Németországban a Gustav Stresemann és Wilhelm Marx által vezetett kormányok az alkotmány 48. cikkelyének vészhelyzeti záradékaira hivatkozva és egy sor határozatlan idejű felhatalmazási törvénnyel próbálták meg kezelni az országot fenyegető gazdasági kataklizmákat. 1924-ben a franciaországi Poincare-kormány megpróbált vészhelyzeti törvényeket alkalmazni, hogy megakadályozza a frank közelgő összeomlását, de mielőtt ez sikerült volna, menesztették hivatalából. Ennek a folyamatnak a kiteljesedését jelzi Roosevelttel híres 1933-as kijelentése, amelyben a gazdasági válság szükséghelyzetét „egy külföldi ellenség” támadásával tette egyenlővé.²⁶ Ezek a gyakorlatok, vagyis a háborús időkből visszamaradt gazdasági vészhelyzeti megoldások alapvetően alakították a jog és a politika viszonyát, és a két világháború közötti időszakról a „normalitás” megszokott részeivé váltak, vagyis a gazdaság szabályozására szolgáló vészhelyzeti hatalom alkalmazása a nagy nyugati államok politikai kormányzásának szerves részévé vált.²⁷

²⁴ Itt érdemes megjegyezni, hogy a kivételes jogrend és a rendkívüli eszközökkel való kormányzás története és gyakorlata elválaszthatatlan (főként Latin-Amerikában) a neoliberalizmustól, hiszen a neoliberais gazdasági beavatkozásokat általában a gazdasági instabilitás veszélyére való hivatkozással indokolták a (fél)periféria gazdaságaiban. (William E. SCHEUERMAN: I. m.; ANTAL Attila: *Chicago a Dimitrov téren. Neoliberalizmus és a Kádár-rendszer*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2021) Mindez összefügg azzal az általános szemponttal, amit Scheuerman is kifejti: a 19. századi *laissez faire* kapitalizmus hanyatlása és a globális kapitalizmus monopol- és neoliberais modellben való kibontakozása együtt járt a vészhelyzeti gazdasági hatalom felemelkedésével, vagyis a globális kapitalizmus 20. századi kibontakozása együtt vizsgálendő a gazdasági kormányzás kivételes eszközrendszerével, különösen amiatt, mert ezeket az eszközöket az osztályalapú munkásradikalizmussal szemben alkalmazták. (William E. SCHEUERMAN: I. m.; John REYNOLDS: I. m. 98.)

²⁵ William E. SCHEUERMAN: I. m.

²⁶ Uo.

²⁷ John REYNOLDS: I. m. 98.

Reynolds kifejti, hogy ezek mögött a válságokhoz kapcsolódó folyamatok mögött a gazdaság és az ahhoz kapcsolódó társadalmi biztonság összeomlása húzódik meg, valamint az, hogy az emiatt lázongó munkásokat a globalizálódó kapitalizmus elitje komoly biztonsági fenyegetésnek látta.²⁸ Minderre a nyugati liberális demokráciák a katonai konfrontáció retorikájával és a végrehajtó hatalom megerősítésével válaszoltak a pénzügyi kapitalizmus megsemmisülésével fenyegető gazdasági válság elleni „háborúban”.²⁹ Mindennek az egyik legmeghatározóbb megtestesülése Franklin D. Roosevelttel első beiktatási beszéde volt 1933. március 4-én, amelyben a gazdasági válságkezeléshez úgy kért felhatalmazást, mintha valódi háborúra készülne: „A kongresszustól fogom kérni a válsághelyzet megoldásának egyetlen megmaradt eszközét, a végrehajtó hatalom széles körű felhatalmazását a vészhelyzet elleni háborúra, amely hatalom olyan nagy, mint az, amelyet akkor kapnék, ha valóban megszállna bennünket egy külföldi ellenség.”³⁰

Nagy-Britanniában gyakorlatilag az 1920-as évektől kezdve a munkásmozgalmakat és az ipari zavargásokat a gazdasági és politikai elit a polgári felkelés egy formájaként, a piacgazdaság liberális elképzelései elleni lázadásként értékelte. Mindennek a kezelésére a brit elit az Írországban és a gyarmatokon (ahol a bennszülött munkások sztrájkjait vagy tiltakozásait „biztonsági fenyegetésnek” tekintették) már kidolgozott módszereket, azaz szükségállapot-törvényeket és -hatásköröket vetett be.³¹ A gyarmatokról hozott megoldás lényege tehát a szükségállapot kihirdetése és ezzel a hatalmi erőszak legitimálása. Mindennek jogi háttérét az 1914. évi Defense of the Realm Act (szükségállapot-törvény) adta, amely ugyan 1921-ben hatályát veszítette, azonban a kormányzat háborús évek alatt megszokott széles körű hatásköre az ezután időszakot is meghatározta, méghozzá akként,

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Forrás: Franklin D. Roosevelt első beiktatási beszéde, 1933. március 4. Lillian Goldman Law Library, Yale University, The Avalon Project. Forrás: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/froos1.asp (Letöltve: 2023. 10. 01.).

³¹ John REYNOLDS: I. m. 99.

amit Rossiter „forradalmi” megoldásnak nevezett.³² A kormányzat úgy döntött, hogy magától a parlamenttől kér állandó felhatalmazást törvény formájában, amely 1920-ban (nem függetlenül a bányászok és vasúti dolgozók sztrájkjaitól³³) Emergency Powers Actként (sürgősségi felhatalmazásról szóló törvény) került elfogadásra, hogy bizonyos körülmények között szükségállapotot hirdessen ki a szükségleti cikkek (beleértve az élelmiszert, a vizet, az üzemanyagot és a villamos energiát) ellátásával és elosztásával kapcsolatban, és különleges hatásköröket biztosított a rendőrségnek e tekintetben, valamint ténylegesen lehetővé tette a katonai beavatkozást is.³⁴ Scheurman pedig a következőképpen foglalja össze az 1920-as szabályozás jelentőségét: „sűrűsödik benne a gazdasági vészhelyzeti hatalom 19. század közepe és 20. század közepe közötti teljes története: a háborús kontextushoz való kapcsolata a törvényt egy korábbi hagyományhoz kötötte, amelyben a vészhelyzeti hatalom elsősorban erőszakos felkelések és külföldi inváziók elleni eszközként működött; sztrájkellenes irányvonala szorosán kötötte ahhoz a széles körben elterjedt gyakorlathoz, hogy a munkásmozgalom ellen vészhelyzeti hatalomra támaszkodjanak; és végül, a törvény egyenesen az »élelmiszer-, víz-, üzemanyag- vagy villamos energia« biztosításával és elosztásával kapcsolatos aggodalma egyértelműen a vészhelyzeti hatalom békeidőben történő gazdasági típusú alkalmazása felé mutatott”.³⁵ Az 1920-as és 1930-as években, különösen a gazdasági világválság idején a deklarált vészhelyzeteken túl a kivétel főszabállyá vált Nagy-Britanniában.³⁶ A második világháború lezárulásával joggal várhattuk volna valamiféle „normalitás” visszaállítását, a kivételes állapot azonban fennmaradt az 1920-as Emergency Powers Actet 1939-ben kiegészítő Emergency Powers (Defence) Act révén. Ezzel fennmaradt a kormányzat széles körű

³² Clinton ROSSITER: I. m. Idézi: John REYNOLDS: I. m. 99.

³³ A gazdasági kivételes állapot hívei a későbbiekben is támaszkodhattak a törvényre: 1921-ben a szénstrájkra, 1924-ben a közlekedési dolgozók sztrájkjaira és 1926-ban a Nagy-Britannia-szerte általános sztrájkra válaszként. John REYNOLDS: I. m. 100.

³⁴ Uo. 99.

³⁵ William E. SCHEURMAN: I. m.

³⁶ John REYNOLDS: I. m. 100.

ellenőrzési lehetősége a gazdasági szférában, valamint ezt a joganyagot az 1940 és 1980 közötti sztrájkok során következetesen alkalmazták is, kiegészítve konkrét vészhelyzetek elrendelésével (például 1973-ban).³⁷

Roosevelt esetén azt a modellt figyelhetjük meg, ahogy a gazdasági válságot teszik kézzel fogható ellenséggé: az elnök 1933-as megválasztása után azonnal „háborút” indított a vészhelyzet ellen, s két nappal a beiktatási beszéde után, a Kongresszus megkérdezése nélkül, hivatalosan is szükségállapotot hirdetett. Mindez immáron nem pusztán nyelvezetében vetítette előre a háborús diskurzust, hanem a katonai konfliktus esetén használt jogi keretekre is támaszkodott. Vagyis konkrét háborús helyzet nélkül alakított ki a végrehajtó hatalom egy olyan helyzetet, amely az USA egész gazdaságára, valamint társadalmi szerkezetére hatással volt.³⁸ Agamben ennek kapcsán megerősíti az eddigiekből is jól látható tendenciát, amely szerint a katonai és a gazdasági kivételes állapot nem feltétlenül különböztethető meg a 20. században: „alkotmányos szempontból a New Deal úgy valósult meg, hogy [...] korlátlan hatalmat ruháztak az elnökre az ország gazdasági élete minden aspektusának szabályozására és ellenőrzésére – ez a tény tökéletesen összhangban van a katonai és gazdasági vészhelyzetek már említett párhuzamosságával, amely a 20. század politikáját jellemzi”.³⁹ Reynolds rámutat, azaz, hogy az USA elnöke ezt a biztonsi küldetését összekapcsolta azokkal a gazdasági kihívásokkal, amelyekkel a globális tőke nézett szembe, az USA képes volt ideológiai támogatást szerezni a liberális rendépítés mind politikai-stratégiai, mind gazdasági dimenziójának: formálódni kezdett a tőke és az amerikai állam közös biztonsi érdekeinek garantálása.⁴⁰ A gazdaság irányítása érdekében vészhelyzeti megoldásokra való támaszkodás a második világháború után is általános maradt a fokozatosan erősödő amerikai elnökök eszköztárában. Richard Nixon 1970-ben nemzeti szükségállapotot hirdetett ki, hogy kikényszerítse

³⁷ John REYNOLDS: I. m. 103.

³⁸ Uo. 101.

³⁹ Giorgio AGAMBEN: I. m. 22.

⁴⁰ John REYNOLDS: I. m. 102.

egy postai sztrájk leállítását, majd 1971-ben kiadta a 4047-es proklamációt (kiegészítő vám kivetése fizetési mérleg céljára),⁴¹ amely a kereskedelmi megállapodások záradékainak felmondásával és importvámok kivetésével próbálta kezelni a nemzetközi monetáris válságot.⁴² Mivel az USA-ban 1933 óta gyakorlatilag egymásba átnyúlóan folyamatosan hatályban voltak az elnökök által elrendelt nemzeti szükségállapotok (az elrendelt négy közül három volt tisztán gazdasági természetű⁴³), ezért 1973-ban létrehozták a *Nemzeti Szükségállapot Megszüntetésével Foglalkozó Különbizottságot*, amelynek jelentése végtére is megkísérelte nyugvópontonra juttatni az elnöki hatalomkoncentrációs célokat, és utalt arra is, hogy az azt megelőző négy évtizedben elfogadott szükségállapot-szabályok sokasága nemcsak kivételes katonai hatásköröket ruházott át a végrehajtó hatalomra, hanem kifejezetten gazdasági hatásköröket is.⁴⁴ A régóta húzódó nemzeti vészhelyzetek megszüntetéséről szóló vita 1976-ban ért véget a *Nemzeti vészhelyzeti törvénnyel* (National Emergencies Act) (50 U.S.C. 1601–1651⁴⁵), amely visszavonta az elnök hatalmát a korábbi vészhelyzetek idején, és lejáratí időszakot határozott meg a jövőben kihirdetendő vészhelyzetekre vonatkozóan. Azonban a rendkívüli jogrend gazdasági alkalmazása továbbra is fontos gyakorlat maradt, az 1977-es *Nemzetközi gazdasági vészhelyzeti hatalmakról szóló törvény* (International Emergency Economic

⁴¹ Forrás: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/proclamation-4074-imposition-supplemental-duty-for-balance-payments-purposes> (Letöltve: 2023. 10. 01.).

⁴² John REYNOLDS: I. m. 104.

⁴³ A nemzeti szükségállapotot 1933-ban (ahogy azt láthattuk) Roosevelt hirdette ki az arany- és ezüstügyletek blokkolására; 1950-ben Truman elnök a koreai háború kapcsán hirdetett szükségállapotot; 1970-ben Nixon az említett postai sztrájk miatt nyúlt a rendkívüli jogrendhez; 1971-ben pedig a dollár árfolyamának lebegtetésével kapcsolatban nyúlt ugyancsak Nixon a szükségállapot eszközához. Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Report_of_the_Special_Committee_on_the_Termination_of_the_National_Emergency (Letöltve: 2023. 10. 01.).

⁴⁴ John: REYNOLDS: I. m. 104.

⁴⁵ Forrás: <https://policy.defense.gov/portals/11/Documents/hdasa/references/50%20USC%201601-1651.pdf> (Letöltve: 2023. 10. 01.).

Powers Act⁴⁶) széles körű hatáskörrel ruházta fel a végrehajtó hatalmat, hogy korlátozza a kereskedelmet az Egyesült Államokra fenyegetést jelentő államokkal vagy személyek csoportjaival szemben.⁴⁷ A rendkívüli eszközökkel való kormányzás USA-beli gyakorlata tehát folyamatosan kiteljesedett: 1917 és 2023 között 81 nemzeti szintű vészhelyzet (jó részük a gazdasági kivételes állapot megtestesítője) került kihirdetésre, amelyek közül 39 ért véget, ám 42 napjainkban is hatályban van.⁴⁸ Mindez azt jelenti, hogy a gazdasági témakörök kapcsán bevezetett vészhelyzet megalapozta a „véget nem érő” rendkívüliség korszakát az USA-ban.⁴⁹

A „terror elleni küzdelem”: Guantánamo

A kibontakozó, a normalitás határait rendre képlékennyé tevő kivételes kormányzás már jóval a pandémia előtt megmutatkozott. Mindennek egyik legszörnyűbb változata a joguralmon kívülre helyezett büntetés-végrehajtási intézmény létrehozása, s ennek Guantánamo az egyik legfélelmetesebb példája. Itt és most elsősorban Guantánamóról lesz szó, ugyanakkor ez a tábor egyúttal utal minden olyan, az USA területén kívül található „háború nélküli háborús intézményre” (így az afganisztáni amerikai bagrami katonai börtönre, valamint az iraki amerikai Abu Ghraib börtönre), amelyekben az amerikai imperializmus a helyi együttműködéssel területileg és az ott fogva tartottak személynél keresztül, azok fogva tartásával valósítja meg a kivételes állapotot.

⁴⁶ Forrás: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title50/chapter35&edition=prelim> (Letöltve: 2023. 10. 01.).

⁴⁷ John REYNOLDS: I. m. 105.

⁴⁸ Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_national_emergencies_in_the_United_States (Letöltve: 2023. 10. 01.).

⁴⁹ Catherine PADHI: Emergencies Without End: A Primer on Federal States of Emergency. *Lawfare*, 2017. december 8. (Letöltve: 2023. 10. 01.).
Forrás: <https://www.lawfaremedia.org/article/emergencies-without-end-primer-federal-states-emergency>

Guantánamo esetében kézzelfoghatóvá válik a Hardt és Negri által leírt⁵⁰ birodalom mindennapi, imperialista brutalitása. Agamben is utal már a táborra a kivételes állapotról írt könyvében,⁵¹ továbbá nyíltan elemzi a náci táborok és Guantánamo hasonlóságait a vele készült és a *German Law Journal*ben 2004-ben megjelent interjújában⁵². Agamben szerint ugyanis jogi szempontból nagyon hasonló a két helyzet, és ahogyan a náci táborok internáltjainak, úgy Guantánamo foglyainak sincs a háborús jog szerinti státusza, sőt egyáltalán nincs jogi helyzetük (jogilag megnevezhetetlen és osztályozhatatlan kategóriát jelentenek), hanem a nyers hatalomnak vannak alávetve. A helyzet súlyosan sérti a Genfben 1949-ben elfogadott nemzetközi humanitárius jogi rezsimet, annak a hadifoglyokkal való bánásmódjára vonatkozó rendelkezéseit, sőt, mivel jogerős ítélet nélkül kerülnek ide a feltételezett tettesek, ezért a civil lakosság védelmével kapcsolatos előírásokat is. Mivel a genfi konvenciók éppen a második világháború szörnyűségei következtében kerültek elfogadásra, joggal élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a börtöntábor által létrehozott kivételes állapot élesen szembemegy mindazzal a morális és jogi megközelítéssel, amelynek a célja a kivételes hatalom világháborúk utáni korlátozása. Guantánamo természetesen ellentétes minden, a tisztességes büntetőeljárásra vonatkozó szabállyal, tulajdonképpen a habeas corpus háború nélküli felfüggesztését jelenti.

A kubai Guantánamói-öbölben található amerikai haditengerészeti támaszponton hozták létre azt a katonai börtönt, amely csak „Guantánamó”-ként (más elnevezéssel: G-Bay, GTMO, Gitmo) vonult be a világ köztudatába, és a kivételes állapot egyik kortárs változata lett belőle, ugyanis az idekerülő rabok semmiképpen sem nevezhetők „elítéltnak”, hiszen vád alá helyezés és bármilyen eljárás nélkül kerülnek ide, és gyakran kínzásnak

⁵⁰ Michael HARDT–Antonio NEGRI: *Empire*. Harvard University Press, Cambridge–London, 2000; Michael HARDT–Antonio NEGRI: *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. Penguin Books, New York, 2004.

⁵¹ Giorgio AGAMBEN: I. m. 4.

⁵² Ulrich RAUFF: An interview with Giorgio Agamben: life, a work of art without an author: the state of exception, the administration of disorder and private life. *German Law Journal*, 2004. május 1. 5.

vannak kitéve, tehát nem érvényesül a megfelelő eljáráshoz való joguk. Vagyis Guantánamo fogvatartottjai esetében megvalósul az Agamben által leírt homo sacer effektus, méghozzá úgy, hogy személyük és fogva tartásuk helye egyaránt nemzetközi és nemzeti jogon kívülre kerül. Az Amnesty International – amely a létrehozás óta figyelemmel kísérte a Guantánamóban fogva tartottak sorsát – szerint az intézmény súlyosan megsérti a nemzetközi jogot, embertelen kínzásoknak teszi ki a rabokat, és muszlimellenes, rasszista politikát képvisel.⁵³

Magát az intézményt 2002-ben, a terror elleni háború időszakában hozták létre George W. Bush elnöksége alatt, amelyre a 2001. november 13-án *Bizonyos nem állampolgárok fogva tartása és eljárás velük szemben a terror elleni háborúban*⁵⁴ elnevezésű katonai rendelet adott felhatalmazást. Ebben vannak ugyan általános jellegű rendelkezések arról, hogy kit tekintenek ellenséges fegyveresnek, és a katonai törvényszéknek (ez persze nem a háborús jogrendet jelenti) miként kell eljárnia, de a rendelet összességében nem más, mint a 2001. szeptember 14-én kibocsátott *Bizonyos terrorista támadások következtében nemzeti válsághelyzet elrendelése*⁵⁵ című rendelet megismétlése. A nemzeti válsághelyzet nem ismeretlen kategória az amerikai jogban, Bush maga is hét korábbi ilyen tartott hatályban, és nyolc újat hirdetett ki. Ami újdonság és a börtöntábor kivételes jellegét erősíti, az az, hogy mindez a terror elleni háború keretében került deklarálásra.⁵⁶ Agamben meg is jegyzi, hogy a kivételes állapot biopolitikai jelentősége rögtön nyilvánvalóvá vált Bush november 13-i katonai rendeletével, amely (együtt a szeptemberi deklarációval) létrehozta a határozatlan végrehajtás és a katonai eljárások rendszerét a terrorizmusban való részvétellel gyanúsítottakkal

⁵³ Uo.

⁵⁴ Forrás: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/11/20011113-27.html> (Letöltve: 2023. 10. 01.).

⁵⁵ Forrás: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/09/20010914-4.html> (Letöltve: 2023. 10. 01.).

⁵⁶ Derek GREGORY: The black flag: Guantánamo bay and the space of exception. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 2016/4., 407. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0435-3684.2006.00230.x>

szemben.⁵⁷ Az USA szenátusa által 2001. október 26-án elfogadott Patriot Act („Hazafias” törvény) lehetővé tette a főügyész számára, hogy minden olyan „idegent” letartóztasson, akit azzal gyanúsítanak, hogy tevékenysége veszélyezteti az amerikai nemzetbiztonságot, de hét napon belül szabadon kellett bocsátani, vagy eljárás alá kellett helyezni a bevándorlási vagy egyéb jogszabályok megsértése miatt. Itt lép be ismét Agamben érvelése, aki – megerősítve a 2004-es interjúból mondottakat – a *State of Exception* angol kiadásában 2005-ben ismét a náci táborok halálraítéltejeinek helyzetét veti össze – Judith Butlerre hivatkozva – Guantánamo státuszvesztettjeivel. Az előbb felvázolt jogi háttérhez képest Bush elnök rendeletének valódi újdonsága Agamben szerint az, hogy lényegében törli az egyén jogi státuszát, aki így jogilag „megnevezhetetlen” (*homo sacer*) lesz.⁵⁸ Ez a jogból való kivetettség jellemzi Guantánamo fogvatartottjait, akik elveszítettek mind eljárás alá vont állapotukat, mind személyjellegüket.⁵⁹

Ugyan Barack Obama ígéretet tett a tábor bezárására, de igen erős ellenállásba ütközött mind a republikánusok, mind a demokraták részéről. Az Obama-adminisztráció alatt jelentősen csökkent a fogvatartottak száma, nagy részük kiszabadult vagy más országban került elhelyezésre. A helyzet azonban korántsem oldódott meg, mert előfordult (például 2006-ban), hogy a táborból kikerült emberek titkos, tengerentúli CIA-börtönökbe, úgynevezett „fekete helyekre” kerültek, ahol a CIA vagy a hadsereg lényegében bármit megtehet.⁶⁰ Trump elnök olyan rendeletet adott ki, amelynek értelmében Guantánamo határozatlan ideig nyitva marad. Azt, hogy a tábor a jog és a jogtalanság közötti térben mozog, az is alátámasztja, hogy a megnyitáskor Donald Rumsfeld védelmi miniszter azt nyilatkozta: a börtöntáborot rendkívül veszélyes elkövetők kihallgatására és háborús bűnösök őrizetben tartására hozták létre.⁶¹ Az eddigiekből is látható, hogy

⁵⁷ Giorgio AGAMBEN: I. m. 3.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 3–4.

⁶⁰ Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Black_site (Letöltve: 2023. 08. 09.).

⁶¹ Forrás: <https://archive.defense.gov/transcripts/transcript.aspx?transcriptid=2254> (Letöltve: 2023. 08. 09.).

az eljárásnélküliség lett a főszabály, és korántsem csak háborús bűnösökkel szemben alkalmaznak rendkívüli intézkedéseket. A börtöntáborban rendszeresek az öngyilkosságok és az öngyilkossági kísérletek. A kivételes hatalom mindennapjait jól jelzi a börtön akkori parancsnokának, Harry Harris tábornoknak az álláspontja, aki 2006-ban úgy kommentálta három rab öngyilkosságát, hogy azt nem kétségbeesésükben követték el, hanem az USA ellen folytatott aszimmetrikus háború részeként.⁶²

Guantánamo tágabb legitimációs kerete tehát a terror elleni háború, amely szükségképpen területen kívüli keretrendszerben valósult meg. 2001. szeptember 11-e után Bush elnök deklarálta a nemzeti vészhelyzetet a bekövetkezett és az esetleg bekövetkező terrortámadások veszélye miatt, mindezt további kivételes állapot bevezetése követte a nemzetbiztonságot, a külpolitikát és a gazdaságot fenyegető szokatlanul nagy veszély miatt. Ez a kihirdetett rendkívüli jogrend változott át tulajdonképpen terrorellenes háborúvá. Derek Gregory rávilágít arra, hogy a jog és területiség szétválasztásának messzire nyúló amerikai hagyományai vannak, ami a katonai erő globális alkalmazásának állandó igényére vezethető vissza.⁶³ Ezen hagyományok egyik iránya gazdasági eszközök alkalmazását jelenti, illetve az ország területén nemzeti vészhelyzet kihirdetésével jár együtt. Egy részük pedig amerikai polgárok és mások védelmét jelenti az amerikai határokon kívül. Éppen ezért Guantánamo legfontosabb kérdése mindig is az volt, hogy kiterjed-e rá az amerikai szövetségi jog hatálya, és hogy a fogvatartottak hozzáférhetnek-e az amerikai igazságszolgáltatás nyújtotta alapvető védelemhez. A Bush-adminisztráció gyakorlata újjáélesztette az egységes végrehajtó hatalom doktrínáját, amelynek értelmében az elnöknek a hadsereg parancsnokaként való eljárása túlmutat a jogon, vagyis felülírhatja a törvényhozás vagy az igazságszolgáltatás aktusait.⁶⁴ Azonban ennél több is történt: az amerikai kivételenség (excepcionalizmus) egy olyan megnyilvánulásával állunk

⁶² Derek GREGORY: I. m. 405.

⁶³ Uo. 407.

⁶⁴ Uo. 408.

szemben, amely talán leginkább alátámasztja Hardt és Negri Empire-konceptióját:⁶⁵ a Bush-kormányzat ugyanis globális szuverénként határozta meg az USA-t, vagyis az általa kifejtett terror elleni háború jogszerű viszontválasz, büntetőakció, amit nem béníthatnak meg elavult jogi megközelítések, mondván, az USA elnökének „nem kell nem amerikai állampolgárok hozzájárulását kérni az Egyesült Államok megvédéséhez”.⁶⁶ Bush a nemzetközi humanitárius jog rendszerét olyanként állította be, mint amely az USA globális cselekvési szabadságát korlátozza. Mindebben pontosan ugyanazt a hatalmi gögöt és decizionista megközelítést láthatjuk megvalósulni, mint amit az alkotmányos diktatúra esetében már elemeztem, és éppen ezért Guantánamo és az egész „terror elleni háború” sokkal inkább a nemzetközi jog imperialista felfüggesztése, egyfajta globális kivételes állapot felállítása, semmint a nemzetközi normák „egyszerű megsértése”. Guantánamo és a mögötte meghúzódó, a kivételes hatalmon alapuló logika Gregory szerint az európai és amerikai kivételességtudat keretében elemezhető,⁶⁷ és nem más, mint a nyugati kolonialista erőszak megnyilvánulása, amelynek keretében a Nyugat mindenki más fölé helyezi (birodalmi) szuverenitását.

Következtetések. A kivételesség mint új normalitás

E két esettanulmány tehát előrejelzi azt, hogy a rendkívüli jogrend 20. századi, szélsőséges alkalmazási irányai egyre inkább „leszámolást” jelentenek a normalitással, és a fő cél a válságok menedzselése lesz, akár gazdasági, akár egyéb természetű válságok esetén: vagyis bekövetkezik a válság (korszakunkban a polikrizis) gazdasági és politikai értelemben vett kapitalizálása. Erre Reynolds a gazdasági kivételes állapot politikai gazdaságtana kapcsán élesen utal: a gazdasági vészhelyzeti szabályozás

⁶⁵ Michael HARDT–Antonio NEGRI: I. m.

⁶⁶ Derek GREGORY: I. m. 408.

⁶⁷ Uo. 409–410.

a kortárs államokban a dolgok normális és állandó állapota.⁶⁸ Vagyis immáron a rendkívüli jogrend elveszítette eredeti, történelmi funkcióját és küldetését: az állandó (pontosabban a kormányzat által állandósított) vészhelyzet szemszögéből nézve a norma/vészhelyzet közötti különbség illuzórikusnak tűnik, maga a vészhelyzet lett a norma.⁶⁹ Korszakunk kapcsán mindezt ugyancsak világosan igazolja vissza Agamben *Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig* című előadásában:⁷⁰ a modern államok és a modern kormányzatok a biztonságot állítják cselekvéseik középpontjába⁷¹ – amely vonás először a vesztfáliai békét követően jelenik meg a nagy abszolutista államokban –, s emiatt nem egy-egy társadalmi-politikai jelenség okait, sokkal inkább annak *következményeit* próbálják meg kezelni – többek között azért, mert a válságkezelés olcsóbb (és politikailag kifizetődőbb), mint az igen gyakran kényelmetlen megelőzés. A modern kormányzás nem az okok, sokkal inkább a „következmények kormányzása”, s ezt alátámasztják a gazdasági kivételes állapot tendenciái és az a tény, ahogyan a „terror elleni háború” az egész kormányzásfilozófiát átalakítja.⁷²

⁶⁸ John REYNOLDS: I. m. 129.

⁶⁹ Uo.

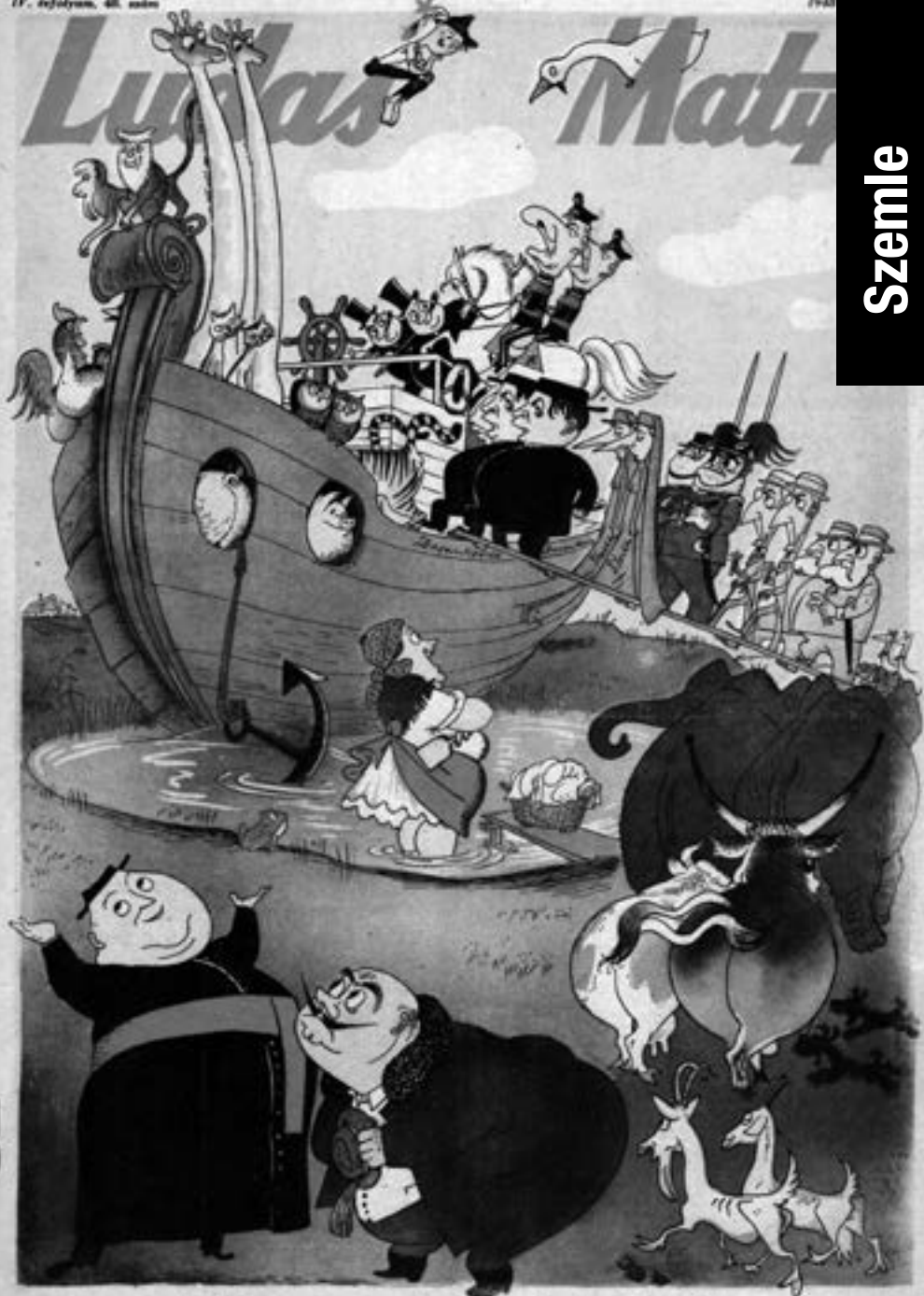
⁷⁰ Giorgio AGAMBEN: *Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig*. A *Szem*, 2016. március 27. Forrás: <https://aszem.info/2016/03/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destitualo-hatalom-praxisaig/> (Letöltve: 2023. 10. 01.).

⁷¹ Agamben szerint „a »biztonsági okokból« formula mára már minden területen alkalmazható, a hétköznapi élettől kezdődően a nemzetközi konfliktusokig, jelszökeént működik olyan intézkedések bevezetésénél, amelyek elfogadására az embereknek nincsen semmi okuk. Azt kívánom bebizonyítani, hogy a biztonsági intézkedések valódi célja nem – amint manapság erről vélekedni szokás – a veszélyek, a bajok vagy akár a katasztrófák megelőzése”. Uo.

⁷² Agamben a következőképp érvel: „Az *ancien régime* (régi rend) az okok uralását célozta meg; a modernitás a következmények uralására tart igényt. És ez az axióma minden területen érvényesül, a gazdaságtól az ökológiáig, a katonai és a külpolitikától a rendőri hatalom (*police*) belügyi intézkedéséig. Be kell látnunk, hogy a mai európai kormányok lemondtak az okok uralására irányuló bármilyen próbálkozásról, csakis a következményeket akarják kormányozni.” Uo.

Ludas Matyi

Szemle

70 fillér

Zsíros gazda Noé-bárákjája

— Azt téveszt mindenki, Miszterlandé úr, hogy jussukban itt a világ vége, hát megépíttetem a Noé-bárákját.
— Hát van, Zsíros úr: irtó legyen, hogy nyíráll megpeddül kényr-kenet minden teremest jószágából.

Tanulmánykötet a 150 éves Budapestről*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.7>

Budapest történetét nem sajátíthatják ki a történészek. Részt kérnek más diszciplínák képviselői, és nemcsak a társadalomtudomány, de a természettudomány művelői is. Ezt reprezentálja az ELTE Természettudományi Kara gazdagon illusztrált évfordulós kötete, amelyben a geológia, a geográfia, a városföldrajz, a regionális tudomány, a környezetpszichológia, az orvostörténet és más szakágak neves szerzői jutnak íráshoz. Köztük egyetlen „echte történész” sincs. Az ötletadó Izsák Éva és Szabó Pál az ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszékének oktatói. Izsák Éva a Politikatörténeti Intézet Budapest-történeti Műhelyével már a kétezres évek elején együttműködést épített ki, és itt jelent meg színvonalas műve, *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői* 2003-ban.

Az első írás, Probáld Ferenc műve, tudománytörténeti, a földrajztudomány nagyszabású 20. századi monográfiáiról szól, amelyek ma a történetírás megkerülhetetlen forrásainak számítanak. Mindenekelőtt azért, mert a településföldrajz nem egyszerűen a természeti tényezők hatását elemzi a városok kialakulására és fejlődésére, hanem vizsgálja az építészeti és társadalmi térszerkezetet, a városmorfológiát, ezen belül például a közlekedés struktúráját, a kereskedelem forgalmát, sőt az idegenforgalom változását, vagy a városklimát. Budapest története esetében

* IZSÁK Éva–SZABÓ Pál (szerk.): *Budapest 150. Tanulmányok a főváros jubileumára*. ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 2023. DOI: <https://doi.org/10.21862/BP150/2023/5909>

kiemelten fontos az iparföldrajz, amely a létesítmények pontos leírása mellett a munkaerő áramlásának kérdéseivel is foglalkozik. És még sorolhatnám, hogy neves geográfusaink milyen hatalmas ismeretanyagot halmoztak fel az elmúlt évtizedek alatt, amely ma a társadalomtörténészek számára felbecsülhetetlen értéket jelent.

Izsák Éva a városföldrajzi energiák hatását egyenesen városalapító erőként látta. Ez magyarázza azt, hogy a három településből pont itt született meg Magyarország legnagyobb városa. A terület nagy geográfiai energiájú góc, ahol a természeti és társadalmi tényezők együttes hatására jött létre az európai színvonalú metropolisz. A tér urbanizációjáról beszél, amelyben a kialakult kisebb göcök vertikális és horizontális növekedéséből áll össze a nagy egész. Budapest egyben erős vizuális kommunikációs energiákkal is rendelkezik. Ennyiből is látszik, a szerző fogalomhasználata különösen figyelemreméltó.

Mindszenty Andrea geológus ugyancsak a földrajzi vonzerőt hangsúlyozza tanulmányában. E városteremtő tényezők között folyamatosan jelen van a természeti katasztrófák elleni hatékony védekezés szempontja, a többféle természetes építőanyag lelőhelyének megléte. A különféle bányászati tevékenység (és feldolgozás) még a 20. században is jelentőséggel bírt, és ebben különösen szerencsés Buda és Pest kétarcúsága. Nem volt mellékes a sokoldalú élelmiszer-termelés számára értékes földek megléte. Emellett meg kell említeni a római kortól ismert felszín alatti vizek jelentőségét, amelyeknek idegenforgalmi hasznosítása a dualizmus és különösen a két világháború évtizedeitől vált fontossá.

Kicsit hosszabban időzök S. Nagy Katalin tanulmányánál, amely rövid összefoglalóval tekinti át a főváros épített környezete, építéstörténete átalakulását az elmúlt százötven évben. Látjuk ebben a dimenzióban a nagy korszakokat és rendszerváltásokat, amelyek ugyan nem törölték el a korábbi arculat vonásait, de komoly változásokat idéztek elő az itt élő emberek térszemléletében, életmódjában. Az első, a belső kerületeket formáló korszak az egyesítést követő évtizedeket fogja át. A következő a második világháború utáni évtizedeket, végül a harmadik a rendszerváltást követő több mint harminc évet.

Budapest térhasználatában meghatározó szerepe van a táj morfológiai adottságainak, amit a város fekvése és épített környezete együtt határoz meg. A városegysítés után gyors ütemben épültek meg a középületek mellett a palotanegyedek, amelyeknek Bécs és Párizs volt a mintaadó városa. A szerző minden időszakban kitér a templomok építésére mint a város egyik karakteres építményegyüttesére. A másik jellegadó vonás a gyárak gyarapodása: a gyárkérmény úgy említődik a tanulmányban, mint a településtípusra jellemző, szimbolikus tereptárgy. Az első korszakban tehát döntő látványelemmé váltak a templomtornyok és a gyárkérmények. A városképi meghatározók közül S. Nagy Katalin a köztéri szobrokra külön felhívja a figyelmet, mint ami befolyásolja a közteret használók vizuális szemléletét.

Az első világháború előtti évtizedekben létrejöttek a különböző karaktert, látványt hordozó negyedek, továbbá a szokásokat, életvitelt formáló helyek, parkok, üzletek, kávéházak stb. A háború után a fejlődés megtorpant, kevés látványos építkezés volt, a modernebb stílusok (szecesszió, art deco, Bauhaus-modernizmus) kevésbé érvényesültek. A Trianon utáni menekültáradat nagyszámú telepszerű lakásépítési hullámmal járt együtt. A köztereket benépesítették a háborús és irredenta emlékművek.

A második világháború romokat hagyott maga után, megsemmisült a zsidó, az arisztokrata-nagypolgári, később a középpolgári életforma. Eltűntek a közterületről a horthyizmus nyomai, helyüket szovjet és kommunista emlékművek foglalták el. A külső kerületekben nőtt a gyárak száma. Arculatváltást leginkább a lakótelepek tömeges építése hozott. Az ötvenes években a szocreál építészet dominált. 1956 után a fegyveres harcok következtében keletkezett károk helyreállítása során kisebb modernizációk hajtottak végre. Egyre lendületesebben folyt a lakótelep-építés, olyannyira, hogy megváltozott Budapest, de különösen a peremterületek térstruktúrája.

Az 1990–2022 közötti időben számos létesítmény született, amely a város arculatát újraformálta, és amely a közérzet alakítása mellett a vizualitást is befolyásolta, sőt új látásmódot alakított ki. A szerző ezek közül a legújabb hidakat említi elsőként, majd

a közintézmények következnek (Újszínház, Corvin Budapest Filmpalota, Lágymányosi Egyetemváros, Millenáris, Lehel csarnok, Nemzeti Színház, Művészetek Palotája, Holokauszti Emlékközpont, SOTE Központ, Bálna, Ludovica Campus, valamint az áttervezett területek). Az új templomok külsője is kapcsolódik a kortárs épületekhez. A rendszerváltáskor Budapestnek 13 százaléka volt ipari terület, ezek nagyrészt eltűntek. A Váci úti negyed helyét például irodaházak foglalták el (irodafolyosó). A modernizáció emblematikus jelképei a belváros irodaházai (például az East-West Business Center, Bank Center). A plázák, „a fogyasztás új katedrálisai” – egyesek szerint agorák – illeszkednek leginkább a megváltozott, modernizált városarculathoz, ezek gyűrűje települt a peremkerületekbe is. Az irodaházak, bevásárlóközpontok, bankok és fiókjaik a pesti és budai belső területekben egyaránt megjelentek. A rendszerváltást követően felszámolták a munkásmozgalmi köztéri szobrokat, helyettük a politikai akarat által motivált munkák vették át a helyüket. Gyarapodtak a zsánerszobrok is. A szerző szerint mára a város túlszűfolt lett köztéri szobrokban. „Ez nem az a Budapest, amire az idősebb generációk emlékeznek 1990 előttről” – foglalja össze a rendszerváltás utáni átalakulást S. Nagy Katalin.

Csapó Tamás és Lenner Tibor mondandójának középpontjába a főváros kirajzolódó funkcionális szerkezete kerül, amely közel ötven, egykor önálló településből állt egységbe, vagyis mindegyik egyedi és gyorsan változó. Az írásban a szerzők saját település-morfológiai nézeteiket foglalják össze. A rendszerváltás után felgyorsul a városközpontosodás (cityképződés), azok területe növekszik, míg a lakásállomány zsugorodik.

A második övezetet az egykori településmagokból kialakult úgynevezett szubcentrumok és lakótelepi központok képezik. A rendszerváltás után ezekben nyolc bevásárlóközpont épült, de ennél még kisebb, további központok is keletkeztek. A harmadik övezetet a szerzők ipari-gazdasági területnek nevezték el, idetartoznak a barna- és rozsdáövezetek, a cégek telephelyei, logisztikai parkjai, közlekedési területei, a megmaradt mezőgazdasági (kertészeti) földek, piacok, rendvédelmi létesítmények. Ezek döntő része Pesten volt és van. (Öt nagyobbat és két kisebb-

bet különítették el.) A szerzők a honvédségi területekről történeti visszapillantásban külön értekeznek, akárcsak a főváros 21,6 százalékát jelentő zöldterületekről. Végül a lakóterületek következnek, amelyek két részből, belső és külső lakóövből állnak. Az egyes városnegyedek részletes bemutatást nyernek. Mindezek alapján Mendöl Tibor, Beluszky Pál, Kovács Zoltán, Izsák Éva korábbi koncepcióját multbeliként értékelheti a történésztársadalom. A több helytálló koncepció mutatja, hogy milyen gyökeres változáson ment keresztül a főváros térszerkezete.

Azt hinnénk, hogy a Duna-hidakról mindent megírtak – például 1992-ben Búza Péter –, Halász Levente szimbolikus értelmezése mégis új aspektusból, esztétikai és irodalmi oldalról fedezi fel a budapesti hidakat. A híd szó gyakran használt metafora, most városszimbólumként funkcionál. A szerző a főváros híd-jait leginkább az egység, egyesülés megteremtésével köti össze. Jelképezik „a városegysítést, a városrészek közös fejlődését, az akadálytalan közlekedést, a haladást, a főváros erejét”. (159.) Az idelátogatóknak megkerülhetetlen látványelem. Monumentálisan kecsesek, „nem tolakodóak, harmóniában állnak a közelükben lévő ikonikus épületekkel” (160.) – írja.

Elméleti alapozással indítja Düll Andrea és Balázs Bálint pszichológus, továbbá Alföldi György építész közös tanulmányukat, amely az egyéni és a városi helyek viszonyának, a „helyek szellemének” alakulását vizsgálja a II. János Pál pápa tér és a Királyhágó tér esetében. Két ellentétes folyamatot mutatnak ki. Az elsőben a sokajkú mezőgazdasági termelő közeg már 1873 előtt, de főként után megváltozott, a szegények, később a zsidóság és a cigányság megjelenésével átjáróhellyé vált. Nagyvárosi funkciója nem volt más, mint a gyakran változó, alacsony státuszú lakosság átmeneti otthona, ahol az egymás mellett élés a jellemző, sem közösség, sem a helyhez kötődés nem alakul ki. Az épületállomány heterogenitása is ezt fejezi ki. A budai Királyhágó tér és környéke ugyancsak mezőgazdasági (szőlő)műveléssel indult, de a filoxerajárvány után megváltozott a terület karaktere és a pesti hivatalnok-, köztisztviselő-réteg beköltözése alakította a társadalmi összetételt. Meglepő módon ez folytatódott 1945

után is. Az épített környezet szervesen alakult, a két világháború között épült társasházak ma is jellemzőek.

Befejezésül összegző és vitaindító problémákat vetnek fel a szerzők. A százötven évre visszatekintve egyik megállapításuk, hogy a „faluból” gyors tempóban világvárossá válást az itt élők nehezen fogadták el a 20. század eseményeivel terhelve. A helykötődés a továbbörökítő közeg megléte esetén könnyebben megy végbe. Egyes területeken a lakók helyben maradását érdemes tovább vizsgálni. Hol alakultak ki viszonylag tartós lakóközösségek, ezek milyen attitűdöket hordoznak, vagyis milyen a hely szelleme? A Budapest-történészek mellett a tanulmány kijelöli a helytörténészek feladatait is.

Idekapcsolódik Berki Márton és Tuza Benedek az úgynevezett Bartók-negyedről (Bartók Béla út és környéke) írt tanulmánya, amely a két világháború közötti kulturális atmoszféra, szellemi központ visszaépítésének történetét mutatja be interjúk során keresztül.

A történeti vizsgálódás hiányára hívja fel a figyelmet Dobai Attila Marcelián tanulmánya *Funkcióváltások Budapest szakrális városi terében 1990-től* címmel. Ahogy a városi diskurzusok terei megteremtődtek, úgy vált láthatóbbá a szakrális intézmények pluralizmusa. A rendszerváltás itt is lényeges változást hozott az államszocializmus évtizedeiben kényszerűen „bezárkózó” egyházak világában.

A könyvben olvashatunk kimondottan történeti szaktanulmányokat is, például Timár Gábor geofizikusét a budapesti Duna-szakasz 1870 utáni szabályozásáról, Tolnai Gábor geográfusét *Budapesti kikötők és vízparti ipari területek fénykora, hanyatlása és feltámadása(?)* címmel, Forrai Judit orvostörténészét a prostitúció történetéről *Budapest rejtett arca* címmel, vagy Uzzoli Annamária földrajztudós munkáját a budapesti járványokról. Az utolsó néhány írásban (Szentágotay Lili és Szalkai Gábor, Gera Anna, Szabó Pál, Szabó Tamás, Nemes Nagy József) pedig már a jelen, a nemzetközi kitekintés és a jövő jelenik meg.

Valamennyi tanulmány egyetért abban, hogy a városeyesítés után három nagy korszak váltotta egymást. Az első 1873 után kezdődött, a második 1945–1950 után folytatódott és a harmadik

1990-től napjainkig tart. A természeti adottságokat lassan felváltotta a városi társadalom öntörvényűsége, a természet azonban mind a mai napig velünk maradt. A kötet rávilágít arra, hogy a rendszerváltás után eltelt harmincnégy év olyan merőben új korszakot jelent, amely megkerülhetetlen a történészek számára is. Nevezzük ezt jelenkornak. A jelenkornál pedig elsősorban geográfusok, szociológusok, környezetpszichológusok és mások friss tudományos eredményeire lehet támaszkodni.

A tanulmányok nézőpontja, problémafelvetése komoly érteket képvisel, elgondolkodtatóak, felhívják a figyelmet az interdiszciplinaritás jelentőségére. Egy új Budapest-történeti szintézis számára megkerülhetetlen szempontokat, mi több követelményeket állítanak. Különösen a társadalomtörténettel foglalkozó kutatók nem kerülhetik meg saját fogalomhasználatuk átértékelését, korszerűsítését és az együttműködést más tudományágak képviselőivel.

Feitl István

Wilson és a kelet-európai „fajok” szegregációja*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.8>

Aligha van érdekesebb személyiségű amerikai elnök Woodrow Wilsonnál (1856–1924), nem véletlen, hogy maga Sigmund Freud írt róla pszichohistóriai alapművet. A doktor diagnózisa szerint: „A szuperegója kielégíthetetlen volt.”¹ Az első világháború küzdelmeibe beavatkozó, az Atlanti-óceánon túlra csapatokat küldő Woodrow Wilson amerikai elnökként nem egyszerűen politikusként, hanem politikai messiásként tekintett magára, akinek az a küldetése, hogy „biztonságossá tegye a világot a demokrácia számára”. (11.) A realista Henry Kissinger éppen ezért azt írta *Világrend* című könyvében, hogy „Woodrow Wilson egész pályafutása inkább egy shakespeare-i tragédiába illett volna, nem pedig a külpolitikai tanulmánykötetekbe”,² hiszen a konzervatívok összes negatív előítéletének megfelel a progresszív amerikai elnök, Woodrow Wilson, a politikába kívülről érkező, tudományos fokozattal rendelkező „tojásfejű” princetoni professzor és rektor, aki könyvet írt az alkotmányos kormányzásról, majd a gyakorlatban is meg akarta valósítani az ideáit.

* Larry WOLFF: *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*. Stanford University Press, Stanford, CA, 2020. 286 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781503611207> – A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Sigmund FREUD–William C. BULLIT: *Thomas Woodrow Wilson, Twenty-eighth President of the United States. A Psychological Study*. Houghton Mifflin Company, Boston–The Riverside Press, Cambridge, MA, 1967. 94.

² Henry KISSINGER: *Világrend*. Ford.: KÁLLAI Tibor–PATAKY Éva. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2015. 275.

Magyarországon 1919 elején még megváltóként tekintettek rá, a „nemzetek önrendelkezését” biztosító szimbolikus alakként. Károlyi Mihály 1919. január 1-jén az alábbi három szóban összegezte a külpolitikáját: „Wilson, Wilson, Wilson.” (102.) Azonban hamar kiábrándultak belőle hazánkban, ahogy azt Peter Pastor bemutatta a *Hungary between Wilson and Lenin* (Magyarország Wilson és Lenin között) című 1976-os könyvében. Az USA-ban az amerikaiak egészen a legutóbbi időkig a „nagy” elnökök között tartották számon: az amerikai Wilson-kultusz csúcsa a második világháború idejére esett, és jellegzetes terméke a *Wilson* című 1944-es életrajzi film, amely Franklin D. Rooseveltt és a nem sokkal később megszületett ENSZ előképeként ünnepelte Wilsont és a Népszövetség vízióját. Az elmúlt években azonban a viták középpontjába került az 1913 és 1921 közti demokrata elnök rasszizmusa, Wilson ugyanis hitt abban, hogy – Rudyard Kipling verssorával – „a fehér ember terhe” a világ civilizálása és jobbjá tétele.

Különös ellentmondás, hogy miközben az USA-ban a Black Lives Matter mozgalom azért mozgósít, hogy az amerikaiak szabaduljanak meg a szegregációs gyakorlatot folytató, rasszista Wilson emlékétől (2020-ben a Princetoni Egyetem vezetősége úgy döntött, hogy a School of Public and International Affairs a megnevezéséből hagyja el az elnök nevét), addig Kelet-Európában épp azt kezdeményezik, hogy restaurálják a Wilson előtt tisztelgő emlékezeti helyeket. Bár Wilson soha nem járt Kelet-Európában, hálából több helyen is szobrot emeltek neki az első világháború után a függetlenségüket elnyerő „kis népek”. Ugyan a Wilson-szobrokat a nácik és a kommunisták egytől egyig eltávolították, a rendszerváltás után ezek visszakerültek: például a prágai, 1945 és 1948 között Wilson nevét viselő pályaudvar előtti Wilson-szobrot 2011-ben avatták fel újra.

Larry Wolff *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe* (Woodrow Wilson és Kelet-Európa újratervezése) című, 2020-ban megjelent könyvének nagy érdeme, hogy feloldja az ellentmondást, amely Wilson reakciónak tartott, faji szegregációt támogató belpolitikája és az elkülönített nemzetállamok mellett kiálló progresszív külpolitikája között feszül. Wolff tézise szerint

a nemzeti önrendelkezés wilsoni elvét a nemzetek szegregációjának egy fajtájaként is azonosíthatjuk, amelynek célja volt kiküszöbölni a különböző „fajok” (rasszok vagy népek) együttélésének problémáit. A Kelet-Európa újrarajzolásához ideológiát szolgálta gondolat szerint olyan államokat kell létrehozni, amelyekben az állami keretet egy adott nemzeti közösség tölti ki. A Fehér Házban, az íróasztal mögött ülve ez az idea nem tűnt megvalósíthatatlannak, de amikor a gyakorlatba igyekeztek átültetni a „nemzetek önrendelkezésének” gondolatát, utópiának bizonyult. Az anekdota szerint Wilson már a párizsi békekonferencia felé hajózva, a *USS George Washington* fedélzetén tudta meg, hogy Csehországban hárommillió német él: „Különös! Masaryk sose mondta nekem!” – kiáltott fel. (169.)

A New York University professzora, az 1994-ben megjelent *Inventing of Eastern Europe – The Map of Civilization in the Mind of the Enlightenment* (Kelet-Európa feltalálása – a felvilágosodás gondolatvilágának civilizációs térképe) című paradigmaticus alapmű szerzője nem az amerikai, hanem a kelet-európai történelem perspektívájából kezdett foglalkozni a térség első világháború utáni újrarajzolásának fő szorgalmazójával. Wolff munkája sokkal inkább az *intellectual history*, mint a diplomáciatörténet zsánerébe tartozik, amikor olyan kérdésekre ad választ, mint: miért vágott bele egy amerikai elnök ebbe az erejét meghaladó, kritikusan szerint több bajt okozó, mint amennyit megoldó, emberfeletti vállalkozásba? Wilson miképp gondolkodott arról a térségről, annak birodalmairól és népeiről, melynek sorsát megváltoztatta? Milyen toposzokkal és sémákkal értelmezte a kelet-európai történelem problémáit, az elképzeléseit miképp vetítette ki a térségre? Összességében: Wilson milyen „mentális térképpel” rendelkezett Kelet-Európáról, ahol sose járt? A mű mottói között okkal tűnik fel egy részlet a képzeletbeli balkáni országban, Syldaviában játszódó *Ottokár király jogara* című 1939-es Tintinképregényből.

Larry Wolff hangsúlyozza, hogy az első világháború előtt Wilson nem igazán érdeklődött Kelet-Európa iránt, amit tudott, az az egyetemi tanulmányai idején fellángoló „keleti kérdéssel” volt kapcsolatos. Az Oszmán Birodalom egy válsággócként, illet-

ve egy Európából kiszoruló, idejétmúlt, despotikus hatalomként jelent meg a képzeletében, és persze hívő keresztényként aktívak voltak a muzulmánellenes előítéletei. Az Oszmán Birodalmat geopolitikai és morális anomáliának tartotta, ennek fényében különösen érdekes, hogy Wilson 1917 után miként vetítette rá ezt a negatív képet a Habsburg Birodalomra – az Osztrák–Magyar Monarchiára – is. Mindkét multietnikus birodalom felszabdalásában a szuverenitásukért küzdő elnyomott népek felkarolandó ügyét látta meg. Wolff alaposan dokumentálta Wilson világháború alatti intellektuális „fejlődését”, amelyre az 1917 szeptemberében létrehozott szakértői csoport, az Inquiry mellett nagy hatással voltak kelet-európai értelmiségiek és politikusok is. Velük külön foglalkozik a mű *Wilsoni barátság: személyes szimpátia és geopolitikai átalakulás* (Wilsonian Friendship: Personal Sympathy and Geopolitical Transformation) című fejezete.

Kelet-Európa átszabása során a legnagyobb változást az 1795-ös harmadik felosztása után Európa térképéről eltűnt Lengyelország újrakreálása jelentette, amit Wilson az 1918. január 8-án közzétett tizennégy pontja egyikeként hirdetett meg célként. A lengyeleknek szentelt kitüntetett figyelem részben a „szabadságszerető” lengyelekkel kapcsolatos pozitív, romantizáló toposzoknak köszönhető, részben belpolitikai okokkal magyarázható. Jelentős lengyel közösség élt az USA-ban, így a független Lengyelország ígéretével egy szavazói tömböt kívánt a demokraták mellé állítani az elnök: a lengyel lobb legfontosabb alakja Ignaz Paderewski zongorista volt, aki 1916-ban Chopint játszott a Fehér Házban.

A szintén lengyel Roman Dmowski ajánlotta Wilsonnak 1917 novemberében, hogy ne csak a független Lengyelország helyreállítása legyen háborús cél, hanem a Habsburg Birodalomban elnyomott nemzetiségek „emancipálása” is. Az „emancipáció” kifejezése különösen rezonált az amerikai politikai kultúrában (Lincoln Emancipációs Kiáltványának köszönhetően). 1919-re Wilson szótárába bekerült az „enslaved nations” (rabszolga nemzetek) kifejezés, és a világháború európai rendezésének ügyét egy „emancipációs projektként” kívánta elfogadtatni az amerikai közvéleménnyel: „A rabszolgaság elleni szakadatlan küzdelem

Wilson számára Lincoln emancipációs proklamációjával kezdődött és a versailles-i békeszerződéssel tetőzött.” (114.) Okkal vélhetjük, hogy Lincoln lett Wilson „szuperegója”, és ezt a feltételezést erősíti, hogy a Lincoln Memorialt éppen Wilson elnöksége alatt építették Washingtonban (1912 és 1920 között).

Posztmodern alapvetés, hogy a gondolkodást strukturáló kulcsszavak nemcsak leírják a valóságot, de konstruálják is, ezért különösen érdekes, hogy miképp állt össze a wilsonizmus szótára. A „nemzeti önrendelkezés” kifejezés még hiányzott a tizennégy pontot meghirdető beszédben: csak később vette át Lenintől Wilson és a külügyminisztere, Robert Lansing, és kezdetben csak idézőjellel használták. A „kisállamok” kifejezést Tomáš Garrigue Masaryktól kölcsönözték, aki 1915-ben tartott előadást Londonban *The Problems of Small Nations in the European Crisis* (A kis nemzetek problémái az európai válságban) címmel.

Annak érdekében, hogy céljait elérje, Masaryk maga is játszott a Wilson hiúságát legyezgető Lincoln-hasonlaltal. Miután a pittsburghi nyilatkozatban 1918. május 31-én kinyilvánították Csehszlovákia létrehozásának szükségességét, szeptember elején Wilsonhoz címzett beszédet mondott a gettysburgi csatatéren: „Egy nagy jelentőségű történelmi pillanatban Lincoln megfogalmazta ezeket az elveket, amelyek az Egyesült Államok belpolitikáját irányították – egy világjelentőségű pillanatban Ön, elnök úr, alkalmazta ezeket az elveket e nagyszerű Köztársaság külpolitikájára, csakúgy, mint a többi nemzetére: hogy az egész emberiség felszabaduljon, hogy a nemzetek között, kicsik és nagyok között, tényleges egyenlőség álljon fenn – hogy a kormányzók hatalma a kormányzottak beleegyezéséből fakadjon.” (95.)

Lincoln emancipációs harca reinkarnálódott Wilson „kis népek” felszabadításáért vívott küzdelmében, ugyanakkor Wilson úgy ítélte, azokat el kellett szeparálni egymástól a további konfliktusokat megelőzendő. Wilson ugyanis az USA-ban is tartott a „fajok” integrációjától: a déli Virginia államból érkező politikus családja a Konföderációt támogatta a polgárháborúban, így nem meglepő, hogy progresszív politikus létére Wilson fontos szerepet játszott a szövetségi kormányzat reszeregációjában. Larry Wolff

könyvének talán leginspirálóbb állítása szerint tehát a rasszok szükséges szegregációjáról vallott nézetét párhuzamba állíthatjuk azzal, ahogy Wilson a nemzetekről gondolkodott, ezért az ő esetében van jelentősége annak, hogy a „nép” és „nemzet” értelmében használta a „fajt” (mert ez a gyakorlat egyébként igen elterjedt volt a korban).

Végül felmerül, hogy mennyire lett működőképes a szupranacionális birodalmi struktúra helyett a nemzetek mentén strukturált, „szegregált” Kelet-Európa. A „wilsoni” rendezés eredményeként két olyan állam – Csehszlovákia és Jugoszlávia – is megalakult, melyeket Wilson – tévesen – „nemzetállamoknak” gondolt, noha nem voltak azok, és azóta már szétestek komponenseikre, épp a nemzeti önrendelkezés elve alapján. Ráadásul az első világháború után újraszabott Kelet-Európa nemcsak nem valósította meg teljesen a nemzetek önrendelkezésének ideáját, de a létrejött kisállamok utóbb gyengének is bizonyultak Hitler hódító törekvéseivel szemben: nagyhatalmi vákuum keletkezett a térségben, így a náci Németország előbb gazdaságilag, majd politikailag, végül katonailag is megszállta a „szuverén” kisállamokat.

Larry Wolff szerint a történészeknek kötelességük emlékeztetni rá, hogy Wilson rasszista és szegregacionista volt, és rá kell világítaniuk a progresszív politikus pályájának erre a sötét oldalára is. De ha az identitás- és emlékezetpolitikai purifikátorok eltüntetik a Wilson-emlékhelyeket, az alkalom is eltűnik arra, hogy vitákat folytassunk a hagyatékáról – mint amilyen többé-kevésbé – Kelet-Európa mai térképe.

Csunderlik Péter

Burgenland 100*

Gondolatok a romantika és a realizmus mikszáthi házasságáról

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.9>

2012-ben tanulmányom jelent meg a *Soproni Szemlében*¹ a városnak a magyar–osztrák kapcsolatokban a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben játszott szerepéről. Az írás végén a következő felvetést fogalmaztam meg: „Talán a 2021-ben esedékes jubileumon a 2002 óta testvérvárosi kapcsolatokat ápoló Eisenstadt (Kismarton) és Sopron (Ödenburg) bevonásával érdemes lenne néhány tál smarni mellett túllépni a gravaminális politikán, és végre »minden ressentiment« nélkül a közös közép-európai történelem részévé avatni a soproni népszavazást is.” Bár a következő években – abból kiindulva, hogy a *civitas fidelissima* (meg a „kultúrsarok”² és a „magyar Manchester”³ illetve a *civitas schwindelissima*⁴ (to-

* Oliver RATHKOLB–Gert POLSTER–Susanna STEIGER-MOSER–Johann KIRCHKNOPF–Rosemarie BURGSTALLER (Hrsg.): *Burgenland schreibt Geschichte, 1921–2021*. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB) 168. I–II. Universität Wien, 100 Jahre Burgenland, Landesmuseum Burgenland, Eisenstadt, 2021.

¹ FIZIKER Róbert: „A múltat végképp eltörölni...”? Magyar–osztrák állam-, kormányfői és külügyminiszteri találkozók Sopronban és környékén (1970–1989). *Soproni Szemle*, 2012/2. 130–142.

² Ehhez lásd SOPRONI Elek: *A kultúrsarok gondoljai. Sopron vármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása*. Magyar Társaság, Budapest, 1940. A kifejezés Sopron két világháború közötti páratlanul gazdag szellemi és kulturális életére utal.

³ A textilipar jelentős bővítése kapcsán nevezték így a várost a két világháború között.

⁴ A Grazban megjelent *Aula* című folyóirat 1992. novemberi számának névtelen szerzője minősítette így az 1921 végén történteket.

vább a „halott vinkli”⁵ és a „természetes főváros”)⁶ párhuzamos, egymás mellett elbeszélő narratíváját közelíteni kellene egymáshoz – minden történelmi fórumon előhozakodtam a párbeszédet és a közös emlékezést célzó javaslattal, abból semmi sem valósult meg.

Mint ismeretes, a soproni önkormányzat a népszavazás centenáriumán emlékévet szentelt a jeles eseménynek, és tudományos konferencián is felidézte 1921 napjainkra is kiható történéseit. Ennek az anyaga sajnálatos módon máig nem jelent meg. Ugyanakkor a város megbízásából Ujváry Gábor írt alapvetően kiegyensúlyozott, a múlt kizárólag nemzeti alapon történő vizsgálatán túllépő, az egyik érvényes és lehetséges megközelítést nyújtó kötetet.⁷ Az évet a magyar miniszterelnöknek a soproni Fő téren elmondott, politikusi és az ünnepi beszéd műfajának megfelelően a történelmi előzményeket nem csupán felidéző, de a jelenhez is kapcsoló, erőteljesen nacionalista szónoklata zárta. 2022. június 4-én, a nemzeti összetartozás napján mutatták be az *Akik a hazára voksoltak – Sopron 1921* című dokumentumfilmet, amely kosztümös jelenetekkel és az azokat értelmező szakértői megszólalásokkal, a soproni, illetve selmecbányai főiskolások szemszögéből, az értelem mellett az érzelmekre is apellálva láttatta a sorsdöntő napokat.

Gondolhatnánk, mindez azt igazolja, hogy „az első világháború utáni világpolitika tonnányi értelmetlensége között” legalább „egy cseppnyi értelem és jogszerűség”, illetve „egy cseppnyi vigasz” is akadt „a tonnányi csalódás között”. Az idézet azonban nem a ma Burgenlandhoz tartozó Márcfalván (Marz), német ajkú család gyermekeként született Thurner Mihály soproni polgármestertől, és nem is gróf Bethlen Istvántól, a Magyar Királyság

⁵ „*toter Winkel*” (a. m. holttér): az eredetileg a járműből egy adott irányban valamilyen okból takart kilátási irányt jelző kifejezést a vasfüggöny leereszkedése után Sopron földrajzi és geopolitikai helyzetéből adódó elzártságával kapcsolatban is gyakran emelgették.

⁶ Ugyan Sopron a területi megosztással elvesztette gazdasági háttérét, de – főleg osztrák vélekedés szerint – máig a Pannon-térség központja maradt.

⁷ UJVÁRY Gábor: *„Hűség városa, légy hű öre önmagadnak.” Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út.* Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára, Sopron, 2021.

miniszterelnökétől vagy gróf Bánffy Miklóstól, a magyar diplomácia vezetőjétől, hanem Karl Rennertől, Ausztria államkancellárjától származik. A saint-germaini osztrák béke delegáció vezetője, negyedszázaddal később visszatekintve, ezekkel a szavakkal méltatta a többségében német ajkúak lakta nyugat-magyarországi terület elcsatolását.⁸ Burgenland 2021-ben Schlaining (Szalónak) várában rendezett, nagyszabású, korabeli dokumentumokat felvonultató kiállítással, a lokális identitást erősítő történeti és a jövőre fókuszáló iskolai projektekkel, illetve az alábbiakban recenzeálandó két vaskos tanulmánykötettel emlékezett a tartomány elmúlt száz évére. A programokat és a pályázatokat Oliver Rathkolb professzor, a Bécsi Egyetem Jelenkori Történeti Intézetének vezetője kezdeményezte és koordinálta.

A 2023 szeptemberében, százhárom éves korában elhunyt Tatár Imre írta 1989 elején Németh Miklós magyar miniszterelnök és Franz Vranitzky osztrák kancellár határ menti találkozásával kapcsolatban a szép emlékű *Magyar Nemzet*ben, hogy Ausztria és Magyarország között „van valami belső összetartozás-érzet”, míg a magyar fél érzelmi hűrokat penget, addig a bécsi tárgyalópartner igyekszik a földön maradni, „a magyar romantika és az osztrák tárgyyszerűség”⁹ *pas de deux*-jét (utóbbit már a recenzens teszi hozzá) megteremtve. A fentiek fényében érdemes górcső alá venni a mintegy félszáz szerző imponáló, gazdag ajánlott irodalommal és számos képi illusztrációval kiegészített, a magazinok fényes, sima lapjaira emlékeztető, összességében több mint 1200 oldalon közreadott produktumát.

Az első kötet Burgenland politikai fejlődésének állomásait és az összesen tizennyolc tartományfőnök életrajzát ismerteti – valamilyen oknál fogva fordított időrendi sorrendben, a jelenlegi tartományi elöljáró, Hans Peter Doskozil, aki egy szavazatszám-lálási baki miatt 2023 nyarán két napig a szociáldemokraták elnöki posztját is betöltötte, de a kötetben, amelyből saját bevalása szerint Burgenland történelmének nagy részét megismerte,

⁸ Der Bundespräsident Dr. Karl Renner den Burgenländern zum Gruß! In: *25 Jahre Burgenland. Eine Rückschau auf seine politische, kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung*. Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1946. 6.

⁹ TATÁR Imre: Európa ritmusa. *Magyar Nemzet*, 1989. február 15. 1.

láthatóan sikeresebben lobbizott az elsőségért, mint az országos politikában. Az elsőből így lett az utolsó Robert Henry Louis Davy, egy skót vasúti mérnök Königsbergben (Kalinyingrád) született fia, aki jogi értelemben 1921. februári kinevezése után a formálódó szövetségi állam tartományi igazgatója volt, de a közemlékezet a burgenlandi érdekekért való energikus kiállásáért (a szövetséges határmegállapító bizottság tárgyalásain például kiváló japántudását kamatoztatta sikeresen) máig az első tartományfőnökként tartja számon.

Az első tanulmány szerzője Gerald Schlag történész, könyvtáros és muzeológus, aki a burgenlandi történetírás egyik legismertebb és legelismertebb tagjaként nem maradhatott ki a kötetből, és akit minden bizonnyal a szerkesztők tiszteltek meg azzal, hogy a tartomány első két évtizedéről 1983-ban, a két világháború közötti Ausztriáról megjelent akadémiai történeti összefoglalóban publikált írásának rövidített verzióját közreadták.¹⁰ Az összegzés magyar szempontból legérdekesebb része az az 1921. őszi, osztrák kormánykörökből származó bizalmas emlékirat, amely a terület kiürítése után a választói névjegyzékek tisztességes összeállításához szükséges idő hiánya, az egész területen érzékelhető „magyar terror” miatt érthető módon várható kiszámú osztrákpárti szavazat miatt komédiának és *von Haus aus* veszett ügynek tartja a népszavazást. Az érvelés döntő tényezőként azt emeli ki, hogy amennyiben a voksolás során mégis az osztrákok javára billenne a mérleg nyelve, az egész területet el fogják veszíteni, mert akkor a magyar bandákat már senki sem fogja tudni feltartóztatni. Az emlékirat ismeretlen szerzője szerint a magyarokat nem érdekli a soproni lakosság véleménye, ők a várost akarják, és egy esetleges népszavazási fiaskót a velencei paktum megsértéseként értékelnének. Schlag mindennek alátámasztására Carlo Antonio Ferrario visszaemlékezéseiből is idéz. A Szövetségeközi Tábornoki Bizottság vezetője szerint a népszavazás feltételeinek elfogadásával Ausztria tulajdonképpen

¹⁰ Az eredetit lásd Gerald SCHLAG: Das Burgenland von seiner Entstehung bis zur 'Auflösung' 1938. In: Erika WEINZIERL–Kurt SKALNIK: *Österreich 1918–1938. Geschichte der Ersten Republik*. II. Styria, Graz–Wien–Köln, 1983. 747–761.

lemondott a vitatott területről, és ezt aztán „egy jogi aktussal kívánta leplezni”.

Feltételezhetné az olvasó, hogy ezzel a tanulmánnyal, amely Oliver Rathkolb Burgenlandot az európai térképen és nemzetközi kontextusban elhelyező, a tanulmányok főbb megállapításait szemlélő, hosszabb bevezetőnek is beillő esszéjét is megelőzi, és amelyet Walter Dujimovitsnak, a helytörténetírás doyenjének, tudós tanárnak és egykori amerikai kivándorlónak szemtanúként jegyzett sorai is követnek, a kötet *ex cathedra* lezárja a nyugat-magyarországi/burgenlandi kérdés vizsgálatát. Ezzel szemben további hat dolgozat (köztük Murber Ibolyának a magyar nézőpontot ismertető írása) taglalja a tartomány születésének megannyi egyéb aspektusát, a földrajztudós Lawrence Martin őrnagytól, aki az úgynevezett Coolidge-misszió tagjaként, a népek önrendelkezésének és a gazdasági adottságok figyelembevételével megalkotott térképeivel, ott bábáskodott a tartomány születésénél, a szembenálló felek nagyrészt, de nem kizárólag háborús cselekmények következtében keletkezett embervesztésének pontos adatain keresztül egészen az 1921 szeptemberétől 1922 júniusáig Oberhollabrunnban működött gyűjtőtáborig, ahol összesen százötvenkilenc magyarpárti, vagy azzal vádolt nyugat-magyarországi, de nem csak magyar internált raboskodott, akiknek az érdekében a bécsi magyar követség sokáig csak annyit tudott tenni, hogy küldött nekik ezer szivart és hatvan csomag dohányt.

Egyébiránt a *100 Jahre Burgenland* programsorozat keretében számos értékes dokumentumfilm is született Ausztriában, nem csupán a jubileumi évben, hanem 2018-tól kezdve folyamatosan. A Vas megyéhez tartozó Pinkafőn (ma: Pinkafeld, Burgenland), kétnyelvű evangélikus családban született Traeger Ernőről, a Magyar–Osztrák Határmegállapító Bizottság titkáráról 2018-ban, a már említett Lawrence Martinról 2019-ben készült értékes alkotás. Traeger sorsa azt példázza, hogy a maradás vagy az átcsatlás (korabeli kifejezéssel *anschluss*) kérdésében Sopron városán belül, a környező falvakban, továbbá a nyelvi és vallási hovatartozás, a családi kapcsolatok és a pártszimpátiák függvényében is jelentős eltérések voltak és (többek között gazdasági)

érdekellentétek feszültek, ezért sem írhatók le az események – a magyar miniszterelnök ünnepi beszédének egyértelmű sugallata ellenére sem – a jó és a gonosz harcaként. Gondoljunk csak bele, 1921 őszén az itt élőknek kerek két hónapjuk volt arra, hogy kényszerű döntést hozzanak a Burgenlandhoz, illetve Magyarországhoz fűződő szálak eltépéséről vagy megtartásáról.

Traeger szociáldemokrata édesapjával szemben választott hazája mellett döntött, és még 1944-ben is Sopront köszöntötte *Civitas Fidelissima* című verseskötetével. Az 1956-os forradalom után sikertelenül próbált visszatérni Pinkafeldre, Vácott hunyt el 1971-ben. Martin volt a főszereplője a Bécsi Filharmonikusok 2021. évi újévi koncertjének szünetében vetített filmetűdnek, amely a történelmi aspektusok mellett Haydn, Liszt és a keszthelyi születésű, de élete nagy részét Bécsben töltő Goldmark Károly előtt is tisztelgett. Martin a Kongresszusi Könyvtár térképtárának vezetőjeként ment nyugdíjba. Egy 2021-ben vetített, ma is élő szemtanúkat megszólaltató dokumentumfilmben a Siegraben (Szikra) településen 1921. október 15-én napvilágra jött Karl Schieszlt köszöntik Burgenland első hivatalos szülöttjeként, igazolva azt a fent jelzett és tökéletesen releváns álláspontot, hogy a nyugat-magyarországi terület elcsatolása ténylegesen a velencei jegyzőkönyv aláírásával két nappal korábban már megtörtént.¹¹

Olvashatunk továbbá tanulmányt a nagyrészt az ország belsőjéből érkezett nyugat-magyarországi felkelőkről, illetve a róluk a határ két oldalán élő, érthető módon homlokegyenest eltérő tartalmú és intenzitású emlékezetéről. Érdemes rögzíteni, hogy a Rongyos Gárdának utólag elkeresztelt, a helyi lakosság részéről sem egyöntetűen támogatott felkelők a magyar kormány hallgatólagos jóváhagyásával jutottak be a vitatott területre, hogy a hatalom eszközeiként, „hasznos idiotaként” nagyobb nyomatékot adjanak a diplomáciai erőfeszítéseknek, de csupán a velencei megegyezés tető alá hozásáig, onnantól csak egy újabb, megoldandó problémát jelentettek. Kevésbé ismert, hogy a két

¹¹ A filmek sorrendben: Fritz Kalteis: *Burgenland – Ein Grenzfall* (2018); Stefan Schinkovits: *Auf den Spuren des Major Lawrence Martin* (2019); Felix Breisach: *Happy Birthday, Burgenland! 1921–2021* (2021); Kris Krenn: *100 Lebensjahre Burgenland* (2021).

ország 1923. február 26-án döntőbíróági egyezményt írt alá a Nyugat-Magyarország átadásával kapcsolatos pénzügyi és adminisztratív kérdések rendezése tárgyában, melyben a magyar kormány kártérítés fizetését vállalta a felkelők által a térségben okozott károkért.

A burgenlandi identitás erősítésének kultúrpolitikai szándékát elemző írás bemutatja, hogyan lett 1932-ben, a művész születésének bicentenáriumán Kismartonból Haydn Weimarja, a Lisztért a keleti szomszédokkal folytatott marakodás pedig sajnálatos módon máig tart, bár a 2011-ben tartott tartományi és országos megemlékezésorozat európai géniuszként méltatta a zeneszerzőt, aki a plakátokon fekete napszemüvegben és *born to be a superstar* felirattal jelent meg. A nemzetiszocialista korszak burgenlandi áldozataival, többek között a magyar zsidók határszéli kényszermunkájával további tanulmányok foglalkoznak.

Aztán Hitler védelmi erőrendszerét, a *Südostwallt* felváltotta a vasfüggöny, az 1956-ban és 1989-ben tapasztalható segítőkészség helyébe pedig fokozatosan az elutasítás lépett: a romániai menekültek megjelenése már bizonyos *ressentiment*-t is kiváltott. Kaisersteinbrunnban, ahol az első és a második világháborúban hadifogolytábor volt, 1934-től pedig politikai elítéltek is raboskodtak, a helyi lakosság tiltakozása, majd a település blokádjá az osztrák belpolitikában is nagy hullámokat vert. A kötet felidézi a drótkerítés 1989. június 27-i átvágását a Sopron melletti erdőben, amelyre nem a média megvezetésének szándékával került sor Horn Gyula és Alois Mock részvételével – az eső miatt sáros talajon is egy viszonylag könnyen megközelíthető helyen, Potemkin-díszletek között –, hiszen a magyar kormány már két hónappal korábban nemzetközi sajtótájékoztatón jelentette be, hogy megkezdte a vasfüggöny felszámolását, hanem éppenséggel az itt készült képek gyorsították fel az átmenetet, bár Erich Honecker még 1989 augusztusában is a régi munkásmozgalmi mondást idézte, mely szerint a szocializmus ügyét nem lehet feltartóztatni (*Eppur si muove*, mondhatnánk, a német verzióban ökör és számár szerepel).

Oliver Rathkolb azzal kezdi a kötetnyitó esszéjét, hogy Európa történelmét nem csupán a véres háborúk, hanem a békés meg-

oldások történeteként is meg lehet írni, és ebbe a folyamatba illeszkedik Burgenland születése is (bár a magyar diplomácia még a múlt század harmincas éveiben is vitatta, hogy két állam szabad megegyezésének eredményeként került sor a terület megosztására, és máig inkább az osztrák fél hangoztatja a bölcs kompromisszum jelentőségét). Az utolsó tanulmány az 1982-ben, a 2021. évi emlékkiállítás helyszínén, a schlainingi várban létrehozott *Austrian Study Centre for Peace and Conflict Resolution* (ASPR – Osztrák Béke- és Konfliktuskezelési Kutatóközpont) tevékenységét mutatja be. A szervezet a német nyelvű térség békemozgalmainak tetőpontján jött létre – írja a szerző. (Érdekességként említem, hogy 1981 októberében Sopronban, erdészeti szakközépiskolások javaslatára, a KISZ városi bizottsága szervezésében tízezres békemenetet tartottak. A résztvevők a neutronbomba európai telepítése és az értelmetlen fegyverkezési hajszá ellen emelték fel a hangjukat.) Ugyancsak 1982-ben vette kezdetét a *Schlaininger Gespräche* (Szalónaki Beszélgetések) elnevezésű szimpózium, ahol több ország szakértői cserélnek eszmét az osztrák–magyar határtérrel kapcsolatos történeti kutatási eredményeikről. Még ennél is nagyobb múltra tekinthet vissza a Burgenland, Stájerország, Szlovénia, Horvátország és Magyarország kutatóit tömörítő *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf* (Mogersdorfi Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpózium),¹² amely 1969 óta tölt be az alapvető tudományos célon túl béketeremtő és a népek közti megértést elősegítő funkciót. Ez a két fórum sajnálatos módon elkerülte a szerkesztők figyelmét, pedig az utóbbinak az anyaga bizonyosan hozzáférhető a tartományi levéltárban.

A második egység a kisebbségek és népcsoportok (a zsidóság, horvátok, romák és magyarok), továbbá a tartomány gazdasági életének, kulturális és vallási sokszínűségének bemutatása mellett a helyi oktatás- és egészségügy, illetve az önkéntes tűzoltóság történetébe avatja be az olvasót. Szóba kerül az amerikai kivándorlás (a közvélekedés máig Chicagót tekinti a legnagyobb

¹² A szervezet 50. konferenciáját 2023 júliusában tartották a horvátországi Osijeken (Osijek).

burgenlandi városnak), az Esterházyak változó szerepe (az ősi főnemesi família útja a modern gazdasági-kulturális vállalkozásig) és a többek között magyar szavakkal gazdagodott burgenlandi nyelvjárás is (*Badschi, Bitschga, Muschgadl, Puschga, Zizerl* – ezeket a szavakat le sem kell fordítani). A *(bis) juaregett* kifejezésben ránézésre csak feltételezhető a magyar eredet, pedig a Jó reggelt! köszöntésből származik, és leginkább az éjszakai szórakozás befejezésével kapcsolatban használták. A burgenlandi, Európa egyik legősibb, Ausztria legfiatalabb borvidékén zajló bortermelés történetét, a fehérborok dominanciáját megtörő vörösborok korábbi botrányoktól sem mentes hazai és nemzetközi diadalútját Gerald Schlag foglalta össze esszéjében, a bevezető szerint a legújabb kutatási eredmények felhasználásával, de lábjegyzetek híján pusztán az igazolható, hogy a kezdeti évekhez használt elsődleges forrásokat, a további kutakodást elsősegítő, valóban friss irodalomjegyzék tételeit pedig az elmúlt száz év fejleményeinek bemutatásához vette igénybe. Általában is elmondható a tanulmányokról, hogy kisebbségben vannak az alaposan megjegyzetelt, 19. századi német tudományos műfajú írások, de szaktudományi jellegüket a többséget képező esszék sem veszítik el.

A magyar népcsoport történetét Somogyi Attila, az oberwarti (Felsőőr) Kéttannyelvű Szövetségi Gimnázium tanára vázolja fel. Nagy ívű áttekintésében amellet érvel, hogy száz év elteltével és három-négy generáció felnövekvésével már lehetővé vált a gyakran túlzott érzelmi töltettel vizsgált kérdések higgadt és tárgyilagos megközelítése. Megfogalmazása szerint „állítólag történet néhány szabálytalanság” (*es soll zu einigen Unregelmäßigkeiten gekommen sein*), majd utal egy 1996-ban kiadott tankönyv legújabb kutatási eredményeken alapuló álláspontjára, miszerint „minden lehetséges inkorrekt tényező figyelembevételével” is csak maximum két-három százalékkal lett volna alacsonyabb a magyar voksok aránya. Ugyanakkor ezek a híresztelések máig vitákat eredményeznek, és „ártanak a magyar népcsoportnak”. Pedig visszaemlékezésekből és korabeli forrásokból egyértelmű, hogy a szavazást lebonyolító magyar közigazgatási szervek számos német ajkú polgárt tartottak távol az urnáktól (azok közül,

akik a masszív magyarpárti propaganda elől nem hagyták el már korábban szülővárosukat vagy -falujukat), és százsámra szállították az ország belsejéből a bármiféle soproni nexussal rendelkezőket, diákokat, katonákat, lelkes honpolgárokat – mellesleg ugyanúgy, ahogyan az osztrákok is eljártak az 1920. évi karintiai népszavazásnál.

Meggyőződésem, hogy a múlt eseményeinek empatikusan kritikus feldolgozása közös érdek, és mind a többségi nemzet, mind a kisebbség javát szolgálja, pontosan azért, mert száz év után ideje lenne visszatérni a pannon térség történeti hivatásához, ahol 1526 óta semmilyen határ nem akadályozta a javak és a gondolatok szabad terjedését. Burgenlandnak, az Osztrák Köztársaság egykori szegényházának, ennek a modern, világra nyitott tartománynak a múltból építkező, de a jövőbe tekintő történetéből talán csak a tájékozódást segítő névmutató maradt ki, minden bizonnyal a szorító határidő miatt, ezt igazolja a második kötet végén található néhány, számozott üres lap. Sopron/Ödenburg szülőttjeként csak remélni tudom, hogy egyszer még megismétlődhet a térségben a Walter Dujimovits által felidézett százesztendősi beszélgetés, vagy legalábbis a nyelvi, érzelmi hovatarozást firtató kérdésre adható lesz ismét az alábbi történethez hasonló válasz: 1921-ben osztrák csendőrök közeledtek egy szántóvető parasztemberhez Felsőőr közelében. Kérdezi az egyik csendőr: – Hallja, maga magyar? – Nem – hangzik a válasz. – Akkor német? – Nem. – Akkor meg miféle? – Hát, tudja, idevalósi vagyok.

Fiziker Róbert

Tintabarázdák és sárkányfog-vetemény

A vidéki ellenségkép a kommunista sajtóban*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.10>

„Zúduló, pártosan leegyszerűsítő, propagandacentrikus hír-özön”-ként jellemezte a *Szabad Népet* 2011-ben megjelent könyvében Gyarmati György.¹ A Kommunisták Magyarországi Pártjának illegális lapjaként 1942 februárjában induló *Szabad Nép* rendőrségi beszüntetését követően 1945. március 25-től Révai József főszerkesztésében a Magyar Kommunista Párt központi lapjaként jelent meg újra rendszeresen, 1956-ig. A forradalom előtti évek korrajzának elkészítéséhez illusztrációként a történészek rendszeresen idéznek a lapból. Németh László könyvében a történettudományban „divatos” tartalomelemzés helyett a szövegelemzés módszerét választotta, azaz a tartalom változására, összefüggésekre világít rá. A szerző a kiválasztott szövegeket politika-, sajtó-, média-, egyháztörténeti összefüggésben

* NÉMETH László: *Vidéki ellenségképek a Szabad Népben. 1947–1949.* Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2022. 226 p. – A kötet, amely a szerző 2021-ben elkészült disszertációja alapján készült, címében nem teljesen azonos azzal: az ott még szereplő alcím itt elmaradt. Lásd „az egyházak és a parasztság a kommunisták sajtópropagandájában, a hatalommegszerzésük időszakában (1947–1949)”. NÉMETH László: *Vidéki ellenségképek a Szabad Népben. Az egyházak és a parasztság a kommunisták sajtópropagandájában, a hatalommegszerzésük időszakában (1947–1949).* Doktori (PhD-) disszertáció. KRE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar TDI, 2021. Forrás: http://real-phd.mtak.hu/1020/1/Nemeth_Laszlo_Ertekezes_watermark.pdf (Letöltve: 2023. 09. 20.)

¹ GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2011. Idézi NÉMETH László: I. m. 129.

egyszerre vizsgálja. A könyv 226 oldalán azt a hipotézist bizonyítja, hogy „[a] propaganda 1947 és 1949 parlamenti választásai között tervszerűen, időnként azonban esetlegesen, de mégis a kommunisták akarata szerint támogatott két fő – a vidékkel kapcsolatos – célt: az iskolák államosítását, ezzel együtt az egyházak ellehetetlenítését és a termelőszövetkezetek szervezését” (20.). A vizsgálat rámutat arra, hogy a kommunista hatalom egy új kampánytechnikai eszközhöz nyúlt a hatalomátvétel előkészítésének során, amelyben összekapcsolta a vidéki ellenségekkel, azaz az egyházat és a parasztságot.

Németh László a napilap tizennégy évfolyamából mindössze három év (1947–1949) elemzésére szorítkozott. Ezalatt olyan jelentős események történtek – a kötetben is említettek közül válogatva –, mint Ravasz László félreállítása (1948), Mindszenty megtámadása (1947-től) és a Kovács Béla-per (1947). Az ellenségek között jelentek meg a kulákok (Vásárhelyi Miklós 1948-as vezércikkének szóhasználatával a „Kovács Béla-szerű kulák”) és a reakciós papok (Mindszenty, Ravasz), míg a támogatók, szövetségeseik oldalán a dolgozó parasztság és a „demokratikus papok” (például Szittyay Dénes) kaphattak helyet.

Az egyházak elleni „sajtóhadjárat” elemzésének fontos forrásai a pártutasítások és a mögöttük álló még magasabb irányelvek (így a Szovjetunió, a Kominform elvárásai). Ehhez a forrásbázist bizottsági ülések jegyzőkönyveivel is kiegészítette a kutató.² A szerző négy forráscsoportra támaszkodva dolgozott: 1. sajtó (*Szabad Nép*, *Új Ember*, *Az Út*); 2. pártiratok; 3. korabeli elméleti munkák; 4. visszaemlékezések (lásd 11.). A kötet párbeszédbe állítja a forrásait, ezáltal néha egészen meglepő fókuszváltások történnek: például az 1947-es sajtószabályozások paragrafuszerű bemutatása helyett a Magyarországi Református Egyház erre válaszolt írt tájékoztatását elemzi (77.). Ez a történetírói módszer rávilágít a források ellentmondásosságára, a rendszer abszurd működésére, esettanulmányok láncolatában mutatva be a történéseket.

² MDP Politikai Vezetőség iratai, MDP Agitációs és Propaganda Bizottság iratai, MKP PB üléseinek jegyzőkönyvei stb.

A kötet első fele az értelmezési keret határait jelöli ki, második része a konkrét elemzéseket tartalmazza. A harmadik fejezetben (*Múltértelmezések és korszakhatárok*) a szerző több tudományterület különböző perspektívájában alkot képet a vizsgált tárgyról, hogy aztán egymásra vetítse az elkészült metszeteket. Az egyes vetületeket a társadalom-, az egyház-, a politika- és a sajtótörténet adják, az összevetés során pedig a kronológiában találja meg a közös pontot, hiszen mindegyik az 1947–1949 közötti időszakot a maga területén korszakhatárnak tekinti.

A negyedik fejezet számba veszi a propaganda típusait és teoretikusait. A 20. század elejének lexikonokban szereplő értelmezéseitől a század derekán született elméleteken át (Jean-Marie Domenach, Frederic Charles Bartlett) egészen a legújabb teoretikusokig (Norman Davies, Denis McQuail, Györffy Gábor). Az egykori *Szabad Nép* újságíróinak is útmutatóként szolgáló elméleti irodalmat külön fejezetben tárgyalja *Kommunista sajtó- és propagandaelméletek* címmel. A marxista és szovjet szerzők seregszemléje mellett bemutatja a magyar propaganda működtetőit, de kitér a nyelvhasználat, a hatalom és a társadalom hármas egységének vizsgálatára is.

Itt érdemes megjegyezni, hogy a *Szabad Nép* szövegének elemzését Jobst Ágnes 2007-ben végezte el, munkája 2018-ban monográfiaként³ is megjelent. Jobst részletekbe menően vizsgálta nyelvészeti-médiatörténeti szempontból a lap vezércikkeinek nyelvezetét. Kitért az ellenségkép alakulására is, feltárva a kommunista hatalom eszköztárát, a nagy fokú pszichikai távolságtartást, a gyűlöletbeszéd jellemzőit. Jobst sem a teljes szöveggel dolgozott, hanem két időmetszettel 1946 tavaszából, és az 1950-es évekből vett szövegkorpuszt vizsgálta.

Németh László szövegelemzése mellé érdemes elővenni Jobst tanulmányát, hiszen a két kötet megállapításai kiegészítik egymást. Erre példa az Ortutay Gyula személye körül kibontakozó eseménysor: a legfelsőbb pártvezetés kezében a sajtó eszköz volt, saját embereinek (ez esetben „koalíciós partnerének”) sakkban

³ JOBST Ágnes: *Hatalmi diskurzus az államszocializmus időszakában. Önmegjelenítés és ellenségkép a Szabad Nép vezércikkeiben*. Glob Edit, Beau Bassin, 2018.

tartására is. Németh László a kisgazdapárti Ortutay és az iskolák államosításának példáján keresztül mutatja be, hogyan próbálták a kommunisták a népszerűtlen intézkedés keresztülvitelét és az azzal járó felelősséget a koalíciós partnerre háritani. Jobst Ágnes kutatásából megtudhatjuk például azt, hogy nyelviileg hogyan zajlott a kisgazdák elleni akció. „A szövegvilág másik fontos elemére, a Független Kisgazdapártra – koalíciós partneri mivolta dacára – többes szám harmadik személyű névmási formulával utalnak.”⁴

Az ötödik fejezet (*Sajtó a negyvenes évek végén*) a *Szabad Nép* társadalmi szerepével, az újság előállításának mindennapos kérdéseivel foglalkozik. Ezt a fejezetet (a negyedik fejezetbe ékelődve) megelőzi egy, az 1945–1947 közötti sajtó helyzetét bemutató alfejezet (33–40). A sajtókörnyezet változását jól szemlélteti a szerkesztésben is külön tárgyalt két időszak, noha az összefüggésekre talán jobban ráláthatnánk, ha ez a két rész a szerkesztés során közelebb került volna egymáshoz. Némethet nem a szerkesztőségi mindennapok, a szedők, a gépiesen dolgozó újságírók, nem a nyomdaipari munkások, hanem a legfelsőbb pártvezetés és sajtóirányítás kapcsolata érdekli, közelebbről a pártpropaganda működése. A lap vezető szerkesztői ugyanazok voltak, akik a párt legfelsőbb irányításában is részt vettek (Révai József, Horváth Márton), működésében a *Szabad Nép* szerkesztősége tulajdonképpen a Központi Vezetőség egyik osztálya volt. Ezért sem lehet meglepő, hogy az országos sajtó a párt vezető szerveitől viszonylag kevés konkrét pártutasítást kapott (206.). Az elemzett cikkek szerzői között olyan nevek szerepelnek, mint Veres Péter, Vajda Imre, Donáth Ferenc, Szabó Pál, Horváth Márton, Lőcsei Pál, Vásárhelyi Miklós.

Ezt követően tér át a kötet második részében a szövegelemzésre és a cikkek kontextusba ágyazására, négy fejezetre bontva az elemzést. A hipotézisben megjelenő két csoport (egyház és parasztság) alkotja a tagolás alapját, amelyeket további egységekre bont. Külön vizsgálja a katolikus és a protestáns egyházakat a

⁴ Uo. 100–101.

sajtópropagandában, külön a parasztkérdést, majd végül e három összehasonlítását végzi el.

Az 1948-as év végének legfőbb propagandacélja volt, hogy „a klerikális és a kulák reakció” fogalmát összemossák (148, Révai), a téeszekkel, kolhozokkal kapcsolatban folyamatos kétértelműséget tartsanak fenn, a „demokrata papokat” népszerűsítsék. 1948 novemberében az MDP Agitációs és Propaganda Bizottsága kimondta, hogy a „klerikális reakció elleni harc elsősorban a parasztkérdéssel függ össze”. Gimes Miklós számolt be arról, hogy „[a] parasztság, amelyhez Mindszenty és Mindszentyk a legnagyobb reményeket fűzték, amelyet a demokráciaellenes politikájuk tömegbázisává akartak kiépíteni [...] a beszolgáltatás túlteljesítésével mutatja meg Mindszentyék reményeinek teljes alaptalanságát [...]” (169.).

A fentiek alapján a szerző az összegzés fejezetében csoportosítja az ellenségképeket. Az ellenség kategóriájába azok az egyházi vezetők tartoztak, akik nem voltak hajlandók együttműködni a kommunistákkal. (A kötetben a Ravasz László és a Mindszenty József ellen folytatott eljárást, sajtókampányt mutatja be Németh László.) Bizonytalankodóknak azokat tekintették, akiket meg kellett (és meg lehetett) győzni. Az alsópapságot pedig (lásd a kötetben a bakonykúti plébános, Szittyay Dénes esetét⁵) a politika meg akarta nyerni magának. Hasonló hármass felosztás figyelhető meg a parasztság esetében is, a kuláknak nyilvánított gazdák voltak az üldözöttek, a középparasztság tagjai a meggyőzhetőek (lásd a fenti idézetben a „beszolgáltatók”-at), az úgynevezett „dolgozó parasztságot” pedig szövetségesnek tekintette a kommunista „újbeszél”.

Inkább olvasható a mű médiatörténetként, mint társadalomtörténetként. Összességében nem a címben jelzett vidéki ellenségképekről tudhatunk meg újat a munkából, hanem a kommunista kampánytechnika működéséről. Érdeemes lett volna más

⁵ Szittyay Dénest, miután felszólalt Rajk László 1948. április 10-i székesfehérvári gyűlésén, Shvoy Lajos megyéspüspök felfüggesztette állásából, a kommunista párt viszont ezt követően a vallás- és közoktatásügyi minisztérium miniszteri tanácsosává nevezte ki. Szittyay ügyét a kommunista propaganda a „demokratikus papok” meggyőzésére használta fel. NÉMETH László: I. m. 123–124.

kelet-közép-európai kommunista pártok kampánytechnikájával összehasonlítást készíteni, legalább egy kitekintés erejéig, hiszen – talán Lengyelország a legkézenfekvőbb példája ennek – az egyházak és a parasztság összefogására máshol is találunk (eredményes) példát. Érdekes lett volna megfigyelni, hogy az ottani sajtó miként reagált erre. Amennyiben a Szovjetunióból érkező javaslatok központi ukázt jelentettek minden tagország részére, szintén érdekes lehet, hogy a megvalósítás során milyen minőségi és mennyiségi különbségek figyelhetők meg a vasfüggönytől keletre fekvő államokban.

A kötet erénye a sokrétű forráshasználat, azonban a primer forrásokból megismert körülményeken túl a tágabb sajtókörnyezet bemutatása is hasznos lehet. Ennek hiányában a sajtótörténetben járatlan olvasó érezhet hézagokat az egyes események összekapcsolásában. Ezt segíthetné például egy-egy diakrón metszet összehasonlítása a még plurális médiakörnyezetben működő *Szabad Népből* (1947), valamint a szovjetizálódó állam teremtette egészen más jellegű keresztmetszetből vett mintán (1949). Noha a kötet a *Szabad Nép* cikkeinek elemzésére vállalkozott, a téma túlmutat a párt központi lapjának hasábjain, hiszen 1949-re a kommunista propaganda minden „terméke” felületet adott az újonnan megalkotott ellenségképeknek. Németh László is rámutat, hogy a *Szabad Nép* határozta meg a kommunista lapok és propaganda irányát.

A kötet borítóján szereplő esküvői kép (a szerző családi archívumából) is jól szemlélteti az alaptézist, a vidék nagyobb gazdálkodói rendszeresen töltötték be vezető szerepet az egyházközségekben. Ezt ismerte fel a kommunista propaganda is 1947-ben, és kihasználva a helyzetet, összekuszálta a fogalmak jelentésmezéjét, a hívő és a kulák egyszerre vált „vidéki reakciós ellenséggé”. A könyv számos példával alátámasztva igazolja, hogy amikor a Kominterntől és a Szovjetunióból érkező direktíva sürgetni kezdte az egyházzal való leszámolást és a vidéki parasztság rétegei közötti differenciálást, a propaganda az egyszerűsítés elvét alkalmazva egyszerre próbálta kijelölni és megbélyegezni a vidéki társadalom belső ellenségeit. Így összefonódott a vidéki parasztság (kulákok) elleni „hadjárat” az „egyházi reakció elleni

hadjárattal”. A hatalom pedig összefonta a szálakat a kommunista sajtópropaganda által, hogy 1949-ben egy mozdulattal elvághassa azokat.

Juhász Zoltán András

Abstracts

IBOLYA MURBER:

Crisis and Democratization. Austrian and Hungarian Models of Democracy at the End of the First World War

At the end of the First World War, the new leaders of the Central European nation-states—often with exaggerated expectations—announced the adoption of Western models of parliamentary democracy, from which they expected the alleviation of the war crisis and at the same time catching up with the ‘West’. The premature stagnation of Hungarian democratic aspirations differed significantly from the Austrian democratic model that remained functional for almost 15 years.

In Austria, all three mass parties cooperated in order to extenuate the complex crisis following the lost war and to avoid civil war. Thanks to this consensus-oriented crisis management, a parliamentary democratic institutional system could be developed, which proved to be suitable to counterbalance the modest pre-1918 democratic traditions. However, the first Austrian democracy did not become long-lived either. After 1920, the rotation of governments ceased as the social democrats definitively stuck into the opposition position, while in 1934 an authoritarian dictatorship was established in Austria as well.

In Hungary, despite the fact that a democratic program was announced in the fall of 1918 similar to Austria, the transition was not successful. Due to the lack of political consensus, the cooperation of all significant parties—and national elections—

could not be realized, and the establishment of the democratic institutional system of parliamentary also failed. The Hungarian democratic model—under the burden of anti-democratic continuities—could not be preserved due to the missing democratic traditions, so it was unable to prevent the diachronic civil war and to counterbalance the crisis of war collapse.

Keywords: parliamentary democracy, transition, crisis, Austria, Hungary

DÁNIEL BOLGÁR:

How Uneven Was the Income Distribution in Interwar Hungary? A Critical Guide

According to Hungarian historiography, the distribution of income in the Horthy era was extremely unequal. For a long time, this conviction was not substantiated at all by historians. However, during the last decades a contemporaneous study on income distribution in interwar Hungary, authored by the economist and far-right politician, Mátyás Matolcsy, has become known. Since then, the results of Matolcsy's survey are used by historians to support the claim that, in the Horthy era, many people had little money and few had a lot. This paper investigates the validity of Matolcsy's study, and concludes that, in the 1930s, Matolcsy did not observe but merely imagined the extent of income inequality. He made a series of errors in his calculations, but more importantly it was impossible to measure what he was curious about. Historians have not realised this so far because they have only been concerned with the end results of Matolcsy's research, not with the way he reached them. So the current state of the art is that we have no valid knowledge on the extent of income inequality in Hungary between the two world wars.

Keywords: income, inequality, Horthy era, Mátyás Matolcsy, historiography

MILÁN PAP:

Strategies to Cope with the Crises. Reports on the Oil Crisis and the Kádár Leadership in 1973–1974

Within the historiography of the Kádár era, the period of the oil crisis of 1973–74 is predominantly regarded as a pivotal moment in the progression of indebtedness. Yet, the yearlong period from late 1973 until the end of 1974 also marked the rise and subsequent resolution of another crisis: the removal of the reformist faction within the political leadership of János Kádár and the temporary triumph of anti-reform forces, leading to a quandary that ran concomitant to the economic crisis. Undoubtedly, the economic crisis and the leadership crisis are inextricably linked; as a consequence, the Soviet leadership expressed discontent with the Hungarian reform. Despite the constraints faced by the Hungarian leadership, the decisions about the crisis were made after a thorough process that involved the consideration of several alternatives. The leadership of the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP), however, persisted in adhering to its ideological narrative that emphasized the neo-colonialist schemes of capitalist powers, their conflicts with one another, and the quasi-global political influence of monopolies in the realm of global energy commerce. During the crisis, it can be deduced from party and foreign office records that there was a continuous exchange of information regarding the crisis behind the scenes, while party and state propaganda, and media policy were employed to uphold ideological and economic consistency. However, the delay in addressing the issue was mostly caused by political and economic indecision, which was closely tied to shifts in leadership and the urgency to resolve the situation at an inconvenient moment.

Keywords: oil crisis, political leadership, energy policy, indebtedness, Kádár regime

SINÉAD CAROLAN:

'Crisis Thinking' and the Transformation of Social(ist) Theory in Post-Stalinist Hungary and Poland

What accounts for the conversion of reform socialists into proponents of liberal capitalism over the course of the post-Stalinist period in Eastern Europe? Previous scholars have criticized the liberal-capitalist transformation of Eastern Europe by pointing to the arbitrary or coercive origins of liberal-capitalist ideology in the region. This article takes a different approach by examining the ways that arbitrariness and coercion were freely and deliberately construed as a social-scientific inevitability by sociologists, economists, and political philosophers in Hungary and Poland. In the decades following 1956, influential figures including Iván Szelényi, György Konrád, Zygmunt Bauman, János Kornai, Włodzimierz Brus, Ágnes Heller, and Maria Márkus began to posit an attenuated and short-term rationality at play in the social world, engaging in what I term 'crisis thinking'. This way of thinking led many reform socialists to favour liberal capitalism not for its perfection, but for its embrace of a reality marred by perpetual class conflict, macroeconomic inefficiency, and illegitimate states. The history of 'crisis thinking' also makes sense of liberal capitalism's widespread appeal in indebted Eastern Europe, where more optimistic ideologies—that modelled liberal capitalism as a cost-free regime with few trade-offs—were less plausible.

Keywords: reform socialism, conflict theory, disequilibrium economics, Budapest School, liberal capitalist transition

MÁRTON IVÁNYI:

A Crisis of Hegemony and/or a Prelude to a Global Turning Point? The Discourse of the Long Downturn in the US

There is significant academic consensus on the fact that American growth slowed in the 1960s and 1970s, displaying a 'great recession' that either revealed or triggered drastic changes

in the multidimensional political and economic spectrum of American power. Some historians' views speak of ephemeral aspects of stagflation and/or energy crisis that might have been overcome by strategic planning and agenda. Meanwhile, others, such as certain proponents of world-systems theory, have seen in the background of these processes—which have been unfolding or intensifying for half a century—signs of a deep, long-term, and systemic crisis, which manifested the gradual collapse of US hegemony, foreshadowing even much later episodes, such as the financial crisis of 2007–2008. Whether spontaneous or forced, these dynamics have led to the emergence of neoliberal strategies over time.

Keywords: crisis, world system theory, United States of America, international political economy, history

ATTILA ANTAL:

Crises and Exceptional Legal Regimes in Historical Perspective

In this paper, I explore the state of exception from a recent historical perspective, and how the crises of the 20th and early 21st centuries, and the states of exception that accompanied them, have contributed to the fact that executive power now regards it an essentially universal option in an economic, financial, and social crisis. In this paper, I analyse two *prima facie* specific cases of extraordinary governance measures (the economic state of emergency and the war on terrorism), primarily in the context of the US and, more broadly, in the context of Western democracies. These cases shed light on the extent to which the state of emergency has become part of what we call 'normality': I will therefore examine the historical context of these extraordinary legal order and governance measures.

Keywords: state of emergency, exceptional governance measures, economic state of emergency, war on terror, crises

Contents

Crises in the 20th Century

<i>Ibolya Murber</i> : Crisis and Democratization. Austrian and Hungarian Models of Democracy at the End of the First World War	4
<i>Dániel Bolgár</i> : How Uneven Was the Income Distribution in Interwar Hungary? A Critical Guide	45
<i>Milán Pap</i> : Strategies to Cope with the Crises. Reports on the Oil Crisis and the Kádár Leadership in 1973–1974	95
<i>Sinéad Carolan</i> : ‘Crisis Thinking’ and the Transformation of Social(ist) Theory in Post-Stalinist Hungary and Poland	122
<i>Márton Iványi</i> : A Crisis of Hegemony and/or a Prelude to a Global Turning Point? The Discourse of the Long Downturn in the US	153
<i>Attila Antal</i> : Crises and Exceptional Legal Regimes in Historical Perspective	182

Review

<i>István Feitl</i> : A Collection of Studies on Budapest at 150 Years	204
--	-----

<i>Péter Csunderlik: Wilson and the Segregation of Eastern European 'Races'</i>	211
<i>Róbert Fiziker: Burgenland 100. Thoughts on the Marriage of Romanticism and Realism, Like Mikszáth</i>	217
<i>Zoltán András Juhász: 'Ink Furrows' and 'Crop from a Dragon's Tooth.' The Image of the Countryside Opposition in the Communist Press</i>	227

Tartalomjegyzék

Válságok a 20. században

<i>Murber Ibolya:</i> Válság és demokratizálás. Az osztrák és a magyar demokráciamodel az első világháború végén	4
<i>Bolgár Dániel:</i> Nagy volt-e a jövedelmi egyenlőtlenség Magyarországon a két világháború között? Kritikai statisztika	45
<i>Pap Milán:</i> Megküzdési stratégiák. Jelentések az olajválságról és a kádári vezetés 1973–1974-ben	95
<i>Sinéad Carolan:</i> „Válság gondolkodás” és a társadalomelmélet átalakulása a posztsztálinista Magyarországon és Lengyelországban	122
<i>Iványi Márton:</i> Hegemóniaválság és/vagy egy világpolitikai fordulat előjátéka? Az amerikai elhúzódó visszaesés diskurzusa	153
<i>Antal Attila:</i> A válságok és kivételes jogrendek történeti perspektívában	182

Szemle

<i>Feitl István:</i> Tanulmánykötet a 150 éves Budapestről ..	204
---	-----

<i>Csunderlik Péter: Wilson és a kelet-európai „fajok” szegregációja</i>	211
<i>Fiziker Róbert: Burgenland 100. Gondolatok a romantika és a realizmus mikszáthi házasságáról</i>	217
<i>Juhász Zoltán András: Tintabarázdák és sárkányfog-vetemény. A vidéki ellenségkép a kommunista sajtóban</i>	227

múltunk

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

MEGRENDELŐSZELVÉNYE

(EGY SZÁM BOLTI ÁRA: 1600 Ft)

Ezúton megrendelem példányban a **Múltunk** című negyedéves politikatörténeti folyóirat 2024. évi négy számát.

ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE:

személyes átvétellel a kiadóban: **4800 Ft** (4x1200 Ft)

postai szállítással: **7560 Ft** [4800 Ft (4x1200 Ft) + postaköltség:

2760 Ft (4x690 Ft)]

Kézbesítés módja:	személyes átvétellel a Kiadóban	postai kézbesítéssel	
Fizetés módja:	készpénzzel	átutalással	csекken

Név:

Cím:

Telefon: E-mail:

Dátum: Aláírás:

A kiadó a megadott adatokat bizalmasan kezeli.

NAPVILÁG KIADÓ

1114 Budapest, Villányi út 11–13.

Telefon: +36/1/381–8141

E-mail: multunk@napvilagkiado.hu · kiado@napvilagkiado.hu

www.multunk.hu

SORSFORDÍTÓ IDŐK, HÉTKÖZNAPI EMBEREK. Élet a Monarchia romjain (Open Access)

A Habsburg Birodalomból az utódállamokba történő, az első világháború követő átmenetről szóló kötet új képet nyújt az eseménysorról regionális és helyi szemszögből.

A kollektív mű célja – amelynek minden fejezete önmagában is megáll afféle „gyors olvasmányként” –, hogy mozaikot alkosson egy olyan, kevésbé ismert történelemről, ahol a folyamatok és a lehetőségek nagyobb hangsúlyt kapnak, mint az eleve elrendelt végkifejletek; ahol a személyes tapasztalatok és egyéni sorsok felől látszódnak a strukturális változások. Ezért arra hívjuk olvasóinkat, hogy könyvünket kiindulópontként használják azon országok történelmének újragondolásához, amelyek az egykori Habsburg Birodalom részei voltak.

Mi volt az újdonság? Mi az, ami átöröklődött? A birodalmi múlt mely elemeit rombolták porig, és melyek voltak azok, amelyeket csak helyreporoztak az új felhasználók? Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa huszadik századi történelme részben éppen arról szól, hogy mit tudtak kezdeni az emberek az egykori Habsburg Birodalom örökségével. Általánosabban szólva, a politikai és társadalmi átmenetek alapvető jelentőségűek a közös európai történelemben, és ez a kötet az emberi tényezőt kívánja előtérbe helyezni ebben a történetben.

A könyv a Politikatörténeti Intézetben működő **NEPOSTRANS ERC-projekt** kilenc fős kutató-csoportjának kollektív munkája, amely a **Napvilág Kiadó** gondozásában jelent meg nemcsak magyarul, hanem angolul és minden mai utódállami nyelven (cseh, horvát, lengyel, német, román, szerb, szlovák, szlovén) is.

Mind a tíz kötet ingyenesen letölthető a kiadó és a projekt hononlapjáról:
www.napvilagkiado.eu és www.1918local.eu

SZERZŐINK

ANTAL ATTILA

jogász, politológus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézete, egyetemi adjunktus;
Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelye, koordinátor

BOLGÁR DÁNIEL

történész, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus

CAROLAN, SINÉAD

PhD-hallgató, politológus, Political Science Department, Columbia University

CSUNDERLIK PÉTER

PhD, ELTE BTK, adjunktus; Politikatatörténeti Intézet, tudományos munkatárs

FEITL ISTVÁN

történész, főtanácsadó, Politikatatörténeti Intézet

FIZIKER RÓBERT

PhD, történész-főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

IVÁNYI MÁRTON

PhD, társadalmikommunikáció-kutató, BCE-TKDI, a KRE-IKT kutatási partnere

JUHÁSZ ZOLTÁN ANDRÁS

PhD-hallgató, ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Program

MURBER IBOLYA

PhD, habilitált egyetemi docens, ELTE BDPK Történelem Tanszék

PAP MILÁN

politológus, NKE Eötvös József Kutatóközpont, Molnár Tamás Kutatóintézet, tudományos munkatárs

Minden alapot nélkülöző totózás tehát az az állítás, hogy a népesség legszegényebb 81%-a a jövedelmeknek csak 44%-ával rendelkezett. Ennek a szerző baklövéseinél is fontosabb oka, hogy nem álltak rendelkezésre tömeges megfigyelésen nyugvó információk a jövedelmekről. Amit Matolcsy ki akart számolni, azt nem lehetett kiszámolni. Ezért úgy járt el, ahogy a népi szociográfusok is: benyomásait, egyedi tapasztalatait és a benne élő sztereotípiákat életképekké alakította anélkül, hogy tudni lehetett volna, vajon tipikus-e, átlagos-e az a kép, amit leszűrt. A különbség csak az, hogy amíg a szociográfus a népről irodalmias életképeket gyártott, addig Matolcsy közgazdaságiasakat, amiket aztán pengősített. [...] Matolcsy költészetének leghíresebb eleme, amit a történészek olyan bájos borzongással szoktak idézni, tehát hogy a népesség 0,6%-ának a jövedelmek 20%-a jutott, szintiszta kitalálás, amint azt Matolcsy Mátyás világosan közli az olvasóival.

(Bolgár Dániel: Nagy volt-e a jövedelmi egyenlőtlenség Magyarországon a két világháború között? Kritikai statisztika)

1989-re számos kelet-európai szocialista immár kezdte értelmét látni a liberális kapitalizmusnak, sőt el is fogadni azt, annak ellenére, hogy teljes mértékben tudatában volt korlátainak. Ebben a tanulmányban azon társadalomtudósok – bizonyos kérdésekre vonatkozó – „ideológiai megtérésének” a történetét mutatom be, akik a posztisztálinista Magyarországon és Lengyelországban vezető helyzetbe kerültek. Bemutatom, miképpen idézte elő a „válsággondolkodás”, s nem az átgondolatlan optimizmus vagy nyugati hegemonia iránti vonzalom azt, hogy az elhivatott szocialisták pesszimista liberálisokká és vonakodó kapitalistákká váljanak.

(Sinéad Carolan: „Válsággondolkodás” és a társadalomelmélet átalakulása a posztisztálinista Magyarországon és Lengyelországban)

Bolti ára: 1200 Ft
Előfizetőknek: 900 Ft

